Hüner Tuncer

İSMET İNÖNÜ'NÜN DIŞ POLİTİKASI

(1938-1950)

İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye

KAYNAK YAYINLARI

© Bu kitabın yayın hakları
Analiz Basım Yayın Tasarım Gıda Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti.nindir.

Birinci Basım: Mart 2012
Teknik Hazırlık: Analiz Basım Yayın

Baskı: Analiz Basım Yayın • 0212 501 82 87

Yayıncı ve Matbaa Sertifika No: 14071

ISBN: 978-975-343-634-2

KAYNAK YAYINLARI: 613

ANALİZ BASIM YAYIN TASARIM GIDA
TİCARET VE SANAYİ LTD. ŞTİ.
Meşrutiyet Cad. Kardeşler Han No: 6/3
34430 Galatasaray-İstanbul
web adresi: www.kaynakyayinlari.com
e-posta: iletisim@kaynakyayinlari.com
Tel: (0212) 252 21 56-99 Faks: (0212) 249 28 92

Doç. Dr. Hüner Tuncer

İSMET İNÖNÜ'NÜN DIŞ POLİTİKASI (1938-1950)

İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye

© Bu kitabın yayın hakları
Analiz Basım Yayın Tasarım Gıda Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti.nindir.

Birinci Basım: Mart 2012
Teknik Hazırlık: Analiz Basım Yayın

Baskı: Analiz Basım Yayın • 0212 501 82 87

Yayıncı ve Matbaa Sertifika No: 14071

ISBN: 978-975-343-634-2

KAYNAK YAYINLARI: 613

ANALİZ BASIM YAYIN TASARIM GIDA
TİCARET VE SANAYİ LTD. ŞTİ.
Meşrutiyet Cad. Kardeşler Han No: 6/3
34430 Galatasaray-İstanbul
web adresi: www.kaynakyayinlari.com
e-posta: iletisim@kaynakyayinlari.com
Tel: (0212) 252 21 56-99 Faks: (0212) 249 28 92

Doç. Dr. Hüner Tuncer

İSMET İNÖNÜ'NÜN DIŞ POLİTİKASI (1938-1950)

İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye

Varlıklarıyla yaşamıma anlam kazandırmış olan Annem Dr. Hadiye Tuncer ile Babam Hamdi Tuncer'in anılarına...

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ
ATATÜRK VE İSMET İNÖNÜ

Lozan'da İsmet Paşa 13
Başbakan İsmet Paşa 16
Dış Politikada Atatürk-İnönü Uyuşmazlığı 18
Hatay Sorunu 18
Nyon Konferansı 19
İnönü'nün Başbakanlık'tan Ayrılışı 21

BİRİNCİ BÖLÜM
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE TÜRK DIŞ POLİTİKASI (1930-1938)

Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile İlişkileri 25
Türkiye'nin Batı Devletleriyle İlişkileri 26
Fransa ve İtalya ile İlişkiler 26
Almanya ile İlişkiler 29
İngiltere ile İlişkiler 31

İKİNCİ BÖLÜM
İNÖNÜ'NÜN CUMHURBAŞKANLIĞI

İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı Oluşu (11 Kasım 1938) 33
İnönü'nün Dış Politika Anlayışı 35
Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu 39
TBMM ve CHP Meclis Grubu'nun Dış Politikadaki Rolü 40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
1939 YILINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

İkinci Dünya Savaşı'nın Seyri 43
Türkiye'nin Dış İlişkileri 46
Türk-İngiliz ve Türk-Fransız Ortak Deklarasyonları (12 Mayıs 1939; 23 Haziran 1939) 53
Alman-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı (23 Ağustos 1939) ve Türkiye 55
Türk-Sovyet Görüşmeleri (26 Eylül-16 Ekim 1939) 56
Üçlü İttifak Antlaşması (19 Ekim 1939) 59
İnönü'nün TBMM'de Dış Politika Söylevi 62

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
1940 YILINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

İkinci Dünya Savaşı'nın Seyri 65
Balkanlar ve Türkiye 72
Savaşın Akdeniz'e Sıçraması ve Türkiye 73
İtalya'nın Yunanistan'a Saldırısı ve Türkiye 76
Türkiye'nin "Balkan Planı" 77
İnönü'nün TBMM'de Dış Politika Söylevi 79
Türk-Sovyet-Alman-İngiliz İlişkileri 80

BEŞİNCİ BÖLÜM
1941 YILINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

İkinci Dünya Savaşı'nın Seyri 84
Balkanlar ve Türkiye 90
Ortadoğu ve Türkiye 94
Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Paktı (18 Haziran 1941) 97

Türk Kromu Üzerinde Rekabet 99
Müttefik Baskıları ve Türkiye 100

ALTINCI BÖLÜM
1942 YILINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

İkinci Dünya Savaşı'nın Seyri 103
Türkiye'nin Mihver ve Müttefik Devletleriyle İlişkileri 107

YEDİNCİ BÖLÜM
1943 YILINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

İkinci Dünya Savaşı'nın Seyri 114
Savaş Konferansları ve Türkiye 116
Casablanca Konferansı (14-25 Ocak 1943) 117
Adana Görüşmeleri (30 Ocak-1 Şubat 1943) 121
Adana Görüşmeleri Sonrası 126
Quebec Konferansı (11-24 Ağustos 1943) ve Ertesi 130
Moskova Konferansı (19-30 Ekim 1943) 131
Birinci Kahire Konferansı (5-6 Kasım 1943) 134
Tahran Konferansı (28 Kasım-1 Aralık 1943) 136
İkinci Kahire Konferansı (4-6 Aralık 1943) 139

SEKİZİNCİ BÖLÜM
1944 YILINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

İkinci Dünya Savaşı'nın Seyri 145
Türkiye'nin Dış İlişkileri 148
Menemencioğlu'nun İstifası 151
Türkiye'nin Almanya ile Diplomatik İlişkilerini Kesmesi (2 Ağustos 1944) 152

DOKUZUNCU BÖLÜM
1945 YILINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Yalta Konferansı (4-11 Şubat 1945) 156
Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya Savaş İlanı (23 Şubat 1945) 159
Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den Talepleri (19 Mart 1945) 159
San Francisco Konferansı (25 Nisan-26 Haziran 1945) 163
Potsdam Konferansı (17 Temmuz-2 Ağustos 1945) 164
Potsdam'da Boğazlar 165
Savaşın Sona Ermesi 167

ONUNCU BÖLÜM
1945-1950 YILLARINDA TÜRKİYE'NİN ABD VE SOVYETLER BİRLİĞİ İLE İLİŞKİLERİ

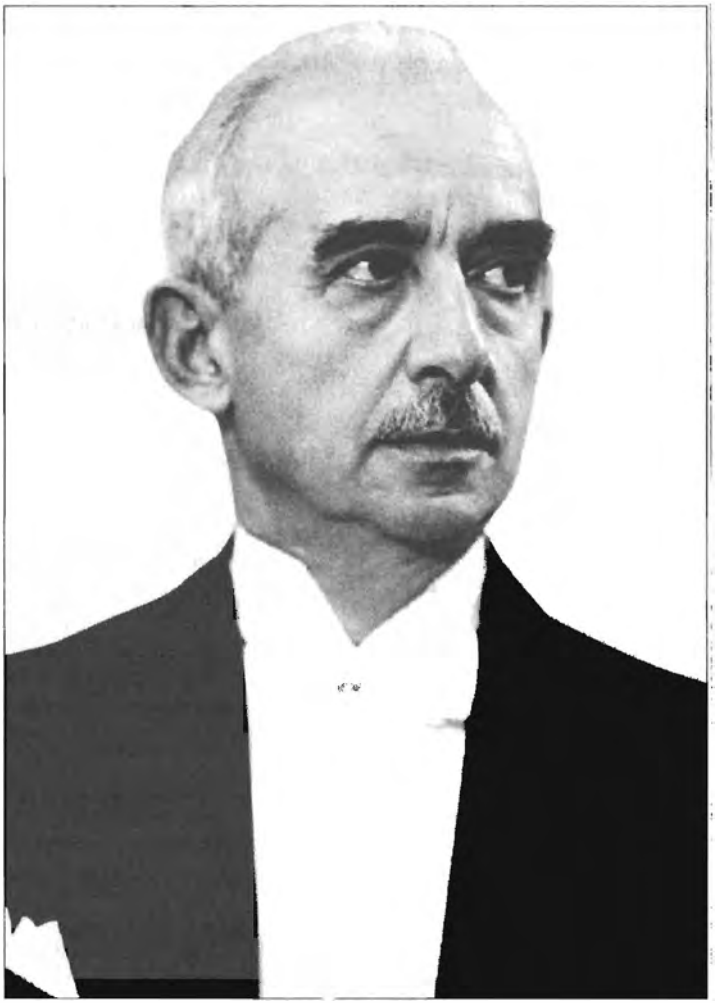
ABD Notası (2 Kasım 1945) 170
Sovyetler Birliği Notaları (7 Ağustos 1946 ve 24 Eylül 1946) 172
Truman Doktrini ve Türkiye 175
Marshall Planı ve Türkiye 181

SONUÇ
İNÖNÜ'NÜN DIŞ POLİTİKASININ DEĞERLENDİRİLMESİ

FOTOĞRAFLAR 189

KAYNAKÇA 217

YAŞAMÖYKÜSÜ 223

İsmet İnönü
Türkiye Cumhuriyeti'nin 2. Cumhurbaşkanı
(1938-1950)

GİRİŞ

ATATÜRK VE İSMET İNÖNÜ

Lozan'da İsmet Paşa

Mustafa Kemal Atatürk ile İsmet İnönü, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu topraklarını işgal eden ve aralarında paylaşan Avrupalı Büyük Güçlere karşı, o zamanlar kazanılması olanaksız görünen "Ulusal Kurtuluş Savaşı"nı yan yana ve büyük özverilerle gerçekleştirmiş ve bu savaşın sonunda yabancı güçleri ülkemiz topraklarından defetmiştir. Bu iki büyük asker, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın ertesinde, yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuş ve bu yeni devletin çağdaş dünyada saygın bir yere sahip olabilmesi için, amansız bir savaşım vermiştir. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni çağdaş bir devlet yapabilmek amacıyla, Atatürk'ün birbiri ardısıra gerçekleştirdiği devrimlerde, hiç kuşkusuz, İsmet İnönü'nün çok büyük payı ve rolü olmuştur.

Yeni bir Türkiye'nin kurulmasında ve bu devletin çağdaşlaştırılmasında, Büyük Atatürk'ün yanında her zaman İsmet İnönü bulunmuştur.

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın sonunda Mustafa Kemal Atatürk tarafından kurulmakta olan yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni, Lozan'da gerçekleştirilen barış görüşmeleri ve görüşmelerin sonucunda akdedilen barış antlaşması ile dünya devletleri tanımıştı.[1] Mustafa Kemal Pa-

1 Lozan'da barış görüşmeleri iki aşamada gerçekleştirilmiş; görüşmelerin birinci aşaması, 21 Kasım 1922-4 Şubat 1923 tarihlerinde; ikinci aşaması ise, 23 Nisan 1923-24 Temmuz 1923 tarihlerinde gerçekleştirilmişti.

şa, Lozan barış görüşmelerinde, İsmet Paşa'nın "Yeni Türkiye"yi temsil etmesini istiyordu. Böylece, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, bu görevinden ayrılarak, Dışişleri Bakanı olarak Lozan Barış Konferansı'na katıldı.[2] Mustafa Kemal Paşa'nın bu kararı üzerine, İsmet Paşa, yaveri Asım Paşa'ya duygularını şöyle dile getirmişti:

> "Bir gün çizmeleri çıkarıp iskarpin giyeceğim aklımın ucundan bile geçmezdi..."[3]

Lozan'da İsmet Paşa, Türk diplomasisine büyük bir "zafer" kazandırdı.[4]

İsmet Paşa, yeni Türk diplomat tipinin en seçkin örneğiydi. İsmet Paşa, Lozan Konferansı'nda, hiçbir devletin temsilcisine üstünlük tanımak ya da onlardan aşağı kalmak istemiyordu. Bu nedenle de, İngiltere Temsilcisi Lord Curzon'un Konferans'ı açış nutkunu takiben, protokolde yer almamasına karşın, İsmet Paşa da bir konuşma yapmış ve böylece, daha ilk günden itibaren, Türkiye'nin davasını, azimli ve kararlı bir biçimde tüm dünyanın gözleri önüne sermişti. Konferans'ın ikinci günü ise, İsmet Paşa, bizzat Lord Curzon'a, Türkiye'nin konferans masasında hiçbir devletten farklı olmadığını, usûl konularının (tüzük çalışmaları, komisyon başkanlarının atanması, devletlerin delege sayılarının saptanması gibi) tartışılmasında dahi gerekli gördüğü itirazlarda bulunmak suretiyle göstermiş ve Lord Curzon'dan, Türkiye'ye farklı bir davranışta bulunulmayacağı konusunda açık bir güvence almıştı.[5]

2 Bu sırada Başbakan, Rauf (Orbay) Bey'di. Rauf Bey, 12 Temmuz 1922'de Başbakanlık görevine atanmıştı. Lozan Konferansı'nda Türkiye'yi temsil eden İsmet Paşa ile görüş ayrılığına düşünce, Ağustos 1923'te bu görevinden ayrılmak zorunda bırakılmış ve TBMM'deki muhalefet grubu içinde yer almıştı. Rauf Bey'in ayrılması üzerine, Başbakanlığa Fethi (Okyar) Bey getirilmişti.

3 Turgut Özakman, *Cumhuriyet, Türk Mucizesi*, 27. basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, Ekim 2009, s.96.

4 Diplomasi terminolojisinde, "zafer kazanmak" ya da "yenilgiye uğramak" gibi kavramların yeri yoktur, çünkü diplomasi, bir uzlaşma sanatıdır. Ancak, Lozan'da başarılan, "zafer" sözcüğünden başka bir sözle ifade edilemez.

5 Ali Naci Karacan, *Lozan*, Latin Matbaası, İstanbul, 1971, s.112, 113.

Lozan Konferansı'nda, İngiltere Temsilcisi Lord Curzon'un deyimiyle, bu "sağır ve cüce adam", Curzon gibi o dönemin en güçlü hatiplerinden birinin üstesinden gelebilmeyi başarmıştı. İnönü, o dönemin "diplomat" imajına hiç uymamaktaydı; askerdi, diplomasi dilini bilmemekteydi, dış görünüşü gösterişli değildi ve çok az konuşan bir kişiydi. Ancak, geleneksel anlamdaki "diplomat" tipine belki hiç uymayan bu kişi, hak bildiği yoldan ilerlerken en ufak bir ödün dahi vermeye yanaşmamakta, doğru bildiği görüşte inat ve sabırla sonuna dek diretmekteydi.

Lozan Konferansı boyunca, Türk baş delegesinin, İngiliz baş delegesi ile tamamen boy ölçüşecek kudrette, tam bir eşitlik ayağı üzerinde konuşması; tüm dünyaya, artık geleneksel Osmanlı diplomasi anlayışının ve uygulamasının tarihe karıştığını ve onun yerine, yeni bir diplomasi anlayışının ve uygulamasının doğduğunu kanıtlamaktaydı.[6] Yeni Türk diplomasisinde amaç, hakkın alınmasıydı ve tüm yöntemler bu amacın gerçekleştirilmesine yönelik olacaktı.

Lozan Konferansı'nın açılış oturumunda bir konuşma yapan İsmet Paşa, Konferans masasında Türkiye'nin egemen ve bağımsız bir devlet olarak kabul edilmesi ve Konferans'a katılan diğer devletlerle eşit hak ve yetkilere sahip olması gerektiğini dile getirmişti. Gerçekten, Lozan Konferansı görüşmeleri sırasında, Türk temsilcilerinin üzerinde ısrarla ve inatla durdukları en önemli nokta bu olmuştu. Müttefik Devletlerin, Türkiye'nin tam bağımsızlığını kabule yanaşmamaları, Lozan görüşmelerinin uzun sürmesinin başlıca nedenlerinden biri olmuştu.[7]

İsmet Paşa, Konferans'ta eşitlik koşullarına ne denli önem verdiğini şu sözlerle dile getirmişti:

> "Konferans'ın dili, İngilizce ve Fransızca olacak deniyordu. Ben, 'bir de Türkçe olacak' diye ekledim. Komisyon başkan-

6 Osmanlı diplomatları, Avrupalı Büyük Güçlerin diplomatları karşısında boynu bükük durmaya ve onların her isteğine ve buyruğuna boyun eğmeye alışmıştı.
7 M. Cemil, *Lozan*, c.2, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1933, s.557, 558.

lıkları, İngiltere, Fransa ve İtalya arasında taksim olunuyordu. Bizim de, bir komisyon başkanlığına hakkımız olduğunu tartıştım. Bunları söylemekten amacım, eşitliğin koşullarını özenle izliyoruz; önemsiz usûlde, selâmda sabahta bile fark gözetirlerse, o farkları gösteriyoruz fakat bu yüzden Konferans çalışmalarının kesilmesini istemiyoruz; Konferans'ın yapılmasını istiyoruz."[8]

İsmet Paşa, Lozan'da, İngilizlere karşı tutumunu ise şu sözlerle açıklığa kavuşturmaktaydı:

"Biz, Ulusal Kurtuluş sırasında, hep İngilizlerle düşman durumunda bulunduk. İstanbul Hükümeti, bizimle mücadele ederken, en başta İngilizlere dayanıyordu. Fransızlarla fiilen savaş yapmış olduğumuz halde, sonuçta, Ankara İtilâfnamesi'yle Fransızlarla yarı barış yapmış gibiydik ve aramızda yakınlık vardı. İtalyanlarla aramızda hiç savaş olmamıştı ve onların Yunan istilasına taraftar olmadıklarını sanıyorduk. Japonya ve diğer Balkan devletleriyle kolay anlaşacağımızı varsayıyorduk. Konferans'ta, biz, İngilizlerin bize karşı olan düşmanlığından zarar görmemek için, diğer bütün Müttefiklerle birlikte hareket etme usûlünü izlemek istedik."[9]

Başbakan İsmet Paşa

29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı üzerine, TBMM, yeni Cumhuriyet'in ilk Cumhurbaşkanlığı'na oybirliğiyle Mustafa Kemal Paşa'yı getirmiş; Mustafa Kemal Paşa da, Başbakanlığa İsmet Paşa'yı atamıştı. Böylece, *İsmet Paşa, Cumhuriyet'in ilk Başbakanı olmuştu.*

8 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969, s.74, 75.
9 *Ibid.*, s.75.

İlk Cumhuriyet Hükümeti şöyle oluşturulmuştu: Başbakan ve Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, Din İşleri Bakanı Mustafa Fevzi Efendi, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, İçişleri Bakanı Ferit (Tek) Bey, Maliye Bakanı Hasan Fehmi (Ataç) Bey, Milli Savunma Bakanı Kâzım (Özalp) Paşa, İktisat Bakanı Hasan (Saka) Bey, Adalet Bakanı Seyit Bey, Eğitim Bakanı Safa (Özler) Bey, Bayındırlık Bakanı Muhtar (Çilli) Bey, Sağlık Bakanı Dr. Refik (Saydam) Bey, Mübadele, İmar ve İskân Bakanı M. Necati Bey.

İsmet Paşa, yakalandığı dizanteri hastalığı nedeniyle, 21 Kasım 1924'te Başbakanlık görevini bırakmak durumunda kalmış; Mustafa Kemal Paşa, bunun üzerine, Başbakanlığa Fethi (Okyar) Bey'i atamıştı.

Fethi Bey'in, Doğu'da 13 Şubat 1925'te başlayan Şeyh Sait isyanında benimsediği bakış açısından hiç hoşnut kalmayan Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'nın yeniden Başbakanlık görevini üstlenmesini istedi. İsmet Paşa, Başbakanlığı kabul etti ve Paşa'nın kurduğu hükümet, 4 Mart 1925'te TBMM'den güvenoyu aldı.

İsmet Paşa'nın Hükümeti şu kişilerden oluşmaktaydı: Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, Deniz İşleri Bakanı İhsan (Eryavuz) Bey, İçişleri Bakanı Cemil (Uybadın) Bey, Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü (Aras) Bey, Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi Bey (sonra M. Necati Bey), Maliye Bakanı Hasan (Saka) Bey (sonra Abdülhalik Renda), Milli Savunma Bakanı Recep (Peker) Bey, Bayındırlık Bakanı Süleyman Sırrı Bey (sonra Behiç Erkin), Ticaret Bakanı Ali Cenani Bey (sonra Rahmi Bey), Sağlık Bakanı Dr. Refik (Saydam) Bey, Tarım Bakanı Sabri (Toprak) Bey.

İsmet Paşa'nın Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı altındaki Başbakanlığı döneminde, dış politikaya yön veren ve bu politikanın uygulanmasını bizzat denetleyen Atatürk olmuştu.[10]

10 Atatürk'ün dış politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Hüner Tuncer, *Atatürkçü Dış Politika*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Ocak 2008.

İsmet Paşa, 25 Ekim 1937'ye değin 12 yıl Başbakanlık görevini yürütecek, bu tarihten 1 yıl sonra da Cumhurbaşkanı olacaktı.

Dış Politikada Atatürk-İnönü Uyuşmazlığı

Hatay Sorunu

Atatürk'ü yaşamının son yıllarında bir dış politika sorunu olarak yakından ilgilendiren Hatay sorunu, Atatürk-İnönü ilişkilerinde gerginlik yaratan önemli bir konu olmuştu. İnönü, anılarında, Hatay konusunda Atatürk ile olan görüş ayrılığını şöyle dile getirmekteydi:

> "1936 yılı ve 1937 yılı başı, olayların giderek birikerek, yorgunluk ve gerginliğin arttığı dönemdir. Çeşitli sorunlardan ötürü, Atatürk ile aramızda tartışma çıkmıştır. Bunların en büyüğü, Hatay sorunuyla ilgili olandır.
>
> "Fransızların Hatay sorununda sergiledikleri olumsuz politika, Atatürk'ü daima meşgul ediyordu. Hatay sorununda her an patlama havası ve her an büyük bir hareketin başlayacağı izlenimi Atatürk'ten geliyordu.
>
> "Hatay sorununda Fransızlarla aramız açıldı. Bu nedenle, uzun bir görüşme dönemi başladı. Hatay konusunda bir sonuca varmak ve uzun görüşme sürecini kısaltmak için, Atatürk, her gün sabırsızlanıyor, olayı yakından izliyordu. Bir aralık Atatürk'ün durumundan bir askerî müdahaleyi düşündüğünü farkettim. Ben ise, her siyasal girişimi bir yana bırakarak, bir askerî hareketle müdahale ve 'oldu-bitti' yapma şeklini sakıncalı buluyordum. Kesin olarak tutum aldım.
>
> "Benim görüşüme göre, Fransızlara savaş ilan edilmesi bile, ülkemizi yeni bir siyasal bunalıma sürükleyebilirdi. Avrupa'da gelişmekte olan büyük siyasal olaylar nedeniyle, kendi ola-

naklarımızı, durumumuzu birdenbire belirli bir soruna bağlama olasılığını ciddi bir sakınca olarak görüyordum.

"Atatürk Ankara'ya dönerken, kendisiyle yolda Eskişehir'de görüştüm. Bir askerî harekât seçeneğinin sakıncalı olacağına onu ikna etmeye çalıştım ve başarılı oldum. Beni uzun boylu dinledi. Böyle bir hareket yapmayacağını, yaptırtmayacağını söyledi.

"Atatürk ile Hatay konusunda 1936-1937'de çok tartıştık. Uzun sürdü. Atatürk, belki, şu düşünceyi benimsemiş olabilirdi: 'O zaman bir askerî hareket yapsaydık, daha isabetli olurdu, daha iyi olurdu.' Ancak, Atatürk, böyle bir düşünceye sahip olduğunun işaretini, izini hiçbir zaman göstermedi."[11]

Nyon Konferansı

Atatürk-İnönü uyuşmazlığının ortaya çıkmasına neden olan bir diğer olay da, 1937 yılının yazında yer alan Nyon Konferansı olmuştu.

Nyon Konferansı, 10 Eylül 1937'de, İspanyol İç Savaşı sırasında Akdeniz'deki denizaltı korsanlığını önlemek amacıyla toplanmıştı. Konferans'a İspanya, Almanya, İtalya ile Arnavutluk dışında kalan bütün Akdeniz ve Karadeniz ülkelerinin yanı sıra, Türkiye de katılmıştı. Akdeniz'deki korsanlık olaylarından bazılarının Türk karasularına yakın bölgelerde cereyan etmesi nedeniyle, Türkiye, bu Konferans'a özel bir önem vermişti.

İtalyan denizaltıları, kendilerine İspanyol süsü vererek, Akdeniz'de ticaret gemilerini batırmaktaydı. Milletler Cemiyeti'nin verdiği bir kararda, Akdeniz'de İtalyan gemilerine karşı, Akde-

11 Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, c.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.28, 29.

niz devletlerinin ortak bir önlem almaları söz konusuydu. Türkiye de, bu devletlerin arasına katılıp görev üstlenecekti. İnönü, İtalyanlarla çatışmaya neden olabilecek bir bahanenin yaratılmamasına özen gösteriyordu.[12] İnönü, İtalyanlarla savaşa yol açabilecek bir antlaşma yerine, her devletin kendi karasularını denetlemesini daha uygun buluyordu. İnönü'nün bu bakış açısını paylaşmayan Atatürk ise, Konferans'a katılan Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras ile doğrudan doğruya görüşmeye başlamıştı.[13]

Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras, Nyon Konferansı'nda Türkiye'yi temsil etmekteydi. Tevfik Rüştü'nün İnönü'ye verdiği bilgiye göre, Atatürk, İnönü'nün yönergeleriyle çelişen yönergeleri Aras'a göndermekteydi.

Tevfik Rüştü Aras, İnönü'nün talimatının aksine, Atatürk'ten aldığı talimat doğrultusunda, Nyon Antlaşması'nı 14 Eylül'de imzaladı. İnönü, bunun üzerine, bu antlaşmayı Hükümet olarak kabul edemeyeceğini bildirdi. İnönü, bu konuda Atatürk ile yüz yüze bir görüşmede bulunmamış; ancak, İnönü ile Atatürk arasında sert telefon konuşmaları yapılmıştı. İnönü ile Hükümeti'nin büyük çoğunlukla onaylamadığı bu antlaşmayı TBMM onaylamıştı.

Hükümetin sorumluluğunda olan dış politikanın, Cumhurbaşkanı'nca saptanıyor ve uygulanıyor olması, İnönü'nün onaylayabileceği bir davranış değildi.[14] Asıl önemli olan sorun ise, Türkiye'nin izlemesi gereken dış politika konusunda, bu kez, Atatürk ile İnönü arasında bir görüş ayrılığının ortaya çıkmış olmasıydı.

12 İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2. kitap, Bilgi Yayınları, Özel Dizi: 21/2, Ankara, Kasım, 1987, s.285.

13 Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Sander, 9. basım, Sander Yayınları, İstanbul, 1984, s.732.

14 Oysa, İnönü de, Cumhurbaşkanlığı döneminde (1938-1950) Atatürk'ün izinden gitmiş ve dış politikayı tek elden saptamış ve uygulamıştı.

İnönü'nün Başbakanlık'tan Ayrılışı

1937 yılında Atatürk'ün İnönü'ye karşı sert tutum almasında, ilerleyen hastalığının etkisi olduğunu düşünmek mümkündü. İnönü'nün kendisi de, Atatürk ile ilişkilerinin gerginleşmesinde ve soğumasında, Atatürk'ün ilerleyen hastalığının önemli rol oynadığı kanısındaydı.

İnönü, anılarında, Atatürk'ün hastalığının yol açtığı sorunları şöyle vurgulamaktaydı:

> "1936-1937'lerde, ben nasıl yorgun, artık geçinmekte büyük güçlük çekilen bir adam haline gelmişsem; Atatürk'ün de, sağlığında başlayan bozukluklarla, sükûnetini kolaylıkla kaybeder hale geldiği kanısındaydım. Çeşitli sorunlarda, çekişmelerde, bunları, benim üzerimde bir yorgunluk dönemi saymak mümkün olduğu gibi, Atatürk üzerinde de bir hastalık dönemi, başlamış olan hastalıkların sinir üzerindeki yorgunluk dönemi saymak mümkündür."[15]

İnönü, 1937 yılında Atatürk'le arasının açılmasının nedenini şu sözlerle anlatmıştı:

> "Atatürk'le aramızın açılmasının temel nedeni, bendeki yorgunluk ve uzun süre birlikte çalışmaktan mizaçlarımız arasında zaman zaman oluşan tartışmaların, çekişmelerin bir sonucuydu. Bunu doğal bir sonuç olarak kabul etmek gerekir.
>
> "Atatürk, İstanbul'a gidiyordu. Ben de beraber gidecektim. Programı bozmadık. Beraber trene bindik. Atatürk, beni yanına aldı. Akşam olan çekişmelere, olaylara, tartışmalara kısaca işaret ederek, 'şimdiye değin birlikte çalıştığımız zamanda pek çok defa kavga etmişizdir ama bu kadar açıktan, bu kadar serti olmamıştı. Bu nedenle, sizin çalışmanıza biraz aralık vermek doğru olacaktır' dedi. Ben, onun bu sözünün çok isa-

15 İnönü, *op. cit.*, s.289.

betli olacağını söyleyerek, sözlerini samimî bir tavırla karşıladım. 'Çok müteşekkir olurum' dedim. 'Hakikaten yorgun ve çalışamaz bir hale gelmişimdir. Bana izin verirseniz, size çok müteşekkir kalacağım' dedim. Onun üzerine, benim yerime getirmek istediği kişinin ismini söyledi. 'Celal Bey'i getireceğim' dedi. Pek isabetli olacağını söyledim. Gerçek şudur ki, samimî düşüncelerimi söylüyordum. O günkü söz konusu olabilecek insanlar arasında en iyi seçimin bu olacağını samimî olarak söyledim."[16]

İnönü, Başbakanlık'tan ayrılma kararını, Atatürk ile birlikte, 18 Eylül 1937 akşamı trenle Ankara'dan İstanbul'a giderken böylece vermişti.

İnönü, Başbakanlık'tan ayrıldıktan sonra, Atatürk'e ilişkin düşüncelerini şöyle dile getiriyordu:

"Resmî işlerimde olduğu gibi, özel hayatımda da, Atatürk benim velinimetimdir. En önemli resmî hayatımda ve karşılaştığım olayların hepsinde başarı kazanmam için, Atatürk'ün çok emeği geçmiştir. Fakat kendisi silinmiş, daima bütün başarı şerefini bana vermiştir.

"Özel hayatımda da, bu memlekette maddî bakımdan rahat bir adamın hayatını geçirdim. Bunu bana Atatürk sağladı. Kendisi bir dilim ekmek yerse, bana yarısını yedirmekten zevk alırdı. Onun için gerek resmî hayatta gerek özel hayatta, kendisine ne kadar minnettar olduğumu takdir etmek kolaydır. Hükümet işlerinde çalışamayacak kadar yorgun düştüğümü ve yıprandığımı yineleyerek, kendisinden istirham ettim ki, bana izin versin. Atatürk, o gün pek lütufkâr davrandı. 'Peki' dedi, onayladı."[17]

İnönü, Atatürk ile aralarındaki anlaşmazlığın ne olduğunu soran gençlere şu yanıtı vermişti:

16 *Ibid.*, s.290.
17 *Ibid.*, s.294, 295.

"Yirmi yıl memleketin, hayatımızın en çetin maceralarını beraber yaşamışız, görüşmüşüz. Bu kadar yakın, gece gündüz münasebette bulunan insanlar, yirmi yıl boyunca bin defa kavga etmişlerdir. Her kavga 24 saatten fazla sürmemiştir, yola devam etmişizdir. Bu da, o çeşit kavgalardan biridir ve ayrılmaya, aralık vermeye müncer olmuştur (sonucunu doğurmuştur)."[18]

İşte, İnönü'nün kendi ağzından, Atatürk-İnönü anlaşmazlığının perde arkası budur!

Atatürk'ün yaşamının son yılında İnönü ile arasındaki anlaşmazlığın ne olduğu ve niçin olduğu konusu üzerinde çok durulmuştur. Benim görüşüme göre, bu anlaşmazlığın başlıca nedeni, 1937 yılında bu iki büyük insanın artık çok yorgun ve hasta olmasıdır. Her iki devlet adamının da sinirleri gergindir ve ciddi hastalıklarla pençeleşmekte olduklarından, her ikisinin de olaylar ve gelişmeler karşısındaki tahammülleri çok azalmıştır. Ancak, Atatürk'ün son yıllarında aralarındaki anlaşmazlıklara karşın, gerek Atatürk gerek İsmet İnönü, birbirlerine karşı duydukları sevgiyi ve saygıyı hiçbir zaman göz ardı etmemişler ve bu duygularını her fırsatta dile getirmekten çekinmemişlerdir. İnönü, her zaman Atatürk'e olan büyük hayranlığını dile getiriyor; Atatürk de, İnönü'nün devlet adamlığından her zaman sevgiyle söz ediyordu.

İnönü, Atatürk'ü ölüm döşeğindeyken ziyarete gitmemişti. O'nun sağlığına ilişkin haberleri çok yakından izlemekle birlikte, bilemediğimiz bir nedenden ötürü, O'nu bizzat ziyaret etmemişti. Keşke, diyorum, bu iki büyük insan, son bir kez bir araya gelip, birbirleriyle kucaklaşabilse ve birbirlerine veda edebilseydi! *Şuna yürekten inanıyorum ki, Atatürk'ümüzün kalbinde İnönü'nün, İnönü'nün kalbinde de Atatürk'ün yeri, başka hiç kimse tarafından doldurulamayacak bir yerdi!*

18 *Ibid.*, s.300, 301.

Türkiye'miz, başta Atatürk'ümüze ve İnönü'ye çok şey borçludur! Bu iki büyük insan ve devlet adamı, çok sevdikleri vatanları uğruna, canlarını hiçe saymışlar ve gerek savaşta gerek barışta el ele vererek, devletimizi, tek başına ayakları üzerinde durabilen, başı dik, öteki devletler tarafından saygıyla anılan bir varlık durumuna getirmişlerdir. Bunu tarihte çok az sayıda devlet adamı gerçekleştirebilmiştir!

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE TÜRK DIŞ POLİTİKASI (1930-1938)[1]

Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile İlişkileri

Sovyetler Birliği, 1930 yılından sonra, Türkiye'nin uluslararası ilişkilerinde dayandığı tek büyük devlet olmaktan çıkmıştı. Bununla birlikte, Türkiye, bu devletle iyi ilişkilerini sürdürdü. Türkiye, ekonomik ve sosyal kalkınmasını gerçekleştirebilmek ve askerî gücünü artırabilmek için, hem Batılı devletlerin hem de Sovyetler Birliği'nin yardımlarına gereksinme duyuyordu.

Gerek Türkiye gerek Sovyetler Birliği, Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında kurulmuş olan dostluk ilişkilerini sürdürme yolunda çaba harcıyordu. Ancak, eğer Sovyetler Birliği, Japon ve Alman baskısı altında Batı'ya kaymamış olsaydı, bu çabalar başarıya ulaşamayacaktı.[2] Türkiye de, Sovyetler Birliği de, 1933'ten sonra Batı ile işbirliğinde bulundular. Bu durum, yani her iki devletin de Batı'ya kayması, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında ayrılığa engel olmuş ve Sovyetler Birliği'nin Batı'dan ayrılarak, Hitler Almanyası ile anlaştığı Ağustos 1939'a değin sürmüştü.

1 Bu bölüm, yazarın "*Atatürkçü Dış Politika*" başlıklı kitabında ayrıntılı olarak ele alınmış olduğundan ötürü, burada özet olarak verilmiştir.

2 Ahmet Şükrü Esmer, "Türk Diplomasisi (1920-1955)," *Yeni Türkiye*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1959, s.83.

1933-1936 yıllarında, Türkiye ile Sovyetler Birliği sıkı bir işbirliği dönemine girmişti. Bu gelişmenin başlıca nedeni, 1932 yılında Mussolini'nin girişimiyle, revizyonist Almanya ve İtalya ile antirevizyonist İngiltere ve Fransa arasında dörtlü bir paktın imzalanmak üzere olduğu yolundaki söylentilerdi.[3] Böyle bir olasılığın ortaya çıkması, Almanya ile İtalya'nın toprak iddialarında bulundukları devletlerde kaygı uyandırmıştı. Türkiye de, bu devletler arasında bulunuyordu. Öte yandan, revizyonist ve antirevizyonist devletlerin Milletler Cemiyeti dışında bir anlaşmaya varma olasılığı, Sovyetler Birliği'ni de kaygılandırmıştı. Bu durum, Türkiye ile Sovyetler Birliği'ni birbirine yakınlaştırdı.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki iyi komşuluk ilişkileri, iki dünya savaşı arasındaki dönemde, bir yandan, uluslararası durumun etkisiyle; öte yandan da, Türkiye'nin, Sovyetler'i ürkütmemek için gösterdiği sürekli özen nedeniyle hiç bozulmamıştı.

Türkiye'nin Batı Devletleriyle İlişkileri

Fransa ve İtalya ile İlişkiler

Fransa, antirevizyonist devletlerin başında gelmekteydi. Hitler'in Almanyası ise, revizyonist grubun lideri olmuştu. Barışın korunmasını dış politikasının ana hedefi sayan Türkiye, antirevizyonist gruba doğru kayıyordu. Sovyetler Birliği'nin de antirevizyonist gruba kayması, Türkiye'nin hareket tarzını kolaylaştırmıştı.

Öte yandan, 1930'ların başlarında Türkiye ile İtalya arasındaki ilişkiler, henüz yakın bir dostluğa dönüşememişti. Bunun başlıca iki nedeni vardı: İtalya'da faşizm yönetiminin güç kazanmasıyla, emperyalizm ruhu da yeniden canlanmıştı. Türkiye, faşizm ideolo-

3 Almanya, İtalya ve Japonya gibi revizyonist devletler, Birinci Dünya Savaşı sonrası statükosundan hoşnut olmayan devletlerdi. İngiltere ve Fransa gibi antirevizyonist devletler ise, var olan statükoda herhangi bir değişiklik yapılmasına karşıt olan devletlerdi.

jisinin kısa sürede İtalya'nın dış politikasını tümüyle etkisi altına alacağını öngörüyordu. İkinci olarak, Türkiye, Balkan Paktı'nın temellerini oluşturma yolunda çaba harcarken; İtalya, kendi çıkarları uğruna, Balkanlar'da bir birlikteliğin oluşmasını istememekteydi.

Atatürk, Mussolini'ye karşı güvensizlik duyuyor ve onu bir "soytarı" olarak nitelendiriyordu.[4] Hatta bir İtalya gezisinden dönen Milli Savunma Bakanı Recep Peker'e, Atatürk, "İtalyan halkının, bir gün bu soytarıyı bacaklarından Roma sokaklarında sürükleyeceğini" söylemişti.[5] Gerçekten de, İtalyan halkı yıllar sonra Mussolini'yi Milano kentinin bir meydanında bacaklarından asmıştı. Atatürk, böyle bir olayı dahi yıllar öncesinden öngörebilmişti!

Mussolini'nin, 19 Mart 1934'te yaptığı bir konuşmada, İtalya'nın tarihsel emellerinin Asya ve Afrika'da olduğunu söylemesi üzerine, Türk-İtalyan ilişkileri ansızın bozuldu.[6] Mussolini'nin, yaptığı açıklamada, Türkiye'yi kastetmediğini ifade etmesine karşın,[7] Mussolini'nin söylevi, Türkiye'nin dış politikasını etkilemiş ve Türkiye, İtalya'nın davranışlarını kuşkuyla karşılamaya başlamıştı. Mussolini'nin 19 Mart 1934'te yaptığı konuşmanın ardından, İtalya'nın, On İki Ada'da denizaltı üsleri ve uçak alanları kurmaya başladığı haberleri gelmişti. Öte yandan, 23 Haziran'da bir İtalyan deniz filosu da, çağrılmadan Arnavutluk'un Durazzo limanına girmişti.

4 Benito Mussolini, 3 Ocak 1925'te, İtalya'da meşrutî liberal devletin yerine faşist bir devlet kurmuştu.

5 A. Halûk Ülman, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968)," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, no.23 (3), Eylül 1968, s.252.

6 Türkkaya Ataöv, "Turkish Foreign Policy: 1923-1938," *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, c.II, Ankara, 1961, s.135.

7 Mussolini, Roma'daki Büyükelçimiz'e şunları söylemişti: "Ben, demecimde hiçbir zaman Türkiye'yi kastetmedim. Ben, devrimci Türkiye'nin hayranıyım ve ona büyük bir sempatim vardır. Ben, Türk milletini bir Avrupalı millet saymaktayım. Türk-İtalyan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Türkiye'ye karşı olan tutumum asla değişmiş değildir. Nitekim, Türk-İtalyan Antlaşması'nın süresi uzatılmıştır ve yeni bir ticaret anlaşması imza edilmiştir." Bkz. Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, 4. basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Şubat 2008, s.223.

İtalya, 3 Ekim 1935'te Habeşistan'a saldırarak, üyesi olduğu Milletler Cemiyeti Misakı'nın 12'nci maddesini ihlal etti. Bunun üzerine, Cemiyet'in Genel Kurulu, Misak'ın 16'ncı maddesi gereğince, İtalya'ya karşı ekonomik ve malî zorlama önlemlerinin alınmasını kararlaştırdı ve Cemiyet'in üyesi olan Türkiye de bu karara uydu.[8] Türkiye'nin bu tutumu sonucunda, iki devlet arasındaki ticaret hacminde büyük bir düşüş olmuştu. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Türk-İtalyan ilişkilerinin kısmen kopmasına kıyasla, Türkiye'nin uluslararası topluluk ile ilişkilerinin iyi bir düzeyde olmasına çok daha fazla önem vermekteydi.

İtalya'nın 3 Ekim 1935'te Habeşistan'a saldırısı, Türkiye ile İngiltere'nin sıkı işbirliği yapması için bir neden oluşturmuştu. Bu işbirliğine çok geçmeden Fransa da katılmıştı. İngiltere, Milletler Cemiyeti'nin İtalya'ya karşı almış olduğu zorlama önlemlerine katılan Akdeniz devletlerine, İtalyan misillemesine karşı, bir yardımlaşma paktı (Akdeniz Paktı) önerdi. Bu öneriyi kabul eden devletler arasında Türkiye de vardı. İtalyan-Habeş Savaşı bittikten ve zorlama önlemleri kaldırıldıktan sonra tarihe karışan bu Pakt, İngiltere, Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Fransa'nın, bir İtalyan saldırısına karşı birbirlerine verdikleri güvenceden ibaretti. Bu Pakt'ın, Türkiye ile İngiltere arasında yakın bağların kurulmasını hızlandırmada önemli payı olmuştu.

1936 yılında, İtalya'nın, Türk kıyılarına yakın On İki Ada'yı ve Leros adasını tahkim etmesi (savunmasını sağlamlaştırması), iki devlet arasındaki ilişkilerin gergin olduğunu göstermekte ve Türkiye'nin, olası İtalyan saldırısından duyduğu kaygıyı haklı çıkarmaktaydı.[9]

8 İtalya'dan duyulan korku ve Atatürk'ün Mussolini'ye karşı duyduğu güvensizlik nedenleriyle, Milletler Cemiyeti, Habeşistan'a saldırdığı için İtalya'ya "zorlama önlemleri" uygulama kararı alınca, bu karara katılan ilk devletlerden biri Türkiye olmuştu.

9 Cavid Oral, *Akdeniz Meselesi*, c.II, İstanbul, 1945, s.71.

1937 yılı başlarında, İtalya'nın Montreux Sözleşmesi'ne katılmasını sağlamak üzere, Türkiye ile İtalya Hükümetleri arasında resmî görüşmeler yapılmıştı. Dışişleri Bakanı Aras ile İtalya Dışişleri Bakanı Kont Ciano arasında 2-3 Şubat 1937 tarihlerinde Milano'da yapılan görüşmelerin sonucunda yayımlanan ortak bildiride, görüşmelerin 1928 Antlaşması'na uygun bir hava içinde yapıldığı, iki taraf arasında hiçbir çatışmanın bulunmadığı ve taraflar arasında işbirliği yapılacağı belirtiliyordu.[10] Ancak, bildiride, İtalya'nın Montreux Sözleşmesi'ne katılacağına ilişkin bir açıklama yapılmamıştı.

1936 yılı sonlarından İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine değin geçen süre içerisinde, Türkiye ile İtalya arasındaki ilişkiler normal seyrini sürdürdü. Mayıs 1939'da, İtalya Dışişleri Bakanı Ciano, Roma'daki Türk Büyükelçisi'ne, İtalya'nın Türkiye'ye yönelik hiçbir ekonomik, siyasal ya da toprak talebi olmadığı konusunda güvence vermişti.

Almanya ile İlişkiler

Adolf Hitler'in 1933 yılında iktidara geldikten sonra izlemeye başladığı dış politika,[11] Batı'da ve Sovyetler Birliği'nde büyük kuşkular yaratmış olmakla birlikte, uzun bir süre Türkiye'yi korkutmamıştı. Türkiye'nin ekonomik kalkınma hareketine girişmesi, Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesiyle aynı zamana rastlamaktaydı. Hitler'in 1933'te iktidara gelmesinden sonra, Almanya, Türkiye'nin ekonomik kalkınma hareketine katkıda bulunmuş ve bu dönemde dış finansman kaynaklarına büyük gereksinme duyan Türkiye de, Alman-

10 30 Mayıs 1928 tarihinde Türkiye ile İtalya arasında "Tarafsızlık, Uzlaşma ve Adlî Tesviye (Ödeme) Anlaşması" imzalanmıştı.

11 Adolf Hitler, 30 Ocak 1933'te Almanya Cumhurbaşkanı Hindenburg tarafından Şansölyeliğe atanmış ve 2 Ağustos 1934'te Hindenburg'un ölümü üzerine "Reichsführer" unvanını alarak, Almanya'nın Devlet Başkanlığını ve Şansölyeliğini üstlenmişti.

ya ile sıkı bir ekonomik işbirliğine girmekte bir sakınca görünemişti.[12] Ancak, 1936 yılından itibaren, Almanya, Türkiye üzerindeki ekonomik nüfuzunu kullanarak, Türk-İngiliz ve Türk-Sovyet ilişkilerini bozmaya ve Türkiye'yi revizyonist gruba çekmeye çalışmıştı.[13]

Türkiye, 1936 sonlarında Berlin-Roma Mihveri'nin kurulmasını kaygıyla karşılamış; İtalya, 1939 Nisan'ında Arnavutluk'u işgal edince, bu kaygı daha da artmış ve bu da, Türkiye'nin, İngiltere ve Fransa'ya bağlanmasına neden olmuştu. Alman dış politikasının Türk dış politikası üzerinde yaptığı ikinci etki, Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasındaki anlaşmaya giden yolda önemli bir engeli ortadan kaldırmış olmasıydı. Bu engel, Sovyetler Birliği'ydi. O zamana değin Türkiye ile Batılılar arasındaki ilişkilerin gelişmesini hoşnutsuzlukla karşılayan Sovyetler Birliği, Hitler'in tutumundan kaygı duyarak, 1935 Mayıs'ında Fransa ile bir antlaşma imzalayınca; Türkiye de, Batılılarla görüşme masasına oturma yollarını aramaya başlamıştı.

1937 yılında, Türk-Alman ilişkileri soğumaya başladı. Bu yıl boyunca Dışişleri Bakanı Aras'ın çeşitli Avrupa başkentlerini ziyaretleri, Balkan ülkelerini birarada tutma çabaları ve Sâdâbad Paktı'nın akdi, Türkiye'nin, giderek belirginleşen Nazi Almanyası tehdidine karşı duyduğu kaygının göstergeleri olmuştu.

1938 yılında Türkiye'nin Almanya ile ticareti, bu ülkeyle ilişkilerini kesmesini önlüyordu. Öte yandan, Türkiye'nin, Akdeniz'deki konumu nedeniyle, İngiltere'nin güçlü desteğine de gereksinmesi vardı. Böylece, Türkiye, her iki ülkeyle olan dostluk ilişkilerini korumayı istiyor ve birbirlerine rakip olan İngiltere ile Almanya arasında, Boğazlar'daki egemen konumu itibariyle, bir denge öğesi olabilmeyi arzu ediyordu.[14]

12 1934 yılından itibaren, büyük Alman firmalarının Türkiye'ye açtıkları krediler sayesinde, Türkiye'nin Almanya ile ticaret hacmi hızla artmıştı.

13 Almanya'nın Türkiye'ye verdiği önem, yalnızca Boğazlar'ın Türkiye'nin elinde bulunmasından ileri gelmiyordu; Almanya, Türkiye'yi, Ortadoğu'ya atlamak için, bir basamak olarak kullanmak istiyordu.

14 E.R.Vere-Hodge, *Turkish Foreign Policy; 1918-1948*, Ambilly-Annemasse, 1950, s.114.

Almanya, Türkiye'yi kendi nüfuz alanının içine çekebilmek için, elinden gelen her çabayı harcamıştı; ancak, Türkiye 1914'teki konumunda değildi. İkinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıktığı 1939 yılının kritik aylarında, Türk politikasını etkilemeye yönelik Alman çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

İngiltere ile İlişkiler

Türkiye ile İngiltere arasında en önemli siyasal uyuşmazlık konusu olan Musul sorununun çözümünden sonra, Türk-İngiliz ilişkileri, önce İtalya'nın, daha sonra da Almanya'nın Ortadoğu'da siyasal ve ekonomik nüfuzlarını artırmak gayretlerinin etkisi altında gelişti.

İtalya'nın, Ekim 1935'te Habeşistan'a saldırmasından sonra Akdeniz'deki güç dengesini kendi lehine bozması, İngiltere'yi, Doğu Akdeniz'in en güçlü ve istikrarlı devleti olarak gördüğü Türkiye ile işbirliği yapmaya yöneltmişti. Türkiye de, İtalyan tehdidi karşısında, İngiltere'ye daha olumlu bir bakış açısıyla yaklaşmaya başlamıştı. Daha önce de değinildiği üzere, İtalya'nın tehditlerine karşı, İngiltere, Türkiye'nin de içinde bulunduğu "Akdeniz Paktı"nı akdetmişti. Bu Pakt, Türkiye'de büyük bir rahatlık duygusu yarattı. İtalya'dan gelebilecek bir saldırı karşısında, Türkiye İngiltere'nin yardımına güvenebilecekti. 1939'da Türkiye ile İngiltere arasında kurulan ittifakın başlangıcı, Habeş Buhranı sırasında gerçekleştirilmiş olan "Akdeniz Paktı"ydı.[15]

Montreux Konferansı'nda, Türkiye ile İngiltere'nin öne sürdükleri tezler arasında yaşamsal sayılabilecek farklılıkların olmasına karşın; İngiltere, Türkiye ile anlaşmaya varabilmek pahasına, önemli bazı taleplerinden vazgeçmek zorunda kalmıştı.[16] İngiliz devlet adamları, tatmin olmayan bir Türkiye'nin, bir kez daha Almanya'nın siyasal nüfuz alanının içine çekilebileceğinden korku duymaktaydı.

15 Esmer, *op. cit.*, s.82.
16 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Tuncer, *op. cit.*, s.160-162.

Montreux'de, İngiltere, Türkiye'nin istemlerine destek vererek, Boğazlar'ın yeniden askerleştirilmesine ve Boğazlar Komisyonu'nun feshedilmesine tam onay vermişti. İngiltere ile Fransa'nın Boğazlar Komisyonu'nun feshini kabul etmesi, üç devlet arasında gelecekte tam bir anlaşma ortamının yaratılmasını olası kıldı.

Türkiye, 1938'de, daha çok antirevizyonist gruba yönelmekle birlikte, Avrupa'daki bloklardan hiçbirine kesinlikle bağlanmış değildi.

İKİNCİ BÖLÜM

İNÖNÜ'NÜN CUMHURBAŞKANLIĞI

İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı Oluşu (11 Kasım 1938)

10 Kasım 1938 tarihi, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde, hiç kuşkusuz, bir dönüm noktasıdır! Bu tarihle birlikte Türkiye'de efsanevî bir dönem sona ermiştir! Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren, gözlerini her gün yeni bir masala, gerçekleşmesi olanaksız gibi görünen yeni bir düşe açan Türk halkı, bundan böyle hiçbir şeyin eskisi gibi olamayacağının ayırdına varmaya başlayacaktır.

10 Kasım 1938!!! Dünya çapındaki bir liderin, bir daha açmamak üzere gözlerini ebediyete yumduğu tarih... Yeni ve genç Türkiye Cumhuriyeti artık Atatürk'süzdür! Ancak, O'nun ülkesini emanet ettiği Türk ulusu, O'nun çizdiği yoldan ilerleyerek, O'nun başlatmış olduğu devrimlere sahip çıkarak ve bunları uygulayarak, o büyük insanın yokluğunu gelecek kuşaklara hissettirmemeye çalışacaktır. Peki, bu gerçekleşebilmiş midir?.. Bunu okuyucularımın takdirlerine bırakıyorum.

Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938 tarihinde ölümü üzerine, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nce yapılan resmî açıklamada, Anayasa'nın 33. maddesi gereğince, TBMM Başkanı Abdülhâlik Renda'nın Cumhurbaşkanlığı'na vekâlet edeceği belirtilmişti. Cumhurbaşkanı Vekili ve TBMM Başkanı Renda, TBMM'yi, yeni Cumhurbaşkanı seçimi için 11 Kasım'da toplantıya çağırdı.

TBMM, 11 Kasım günü toplanmış ve oylamaya katılan 348 üye, oybirliğiyle Malatya Mebusu İsmet İnönü'yü Türkiye Cumhuriyeti'nin "İkinci Cumhurbaşkanı" seçmişti.[1] İkinci Cumhurbaşkanı İnönü'nün, 21 Kasım'da Atatürk hakkında yayımladığı beyanname şu sözlerle sona ermekteydi:

> "Devletimizin banisi ve milletimizin fedakâr, sadık hadimi,
> "İnsanlık idealinin âşık ve mümtaz siması
> "Eşsiz kahraman Atatürk!
> "Vatan sana minnettardır!
> "Bütün ömrünü hizmetine verdiğin Türk milleti ile beraber senin huzurunda tazim ile eğiliyoruz. Bütün hayatında bize ruhundaki ateşten canlılık verdin. Emin ol, aziz hatıran sönmez meşale olarak ruhlarımızı daima ateşli ve uyanık tutacaktır!"

Atatürk'ten sonra Türk halkının gönlünde *"İkinci Adam"* olarak yerini alan İsmet İnönü, Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Cumhurbaşkanı olarak, Atatürk'ün başlatmış olduğu devrim sürecini ileriye doğru götürecek ve Atatürk'e olan bağlılığını bir kez daha gözler önüne serecektir.

Cumhurbaşkanı seçiminden sonra, Celal Bayar, Hükümet'in istifasını İnönü'ye sunmuş ve İnönü, Bayar'a yeniden başbakanlık görevi vererek, kendisinden yeni hükümeti kurmasını istemişti. Bayar, yeni Hükümet'i 11 Kasım'da açıkladı. Yeni Hükümet'te, Atatürk döneminin uzun yıllar İçişleri Bakanlığı görevini yürütmüş olan Şükrü Kaya ile yine uzun yıllar Dışişleri Bakanı olarak görev yapmış olan Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın yokluğu dikkati çekiyordu. Yeni Hükümet'te İçişleri Bakanlığı'na Refik Saydam, Dışişleri Bakanlığı'na da Şükrü Saraçoğlu getirilmişti.

1 O tarihte, TBMM'nin üye tam sayısı 399'du. 12 üyelik boştu; demek ki, TBMM'de toplam 387 üye vardı. İnönü 348 oyla seçildiğine göre, 39 üye bu seçimde oy kullanmamıştı.
2 Özakman, *op. cit.*, s.651.

26 Aralık 1938'de yapılan "CHP Olağanüstü Kurultayı"nda, Atatürk'e "Ebedî Şef" sıfatı verilirken, İnönü'ye de "Millî Şef" ve "Değişmez Genel Başkan" sıfatları verilmişti. Siyasal tarihimizde bir tek kişiye "Millî Şef" denilmiştir; o da, İsmet İnönü'dür.[3]

"Millî Şef"in neden "değişmez" olduğu şöyle açıklanmıştı: "Şef'in sık sık değişmesi, partinin otoritesine zarar verir. Millî Şefliğin, her 4 yılda bir sürüp sürmeyeceğinin görüşülüp tartışılması uygun olmayan bir tutumdur. Bu durum, Şef'in otoritesini sarsar." Peki, Millî Şef'in değiştirilemeyeceği olgusu, acaba Millî Şef'in sorumsuzluğunu ve denetim dışında olmasını da beraberinde getirmemekte miydi?..

Bayar'ın yakınlarına ilişkin bazı kovuşturmalar kısa bir süre sonra onu çekilmeye zorlamış; 25 Ocak 1939'da, Dr. Refik Saydam Başbakan olmuştu.

İnönü'nün Dış Politika Anlayışı

İkinci Dünya Savaşı öncesinde, İnönü'nün, çıkacak olan savaşa ilişkin öngörüsü şöyle olmuştu: "Yeni bir dünya savaşını, hem kesin hem kaçınılmaz hem yakın görüyorum."[4] İnönü'nün bu öngörüsü, olayların akışıyla doğrulanmıştı.

İnönü'nün, Nazi Almanyası ile Sovyetler Birliği'ne ilişkin görüşleri şöyleydi:

> "Nazi Almanyası ile Sovyet Rusya arasında açık bir çatışma göz önündeydi. İtalya, Nazilerle birleşmişti. Ve her ikisi, açıktan Sovyetler ile Batı dünyasının karşısındaydı. Bu çatışma, iki saf arasında olacaktı. Biz, Batı dünyası ile birlikte bulun-

3 Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, Nisan 1983, s.158, 159.

4 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, c.2 (1938-1950), 5. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985, s.105.

malıydık. Ve Batı dünyası, ben Cumhurbaşkanı olduğum zaman, Sovyetler'le yakın bir kader yoluna hemen hemen girmişti. Biz, gelecek savaşta bu grupla yakın bulunmalıydık. Yani onlarla ittifaklar düşünmeliydik."[5]

İnönü'nün, Faşistlere ilişkin değerlendirmesi de şöyleydi:

"Nazilerin ve özellikle Faşistlerin Türkiye'ye karşı tutumlarını, fırsat bekleyen hırslı birer istila heveslisi olarak görüyordum. Habeşistan seferinin başında ciddi endişe geçirmiştik. Naziler, Balkanlar'a hemen hemen egemen olma yolundaydılar. Bizim selametimiz, Batı'yla birlikte olmaktı. Bu temel kanaat üzerine olayları ve ilişkileri geliştirecektik."[6]

İsmet İnönü'nün, Cumhurbaşkanlığı döneminde, Atatürk'ün dış politikasından ayrılarak, giderek totaliter anlam yüklenen tek partili rejimin ve "temkinli" kişisel sezgilerinin etkisiyle oluşturmuş olduğu bir dış politika uyguladığı bazı tarihçiler tarafından ileri sürülmüştür. Bu politikanın başlangıcını, İnönü'nün, Atatürk döneminde en uzun süre Dışişleri Bakanı olarak görev yapmış bulunan Tevfik Rüştü Aras'ı bu görevden alıp, yerine Şükrü Saraçoğlu'nu ataması oluşturmaktadır.[7] Öte yandan, İnönü'nün, İkinci Dünya Savaşı yıllarında, Atatürk'ün izlemiş olduğu geleneksel tarafsızlık politikasından ayrılarak, Batılı devletlerle ittifak ilişkisine girdiği ileri sürülmektedir.[8] Benim görüşüme göre, İnönü'nün, Atatürk'ün izlemiş olduğu dış politikadan farklı bir dış politika izlemesine büyük ölçüde İkinci Dünya Savaşı koşulları neden olmuştur.

5 *Ibid.*, s.105, 106.
6 *Ibid.*, s.107.
7 Daha önce de değinildiği gibi, İnönü, 1937 yazında yapılan Nyon Konferansı'nda, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile görüş ayrılığına düşmüştü.
8 Necdet Ekinci, "İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları," *Türkler*, derleyenler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, c.16, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, s.706.

Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı'nın dışında tutabilmesi, İsmet İnönü'nün, siyasal yaşamı boyunca gerçekleştirmiş olduğu en büyük başarıları arasında kabul edilmektedir. Ancak, Türkiye, savaşa girmemekle birlikte, bu savaşın etkilerini, savaş yıllarında ve sonrasında en derinden hisseden ülke olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, Türk dış politikasını saptayan ve uygulayan bizzat İsmet İnönü olmuştu. Dış politikayı saptarken, İnönü, Bakanlar Kurulu'na, CHP'ye, TBMM'ye, basında bazı kişilere ve Türk Tarih Kurumu gibi bazı derneklere danışıyordu. Dış politikada alınan kararlarda İnönü'nün güvendiği kişilerin içinde en önemlisi ise, Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'ydu.[9]

İnönü, Hükümet'in çarklarını sıkı bir denetim altına almıştı. İnönü'nün, hükümet işlerinde en çok ilgilendiği alan ise dış politikaydı. Cevat Açıkalın'ın, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreterliği'ne atanmasından sonra getirdiği yeniliklerinden biri, her türlü diplomatik yazışmanın ve telgraf mesajlarının hemen İnönü'ye sunulması olmuştu.[10] Böylece, İnönü, diplomatik mesajları ve haber alma dairesi raporlarını kendisine iletilir iletilmez değerlendirme fırsatını buluyordu. İnönü, bu yöntemin dış politikayı yürütmede kendisine büyük kolaylıklar sağladığı görüşündeydi.

İnönü, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk dış politikasını yönlendirirken, her zaman ölçülü davranmaya özen göstermişti. İnönü, savaş yılarında dış politika kararlarını alırken gösterdiği titiz ölçülülükle, Türkiye'yi büyük bir yıkıma sürüklemekten kurtardığına inanmaktaydı. İnönü, Türkiye'nin, savaşta tarafsızlık politikası izlemesini yeğlemiş ve her an değişen savaş koşullarını dikkatli bir biçimde izleyerek, ülkenin savaşa aktif olarak katılıp katılmama kararını bizzat kendisi saklı tutmuştu.

9 Edward Weisband, *2. Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, çev. M. Ali Kayabal, Milliyet Yayınları, İstanbul, Mart 1974, s.19.
10 *Ibid.*, s.22.

İnönü'nün savaş yıllarındaki dış politikasının, bazı çevrelerce "çekingenlik" ya da "korkaklık"la itham edilmesine karşın, kanımca, bu politika, Türkiye'nin ulusal çıkarları ön planda tutularak saptanan, ülkeyi sonuçları belirsiz maceralara gözü kapalı atmaktan kaçınan ve savaşa katılmayı geciktirmek üzere zaman kazanmayı hedef olarak benimseyen bir politika olmuştu.

İnönü, Atatürkçü dış politikanın başlıca amacı olan, Türkiye'nin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün ihlal edilmemesi ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalmıştı. Savaş boyunca İnönü, gerek Almanlara gerek İtalyanlara, Türkiye'nin sınırlarının ihlal edilmesine asla izin vermeyeceğini duyurmaktan hiç geri kalmamıştı. Alman birliklerinin Bulgaristan'ı istila ettikleri sırada, Hitler, 3 Mart 1941'de İnönü'ye gönderdiği mektupta, Alman ordularının Türk sınırından 60 kilometre uzaklıkta duracağını ve Almanya'nın, Türk sınırlarına yönelik harekete geçmek gibi bir niyetinin olmadığını belirtmişti.[11]

İnönü'nün savaş boyunca izlediği politika, ne başkasının bir karış toprağına göz koymak ne de başkasına bir karış toprak vermek olmuştu. İnönü, Sovyetler Birliği'nin Türk topraklarına göz dikmesinden kaygı duyuyordu. İnönü, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri (Devlet Başkanı) Josef Stalin'in, Türkiye'nin doğusundaki bazı toprakları Sovyet topraklarına katmak istemesinden çekiniyordu.[12] İnönü, Sovyetler Birliği'nin Almanya'yı yenmesi durumunda, Sovyet emperyalizminin Avrupa'yı ve Ortadoğu'yu yutacağı konusunda ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Laurence Steinhardt'ı uyarmıştı. İşte, İnönü'nün ileri görüşlülüğünün bir kanıtı daha!

11 *Ibid.*, s.29.

12 Gerçekten, İnönü'nün korkusunun, Stalin'in 19 Mart 1945'te Doğu Anadolu'daki bazı toprakları almak istemesiyle haklılığı ortaya çıkmıştı.

Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu

Namık Kemal'in torunu olan Numan Menemencioğlu, Birinci Meclis'te Menemen vilayetini temsil eden Refet Paşa'nın ikinci oğluydu. 1914'te Dışişleri Bakanlığı'na girmiş ve 1933'te Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri olmuştu. Menemencioğlu, 1942'de Dışişleri Bakanı olmuş ve bu görevde 1944 yılında istifa edinceye değin kalmıştı.

Savaş yıllarında, Dışişleri Bakanlığı'nın "çalışan çarkı" üç siyasal daireden oluşuyordu. Birinci Siyasi Daire, Batı Avrupa, Fransa, İngiltere, Almanya, ABD ve diğer Kuzey Amerika ülkeleri ile uğraşıyor; İkinci Siyasi Daire'nin görev alanı, Doğu Avrupa'yı, Balkanlar'ı, Yunanistan'ı ve Sovyetler Birliği'ni kapsıyor; Üçüncü Siyasi Daire ise, Ortadoğu ve Uzak Doğu sorunlarıyla ilgileniyordu. Menemencioğlu, bu dairelerin tümüne kendi etkinlik alanı gözüyle bakıyordu. İnönü, Menemencioğlu'nun yargılarına ve diplomatik görüşmelerdeki becerisine tamamıyla güveniyordu.

Başbakan Şükrü Saraçoğlu da, Menemencioğlu ile yakın işbirliği içinde çalışırdı. Hatta diğer bakanlar, Menemencioğlu'nu, "perde arkasındaki Başbakan" olarak nitelendirirdi.[13] Başbakan Saraçoğlu, her gün Menemencioğlu ile gündelik görüşmelerini yürütür ve bu toplantılara bazen başka bakanlar da katılırdı.

Savaş boyunca Menemencioğlu'nun başlıca hedefi, aynı İnönü gibi, Türkiye'yi savaş dışında tutmak olmuştu. Menemencioğlu, savaşta Türkiye'nin hiçbir şey kazanmadan, çok şey yitireceğine inanmıştı. Menemencioğlu'nun görüşüne göre, Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda, yalnızca toprakları büyük devletlerin ordularına savaş alanı olacaktı.

Öte yandan, Menemencioğlu, savaşta Türkiye'nin konumunun büyük devletler arasındaki denge öğesi göz önüne alınarak belirlenmesinden yanaydı. Bu nedenledir ki, Türkiye, bir yandan, İngiltere

13 Weisband, *op. cit.*, s.42.

ve Fransa ile bir ittifak antlaşması akdetmiş; öte yandan da, Almanya ve Sovyetler Birliği ile birer dostluk ve saldırmazlık paktı imzalamıştı. Böylece, Türkiye'nin savaş boyunca uygulayacağı dış politika, "aktif tarafsızlık" politikası olacaktı.

Menemencioğlu, diğer Türk devlet adamları gibi, Sovyetler Birliği'ne güven duymuyordu. Sovyetler'in Almanlara karşı kazandığı zaferlerin sayısı arttıkça, Menemencioğlu, Almanya'nın bundan böyle Sovyetler Birliği'ni frenleyemeyeceği düşüncesinden hareketle, Türkiye'nin dış politikasının temelinin Avrupa'nın merkezinde güçlü bir Almanya'nın varlığına dayandırılması görüşünü dile getirmeye başlamıştı.[14] Menemencioğlu, bu görüşü nedeniyle, İngiltere ile anlaşmazlığa düşmüştü.

Menemencioğlu, 1943 yılı başlarında, Moskova'da Büyükelçi olarak bulunan Cevat Açıkalın'ı Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreterliği'ne atadı. Cevat Açıkalın, yalnızca Dışişleri Bakanı'nın yakın arkadaşı olarak değil; ayrıca, İnönü'nün kişisel güvenini de kazanarak, Genel Sekreterlik'te önemli bir rol oynadı. Açıkalın, 1943-1946 yıllarında alınan belli başlı dış politika kararlarında etkili olmuştu.

Başbakan Saraçoğlu, Menemencioğlu'nun 15 Haziran 1944'te istifasından sonra, 3 ay süreyle Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı görevlerini birlikte yürüttü.[15] Hasan Saka, 15 Eylül 1944'te, Menemencioğlu'nun yerine Dışişleri Bakanı olarak atandı.

TBMM ve CHP Meclis Grubu'nun Dış Politikadaki Rolü

İnönü, kendisini Meclis'in üzerinde görmek yerine, TBMM üyeleriyle sürekli olarak bağlantı içinde kalmayı adet edinmişti.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, devletin izlediği politikayı onaylama sorumluluğu, Meclis Genel Kurulu içindeki CHP Meclis

14 *Ibid.*, s.47.
15 Menemencioğlu'nun istifasının nedenlerine ilerideki bölümlerde değinilecektir.

Grubu'ndaydı. Oylamalar ve soru önergelerinin görüşülmesi, Bakanlar Kurulu'nun izlediği politikanın gözden geçirilmesi, kararların tartışılması ve yeni tasarıların ele alınması CHP Meclis Grubu'nun oturumlarında gerçekleştirilirdi.

Saraçoğlu ve Menemencioğlu, Hükümet'in aldığı kararları, bunların yasallığının onaylanması için Meclis'e sunardı. CHP Meclis Grubu'nun, İnönü'nün ya da Menemencioğlu'nun aldığı bir kararı kabul etmemesi düşünülemezdi. Meclis Dışişleri Komisyonu da, yalnızca İnönü'nün ve Hükümet'in benimsediği dış politikayı izlemekle yetinirdi.

İnönü, CHP'de ve Meclis'te bazı kişilerle temel konularda anlaşmadan, hiçbir siyasal karar almaya yanaşmadığını ileri sürmekteydi. İnönü, Ali Fethi Okyar'ın görüşlerine özellikle değer veriyordu. 19 Ekim 1939 tarihli Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın, büyük ölçüde Fethi Okyar'ın etkisiyle gerçekleştirilmiş olduğu ileri sürülmekteydi.[16] İnönü'nün, savaş yıllarında görüşlerine değer verdiği bir diğer kişi de Kâzım Özalp'tı. Kâzım Özalp, savaş yıllarında CHP Meclis Grubu Başkanı'ydı.

Meclis Genel Kurulu ve CHP Meclis Grubu üyeleri, dış politika kararlarında genellikle hiçbir rol almamayı yeğliyordu. İnönü, Meclis Grubu'nun görüşlerini düzenli olarak izliyor ve böylelikle, ulusun nabzını dinlemiş oluyordu. Meclis Grubu üyeleri, ancak İnönü'yü ulusun neyi kabul edip neyi etmeyeceği konusunda etkileyebildikleri ölçüde, dış politika kararlarında etkili olabilmekteydi.

İnönü, bazı sınırları aşmamak ve kendi politikasını tehdit etmemek koşuluyla, karşıt görüşlerin var olmasına her zaman izin vermiş olan bir liderdi.

Öte yandan, İnönü, halkın daha seçkin kesimleriyle ilişki kurmak olanaklarını arar ve Türk Tarih Kurumu Yönetim Kurulu üye-

16 Weisband, *op. cit.*, s.62.

lerini, bilgi almak için sık sık Çankaya'daki evine çağırırdı. Savaş yıllarında Kurul üyeleri arasında bulunan ünlü tarihçimiz Prof. Dr. Enver Ziya Karal'a göre, Türk Tarih Kurumu üyelerinin görüşleri, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nda Müttefiklerin safında yer almasından yana olmuştu.[17]

17 1940-1945 yıllarında, Türk Tarih Kurumu Yönetim Kurulu üyeleri şunlardı: Kurum Başkanı Şemsettin Günaltay, Yönetim Kurulu Genel Sekreteri Uluğ İğdemir, üyeler Afet İnan, Enver Ziya Karal, Şevket Aziz Kansu, İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Hamit Ongunsu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1939 YILINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Büyük Atatürk, dünyanın bir savaşa sürüklenmekte olduğunu son günlerini geçirdiği hasta yatağından şu sözlerle dile getirmişti:

> "Bir dünya harbi olacaktır. Bu harp neticesinde, dünyanın vaziyeti ve muvazenesi (dengesi) baştan başa değişecektir. İşte, bu devre esnasında doğru hareket etmesini bilmeyip en küçük bir hata yapmamız halinde, başımıza mütareke (ateşkes) senelerinden daha çok felaketler gelmesi mümkündür."[1]

Atatürk'ün devlet yönetiminde en yakınında bulunan İsmet İnönü, Türkiye'nin başına böyle bir felaketin gelmemesi için, Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı'nın dışında tutabilmeyi başarmış ve böylelikle, ülkesine çok büyük bir iyilikte bulunmuştu.

İkinci Dünya Savaşı'nın Seyri

İtalya, 1935'te, Etiyopya'ya (Habeşistan) saldırıp bu ülkeyi sömürgesi yapmıştı. Almanya, 1936'da, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda akdedilen Versailles Barış Antlaşması uyarınca askersizleştirilmiş olan Ren bölgesine askerini sokmuştu. Almanya, 1938'de,

1 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, 1922-1938*, c.III, 21. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, s.385.

Avusturya'yı topraklarına katmış (*Anschluss*) ve daha sonra Çekoslovakya'dan toprak istemeye başlamıştı. Bunun üzerine, İngiltere, Fransa ve İtalya, Almanya ile Münih'te bir konferansta bir araya geldi ve Çekoslovakya'nın Südet bölgesini Almanya'ya vermesini kabul etti (29 Eylül 1938). Ancak, 6 ay geçmeden Almanlar, bütün Çekoslovakya'yı işgal ettiler. İngiltere ve Fransa, Alman yayılmacılığını önleyebilmek üzere, 31 Mart 1939'da Polonya'nın sınırlarını güvence altına aldı.

Öte yandan, Sovyetler Birliği, Almanya ile bir pakt oluşturma çabaları içerisindeydi. 22 Ağustos'ta, Almanya Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop, bu amaçla Moskova'ya gitmişti. 23 Ağustos 1939'da Almanya ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan "Dostluk ve Saldırmazlık Paktı" uyarınca, taraflar, kendi aralarında her türlü şiddet hareketinden ve saldırıdan kaçınmayı garanti ediyordu. Pakt'ın taraflarından birine başka bir devlet savaş açtığı takdirde, diğer taraf, kesinlikle bu üçüncü devlete yardım etmeyecekti. Pakt'ın taraflarından hiçbiri, diğer tarafa doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak yöneltilmiş olan bir devletler gruplaşmasına katılmayacaktı. Tarafların önemli konularda birbirlerine danışmalarını da öngören antlaşma, 10 yıllık bir süre için imzalanmış; antlaşmaya eklenen gizli bir Protokol'de ise, Doğu Avrupa'nın tümü Alman ve Sovyet nüfuz alanlarına ayrılarak, Polonya ve Baltık bölgesi paylaşılmıştı.

İşte, İkinci Dünya Savaşı'nı başlatan bu antlaşma olmuştu. Almanya, iki cepheli bir savaştan sakınıyordu. Bu antlaşma, Doğu cephesini güvence altına almakla, Almanya'ya savaşa girmek olanağını ve cesaretini vermişti.[2]

25 Ağustos'ta, Londra'da, "İngiltere-Polonya Karşılıklı Yardım Paktı" imzalandı.

1 Eylül 1939 sabahı, Alman ordularının Polonya'yı işgale başlaması karşısında, Polonya fazla direnç gösteremedi. Alman hava

2 Ali Fuad Erden, *İsmet İnönü*, 2. basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, Ekim 1999, s.215.

güçleri, bu tarihte Avrupa'nın en üstün hava gücüydü. Alman Genelkurmayı, "Yıldırım Savaşı" (Blitzkrieg) denilen yeni bir savaş yöntemini uyguluyordu. İngiltere ile Fransa ise, Polonya'nın yardımına gidememişti.

Öte yandan, Polonya'nın sonunun yakın olduğunu gören Sovyetler Birliği de, Almanya ile 23 Ağustos 1939'da imzaladığı "Dostluk ve Saldırmazlık Paktı"na dayanarak harekete geçmişti. 17 Eylül sabahı, Sovyet orduları, Polonya'daki Ukraynalılarla Beyaz Rusları korumak bahanesiyle Polonya'ya girmişti.[3] 27 Eylül'de Varşova'nın teslim olmasıyla, Polonya haritadan siliniyordu.

Alman Dışişleri Bakanı Ribbentop, 27 Eylül'de Moskova'ya giderek, 28 Eylül'de, Sovyetler Birliği ile Polonya'yı paylaşan "Sovyet-Alman Sınır ve Dostluk Paktı"nı imzaladı. Böylece, bağımsız Polonya'ya son verilmişti.

Almanya ile Sovyetler Birliği, 28 Eylül'de Moskova'da ortak bir bildiri yayımlayarak, Polonya sorununun çözüme kavuşturulmuş olduğunu, bundan böyle savaşı sürdürmenin gereksiz olduğunu ve eğer bu barış önerisi reddedilirse, meydana gelecek olaylardan İngiltere ile Fransa'nın sorumlu olacağını bildirdi. Bu öneriyi, Fransa 7 Ekim'de, İngiltere de 12 Ekim'de reddetti.

Sovyetler Birliği, "23 Ağustos Paktı" ile kendisine verilmiş olan Baltık ülkelerini ele geçirmek için, 27 Eylül'de, Estonya'dan deniz ve hava üsleri vermesini istedi. 28 Eylül 1939'da Estonya ile Sovyet Rusya arasında imzalanan "Karşılıklı Yardım Antlaşması" ile Estonya, Sovyet Rusya'ya deniz ve hava üsleri vermekte ve 25.000 kişilik bir Sovyet gücünün ülkesinde bulunmasını kabul etmekteydi. Bu, Estonya'nın, Sovyetler Birliği tarafından işgali anlamına geliyordu.

3 *Pravda* gazetesinin 14 Eylül 1939 günkü sayısında, Polonya'da, 8 milyon Ukraynalı ile 3 milyon Beyaz Rus'un bulunduğu bilgisi yer almıştı. Bkz: William L. Langer and s.Everett Gleason, *The Challenge to Isolation, 1937-1940*, Harper and Brothers Publishers, New York, 1952, s.240.

Sovyetler Birliği, 5 Ekim'de Letonya, 10 Ekim'de de Litvanya ile imzaladığı "Karşılıklı Yardım Paktları" ile Estonya'dan elde ettiği hakları bu ülkelerden de aynen sağlıyordu.

Sovyetler Birliği açısından sıra Finlandiya'ya gelmişti. 12 Ekim-14 Kasım 1939 tarihlerinde yer alan Fin-Sovyet göreşmelerinde, Sovyetler, Finlandiya'nın kuzeyinden bir kısım toprak ile Kareli bölgesinin kendilerine bırakılmasını istedi. Finliler, bu Sovyet isteklerini reddettiler. 30 Kasım'da, Sovyet orduları Fin sınırlarına saldırılarda bulundular ve Sovyet uçakları Helsinki'yi bombaladılar. Finlandiya, tek başına ve cesurane bir biçimde ülkesini savundu.

Sovyet saldırısı üzerine, Finlandiya, Milletler Cemiyeti'ne başvurdu. Milletler Cemiyeti, Sovyetler Birliği'ni saldırgan ilan edip üyelikten çıkardı. Milletler Cemiyeti, Sovyetler'e karşı herhangi bir zorlama önlemi alacak durumda değildi. Dışarıdan hiçbir yardım gelmemesine karşın, Finliler, 104 gün süren savaş boyunca Sovyetler'e karşı iyi direndiler.

Türkiye'nin Dış İlişkileri

İkinci Dünya Savaşı'nda Türk diplomasisini uygulayanlar, başta Cumhurbaşkanı İsmet İnönü olmak üzere, Türkiye'yi savaşa sokmamak ve savaşın yıkıntılarından ülkeyi korumak amacına yönelik çaba harcamışlar ve bunda da başarı kazanmışlardır.

İsmet İnönü, dünyanın içinde bulunduğu koşulları çok iyi değerlendirmekte ve savaşın ne olduğunu yakından bilmekteydi. Bu nedenle de, mantığı onu ve etrafındakileri gözü kapalı maceralara atılmaktan korumuştu. Soğukkanlılık ve mantık, İnönü'de duygulara ve heyecana her zaman üstün gelmişti.

Avrupa'nın içinde bulunduğu savaşta, Türkiye'nin çözülebilecek hiçbir davası yoktu. Türkiye, yalnızca varlığının devamını düşünüyor ve toprak bütünlüğünü korumak için gerekli önlemleri alıyordu. Ancak, Türkiye'nin jeopolitik konumu, onun hem bir Akdeniz

hem de bir Balkan devleti olarak, dünyanın ihtilaflı alanlarının ve sorunlarının içinde bulmasına neden oluyordu.

Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, 1 Temmuz 1938'de, Berlin'de, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop ile görüşmüştü. Menemencioğlu'na göre Türkiye, özellikle Almanya ile dostluk ilişkileri kurmak ve bunu sürdürmek istiyordu. Türkiye, Almanya'ya karşı olan hiçbir gruba katılmama kararındaydı. Menemencioğlu ile Ribbentrop arasında 7 Temmuz'da yer alan görüşmede, Ribbentrop'un, Almanya ile Türkiye'nin ortak revizyonist bir politika izlemeleri önerisine karşılık, Menemencioğlu, Türkiye'nin tarafsız bir politika izleme amacında olduğunu söylemişti. Menemencioğlu, ayrıca, Türkiye'nin, Osmanlı Devleti'nin emperyalist politikasına geri dönmeyi arzu etmediğini de belirtmişti.

Türkiye'nin, Almanya ile dostluk ilişkileri kurma ve sürdürme politikası uzun süreli olamamıştı. Almanya'nın, 15 Mart 1939'da, halkı Alman olmayan Çekoslovakya'yı topraklarına katması ve böylece, "hayat sahası" (Lebensraum) politikasını uygulamaya başlaması Türkiye'yi kaygılandırmış ve onu Batı ile anlaşmaya götüren bir etken olmuştu.[4] Almanya'nın Çekoslovakya'yı topraklarına katması ve daha önce de Avusturya'yı almış olması, Türkiye'nin, Almanya'ya yönelik hoşgörülü ve anlayışlı tutumunu 1939 yılının ilkbaharında hızla değiştirmesine neden olmuştu. Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgali, Türkiye tarafından Almanya'nın Balkanlar'a inme planının ilk aşaması olarak değerlendirilmiş ve Almanya'nın bundan sonraki revizyonist politikası kesinlikle reddedilmişti.

1930'lardan itibaren, Türkiye, dış ilişkilerinde Batılılardan bir kuşkusu kalmadığı halde, İtalya'ya hiçbir zaman güvenememiş ve İtalya'nın Akdeniz'de yarattığı tehdit, Türkiye'nin dış politikasının ana yönünü belirleyen önemli bir öğe olmuştu.[5] İtalya'nın Habeşis-

4 Türkiye, Almanya'nın 1939 Mart'ına değin izlediği "bir millet, bir devlet" (ein Volk, ein Reich) politikasını hoşgörüyle karşılamıştı.

5 Fahir Armaoğlu, "İkinci Dünya Harbinde Türkiye," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c.13, no.2, 1958, s.140.

tan'ı ele geçirmesinden sonra, Akdeniz, Süveyş Kanalı ile Mendep Boğazı'nda İtalyan tehlikesinin artık belirginleşmesi ve İtalya'nın bu konumunun aynı yerlerde İngiltere'ye karşı da bir "meydan okuma" oluşturması, İngiltere ile Türkiye'yi birbirine yaklaştırmıştı. Türkiye, İtalyan ve Alman tehlikesine karşı, İngiltere ile Sovyet Rusya'ya dayanmak istiyordu. 1936'dan 1946'ya kadarki dönemde, İngiltere, Türkiye'nin dış politikasında önce İtalya'ya ve sonra da Sovyetler Birliği'ne karşı bir dayanak olmuştu.

Faşist İtalya'nın Akdeniz'in doğusundaki emelleri, Türkiye açısından, etkin bir deniz gücünü elinde tutan bir müttefiki gerektiriyordu. Bu da, İngiltere'yi gündeme getirmiş ve 1930'lardan itibaren Türk-İngiliz yakınlaşması başlamıştı.[6] Ancak, İngiltere, Türkiye'yi açıkça desteklemekten kaçınıyordu. İtalya'yı Almanya'dan ayırarak yanına çekebileceği düşüncesiyle, İngiltere, Türkiye'ye somut destek sağlaması durumunda, İtalya'yı tamamıyla elinden kaçıracağından korkuyordu, çünkü Türkiye'ye sağlanacak destek, İtalya'nın Doğu Akdeniz'deki emellerine set çekmiş olacak ve bu da, Mussolini'yi Hitler'in kucağına itebilecekti.[7]

Öte yandan, Sovyet Rusya, Alman ve Japon baskısı altında Batı'ya kaydığından ötürü, Türkiye'nin, hem İngiltere hem de Sovyet Rusya ile dostluk kurması bir ikilem yaratmayacaktı.[8] Ancak, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı'na Mayıs 1939'da Litvinov'un yerine Vyaçeslav Mihailoviç Molotov'un getirilmesiyle, Sovyet dış politikasında önemli bir değişim gerçekleşmişti. Bundan böyle Sovyetler Birliği, Mihver'e karşı Batılı devletlerle ortak bir tutum izlemek yerine, Batılı devletlerin Almanya'yı kendi üzerine kışkırt-

6 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Tuncer, *op. cit.*, s.124-127.

7 Selim Deringil, *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, 3. basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Şubat 2003, s.69, 70.

8 Ahmet Şükrü Esmer-Oral Sander, "İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası," *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 9. basım, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s.137.

tığından kuşkulanarak, Almanya ile iyi ilişkiler geliştirme yolunu seçecekti.[9]

İtalya, 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'u işgal etmeye başlamıştı. Bu gelişme Türkiye'yi yakından ilgilendirmekteydi, çünkü İtalya, Türkiye'nin güvenlik bölgesine ayak basmış olmaktaydı. Türkiye, bu işgali, Balkanlar'a ve kendisine karşı yakın bir tehdit olarak görmekteydi. Arnavutluk'un işgali, Türkiye açısından, Türk dış politikasının ana öğesi olan tarafsızlık/askerî bloklardan uzak kalma ilkesinin ciddiyetle yeniden tartışılmasını gerektirmekteydi. Başbakan Refik Saydam, TBMM'de, Türkiye'nin, o zamana değin tarafsız kalmaya çalıştığını; ancak, İtalya'nın Arnavutluk'a saldırmasıyla anlaşmazlığın Balkanlar'a da yayılması nedeniyle, Türkiye'nin, Akdeniz'de ve Balkanlar'da güvenliğinin tehlikeye girdiğini belirtmişti.

Balkanlar'da durumun ciddileşmesi üzerine, Türk Hükümeti'nin tek seçeneği, Mihver devletlerinin saldırısıyla mücadele eden devletlere, yani İngiltere ile Fransa'ya katılmaktı. Türkiye, Sovyetler Birliği'nin de bu devletlerin yanında olduğunu varsaymaktaydı. Öte yandan, Müttefik devletler de, Türkiye'nin önemli stratejik konumundan ötürü, bu ülkeyi Mihver devletlerine karşı savunma sistemlerine dahil etmek istiyordu. İki tarafın Balkanlar'da ve Doğu Akdeniz'de güvenlikle ilgili çıkarları, Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında sıkı bir işbirliğine yol açacaktı.

Türkiye, İtalya'nın Arnavutluk'u işgalini Almanya'nın desteklediği görüşündeydi. Başbakan Refik Saydam, Almanya'nın Ankara Büyükelçiği'nde görevli olan Hans Kroll'a, İtalya'nın 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'u işgali üzerine, Almanya'nın, İtalya'nın yanında ve Türkiye'ye karşı bir tutum aldığı izlenimine sahip olduğunu dile getirmişti.

Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop, İtalya'nın Arnavutluk'u işgal ettiği 7 Nisan günü, Almanya'nın en önde gelen diplomatların-

9 Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1968, s.128-130.

dan olan Franz von Papen'i Ankara'ya Büyükelçi olarak atadı. Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'in amacı, Türkiye'yi, Almanya'ya karşı yöneltilmiş bir ittifak antlaşması imzalamaktan alıkoyarak, statükonun korunmasını sağlamaktı. İtalya'nın Arnavutluk'u işgalinden sonra son derece hızlı gelişen Türk-İngiliz ittifak görüşmelerinin olumlu yönde sonuçlanmasını ve Türkiye'nin Alman karşıtı gruba katılmasını önlemek, bu tarihte Alman dış politikasının ve Papen'in temel amacı olmuştu.[10]

Türk-İngiliz yakınlaşmasını önleyebilmek için, von Papen, Almanya'nın en kısa zamanda Türkiye'ye etkin güvenceler vereceğini Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'na bildirmişti. Von Papen, ayrıca, Hitler'e, Türkiye'yi İngiltere'den uzaklaştırabilmek amacıyla, İtalya'nın, On İki Ada grubuna dahil olan ve Türk karasularında bulunan iki önemsiz adayı Türkiye'ye terkini önermiş; ancak, Hitler, bu öneriyi fazlaca önemsememişti. Hitler, Türkiye için İtalya'yı gücendirmeye yanaşmamıştı. Ayrıca, Hitler, Sovyetler Birliği ile de anlaşma kararındaydı ve böyle bir gelişmenin Türkiye'nin durumunu kendiliğinden değiştireceği görüşündeydi.

Arnavutluk'un işgalinin ertesi günü, 8 Nisan 1939'da, Dışişleri Bakanı Saraçoğlu ile Romen Dışişleri Bakanı Gafencu arasında İstanbul'da yapılan görüşmelerin sonucunda, iki devlet adamı şu hususlarda uzlaşmaya varmıştı:

1- Türkiye ve Romanya, Balkan Antantı'nı güçlendirmek ve Antant'ın hareket gücünü artırmak için, her türlü çabayı harcayacaktır.[11]

2- Olaylar, Romanya veya Türkiye'yi ya da her iki devleti birden veya Balkan Antantı'nı bir bütün halinde, bugün karşı karşıya bulunan iki grup arasında bir seçim yapmaya ve kesin bir tutum almaya zorlarsa, Romanya ve Türkiye, bağımsızlıklarını ve güvenlik-

10 Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.143/dipnot 86.

11 Balkan Antantı, 9 Şubat 1934'te Atina'da, Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında imzalanmıştır.

lerini tehdit eden hegemonya eğilimlerine karşı birlikte bir savunma oluşturmak amacıyla örgütlenen ve birleşen gruba katılacak ve Balkan Antantı Müttefiklerinin de, aynı yolda hareket etmeleri için ısrar edecekti.[12]

Almanya'nın Ankara Büyükelçiği'nde görevli olan Hans Kroll, 1939'un Nisan ayının üçüncü haftasında Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporunda, Türk dış politikasındaki kesin değişikliğin nedeninin İtalya'nın Arnavutluk'u işgali olduğunu bildirmişti. Türkiye'ye göre, İtalya'nın Arnavutluk'u işgali, gerçekte Ege Denizi'ne ve Balkanlar'a yönelik yeni bir saldırı hareketinin başlangıcıydı.[13] Almanya'nın Ankara Büyükelçisi von Papen de, Almanya'ya gönderdiği raporunda, İtalya'nın gelecekteki tutumunun Türkiye'nin bütün kararlarında anahtar rolü oynayacağını vurgulamıştı.

İtalya'nın Arnavutluk'u işgalinin neden olduğu buhran çerçevesinde, İngiltere ile Fransa, bir yandan, 13 Nisan'da Yunanistan ile Romanya'ya güvence verdiler; öte yandan da, İngiltere, aynı gün, aynı öneriyi Türkiye'ye yaptı. İngiltere ve Fransa tarafından Romanya'ya verilecek güvencenin gerçekleşebilmesi, Romanya'ya yapılacak yardımın geçeceği Boğazlar'ı elinde bulunduran Türkiye'nin de, bu iki devletin yanında yer almasıyla mümkün olabilecekti. Bu nedenledir ki, İngiltere ve Fransa, Türkiye'ye anlaşmayı önermişti. Almanya'dan fazla çekinmemekle birlikte, İtalya'dan korku duyan Türkiye, İngiltere ve Fransa ile görüşmelere başladı.

Türkiye, İngiliz önerisine 15 Nisan'da verdiği yanıtında, İtalya'nın Arnavutluk'a yerleşmesinden duyduğu kaygıyı gizlemiyor ve "Akdeniz'in İtalyan egemenliği altına girme olasılığı, İngiltere için olduğu kadar, Türkiye için de açık bir tehlikeyi oluşturur" diyordu.[14] Türkiye, İngiltere'nin güvence önerisini kabul ettiği takdirde,

12 Mustafa Ekincikli, *Türk Dış Siyaseti (İnönü-Bayar Dönemleri)*, Berikan Yayınları, Ankara, Şubat 2007, s.12.
13 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, c.1, s.366.
14 Armaoğlu, *op. cit.*, s.142.

Mihver'e karşı açıkça cephe almış ve bir savaş tehlikesiyle karşı karşıya kalmış olacaktı. 16 Nisan'da, Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, İngiltere'nin, Akdeniz'de bir saldırıya uğraması durumunda, Türkiye'nin, bazı yükümlülükler üstlenebileceğini; İngiltere'ye Batı'dan bir saldırı olduğu takdirde ise, tarafsız kalacağını açıklamıştı.[15]

Yugoslavya, Türkiye'nin İngiltere'ye yaklaşmasına sert tepki göstermiş ve Yugoslavya'nın bu sert tepkisi Romanya'yı da etkilemişti. Türkiye, bu tepkileri dikkate almamış; tüm çabalarını, Sovyetler Birliği'nin de kendisi ile gireceğine inandığı Batı işbirliğine yöneltmişti.

İnönü'nün, Türkiye'nin Batı ittifakı içerisinde yer almasına ilişkin görüşleri şöyleydi:

> "İngiltere, Fransa ve Sovyetler arasında bir ittifak olasılığı vardı. Bunun sonucu olarak, aynı safta savaşa girmek hesap içindeydi. Bunun sonuçlarını, ilk günden beri, çıkarımıza en az zararlı sayıyorum."[16]

Türkiye, bir yandan, 1939 baharında İngiltere, Fransa ve Balkan ülkeleriyle bağlarını geliştirirken; öte yandan da, Almanya ile güven tazelemek amacıyla, bir ihalede Almanya'yı yeğlemişti. Nisan 1939'da, Türk Boğazları'nda bir deniz üssü yapım işi, İngiliz ve Alman yapı şirketlerinin yarışmasına karşın, iki Alman şirketine verilmişti. Ayrıca, Türk silahlı kuvvetlerine büyük oranda malzeme sağlayan silahlanma antlaşmaları da Almanya ile yapılmıştı.[17]

18 Nisan 1939'da, Sovyetler Birliği, Türkiye'ye bir yardım antlaşması önerdi. Türkiye, bu öneriyi, Sovyetler Birliği ile akdedilecek bu yardım antlaşmasının Müttefiklerle olan ilişkilerini zedelememesi koşuluyla kabul etti. Bu amaçla, Sovyet Dışişleri Bakan

15 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, c.1, s.245.
16 Aydemir, *İkinci Adam*, c.2, s.109.
17 Wayne Bowen, "Türkiye ve İkinci Dünya Savaşı: 'Taraflı Fakat Savaşmayan Ülke'," çev. Mehmet Emin Baysal, *Türkler*, derleyenler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, c.16, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, s.805.

Yardımcısı Potemkin, 28 Nisan 1939'da Ankara'ya gelmiş ve Türk Hükümeti'yle 5 Mayıs'a değin süren görüşmeler yapmıştı. Potemkin'in amacı, ülkesi ile Türkiye arasında, o sırada Paris ve Londra ile görüşülmekte olan askerî yardım antlaşmasına benzer bir belgenin akdi olanaklarını araştırmaktı. Türkiye'nin o zamanki en başta gelen kaygısı, İtalya'nın genişleme politikasıydı. Bu genişlemeye karşı ne yapılabilineceği İngiltere ile görüşülüyordu. Türkiye, İngiltere ile anlaşmaya hazırlanırken, Sovyetler'le de ilişkilerini korumaya çalışıyor ve Sovyet Rusya ile bir antlaşma yapmayı istiyordu. Türkiye, İngiltere ve Sovyetler Birliği ile ayrı ayrı mevcut dostluğunu uzlaştırmaya önem vermekteydi.[18] Ancak, Potemkin ile yapılan görüşmeler, Türkiye'nin ümitlerini artırıcı nitelikte olmamıştı. Saraçoğlu, Ankara'daki İngiltere Büyükelçisi'ne, Türk-Sovyet Paktı'nın daha sonra gerçekleşebileceğini üzüntüyle bildirmişti.

Türk-Sovyet görüşmeleri sürerken, Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov'un yerine Molotov getirilmişti. Bu değişiklik, Sovyet politikasının Almanya'ya yönelmesi demekti. Bu nedenle, Potemkin'in Türkiye ziyaretinden olumlu bir sonuç alınamamıştı.

Potemkin'in temasları sonunda 6 Mayıs 1939'da yayımlanan ortak bildiride, Türk ile Sovyet Hükümetlerinin, barışın ve güvenliğin korunması hususunda karşılıklı çabalarını sürdürecekleri ve ortak çıkarlarını ilgilendiren siyasal nitelikteki bütün bilgileri teati edebilmek üzere, sürekli temas halinde bulunacakları yer almıştı.[19]

Türk-İngiliz ve Türk-Fransız Ortak Deklarasyonları (12 Mayıs 1939; 23 Haziran 1939)

İngiltere Dışişleri Bakanı Halifax, 10 Nisan'da, Dışişleri Komisyonu'nda şunları söylemişti:

18 Erkin, *op. cit.*, s.136.

19 A. Suat Bilge, *Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, 1920-1964*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992, s.131.

"Türkiye, bizim için kesin olarak Güneydoğu Avrupa'nın en önemli ülkesidir, onunla ilişkilerimize zarar verecek herhangi bir hareketten mutlak surette kaçınmalıyız."[20]

Türkiye ile İngiltere arasında 15 Nisan'da başlayan görüşmeler, 12 Mayıs 1939'da, Türkiye'yi "Barış Cephesi"ne bağlayan "Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu"nun yayımlanmasıyla sonuçlanmıştı. Deklarasyon'un 4. maddesi uyarınca, Akdeniz'de bir savaş durumunda, iki devlet karşılıklı olarak yardımlaşacaktı. Öte yandan, Türkiye, İngiltere'den askerî ve ekonomik yardım da istemiş ve Deklarasyon'dan sonra bu hususta görüşmelerin yapılması kararlaştırılmıştı. Deklarasyon'un 6. maddesinde, Balkanlar'ın güvenliği için, iki hükümetin görüşmelere devam edeceği bildiriliyordu. Ancak, bu konuda bir yükümlülük üstlenilmemişti. Deklarasyon'un 7. maddesinde, bu bildirgede yer alan hükümlerin, taraflardan birinin barışın takviyesi için herhangi bir devletle başka anlaşmalar yapmasını engellemeyeceği hususu yer alıyordu. Bu madde, Türkiye açısından Sovyetler Birliği'ne yönelikti. Bu Deklarasyon'a göre, iki devlet, aralarında kendi ulusal güvenlikleri açısından bir ittifak antlaşması imzalayacaktı. TBMM, 12 Mayıs'ta, "Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu"nu onayladı.

İnönü, İngiltere ile "Ortak Deklarasyon"un imzalanmasından sonra, *Daily Telegraph* gazetesine verdiği demeçte, İngiliz dostluğunun Türklerin kalplerinde derin kökler saldığını, İngilizlerin Türk ulusunda "sadık bir müttefik" bulacağını söylemiş ve Akdeniz'de dengelerin değişmesinin Türkiye'yi etkileyeceğini belirterek, iki ülkenin birlikte hareket etmelerinde ortak yararları bulunduğunu anımsatmıştı.[21]

Öte yandan, Türkiye ile Fransa arasında aynı doğrultuda bir deklarasyon, ancak iki ülke arasında Hatay sorunu çözüme kavuş-

20 Deringil, *op. cit.*, s.74.

21 Şerafettin Turan, *İsmet İnönü: Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s.241.

turulduktan sonra, 23 Haziran 1939 tarihinde yayımlanmıştı. Atatürk döneminde Türk dış politikasının en önemli sorunlarından biri olan Hatay sorununun çözümünde iki aşamadan geçilmiş; 1938 yılının Eylül ayında bağımsız Hatay Devleti kurulmuş, 23 Haziran 1939'da da Hatay Meclisi Türkiye'ye katılma kararı almıştı.[22]

İngiltere ve Fransa ile imzalanan Ortak Deklarasyonlar, Türkiye'yi Almanya'dan uzaklaştırmamıştı. Almanya, Türk ekonomisi için önemli bir ticari ortak konumundaydı. İngiltere, Türk-Alman ilişkilerini engelleyemeyeceğini anlamıştı.

"Alman-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı" (23 Ağustos 1939) ve Türkiye

Almanya ile Sovyet Rusya arasında, 23 Ağustos 1939'da, bütün dünyayı büyük şaşkınlığa uğratan bir saldırmazlık paktı imzalandı.[23] Sovyetler'in tarafsızlığını sağlayan Hitler, bu antlaşmadan sekiz gün sonra, yani 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırarak, İkinci Dünya Savaşı'nı başlatmıştı.

Almanya ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan 23 Ağustos 1939 tarihli "Dostluk ve Saldırmazlık Paktı", dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de şok etkisi yaratmıştı. Türkiye, İngiltere ve Fransa ile ittifak görüşmelerinde bulunurken, Sovyetler Birliği'nin de bu devletlerin yanında yer alacağını ümit etmiş; ancak, Türkiye'nin bu ümidi gerçekleşememişti.

İnönü, artık dış politikada bir yol ayrımındaydı. Türkiye, ya Sovyetler Birliği olmaksızın, Batılı Müttefiklerin yanında yer alacak ya Batılı Müttefiklerden ayrılıp, Sovyetler Birliği ile bir ortaklığa girecek ya da bağlantısızlığını koruyacaktı. Bu arada, şu bir

22 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Tuncer, *op. cit.*, s.164-171.

23 Sovyetler Birliği'ne göre, İngiltere'nin amacı, Almanya'yı Sovyetler'in üzerine yöneltmekti. Bu nedenle, Sovyetler Birliği, Batılı devletlere karşı Almanya ile anlaşmıştı.

gerçekti ki, Balkan Antantı, artık Türkiye'nin güvenliğini sağlayabilecek bir güç konumunda olmaktan çıkmıştı.[24]

"Alman-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı"nın ertesinde, Türkiye, hem Batılılarla hem de Sovyetler ile ittifak ilişkilerine girişerek, her iki tarafla da dostluğu geliştirmek politikasını izledi. Ancak, Almanya'ya yakınlaşan Sovyetler Birliği ile anlaşmak, Türkiye'nin, bir tehdit olarak gördüğü İtalya ve Almanya ile uzlaşmasını da zorunlu kılıyordu. Bu nedenle, Türkiye, Batılı devletlerin yanında yer almış ve Türkiye'nin, Sovyetler Birliği ile ilişkileri giderek kötüleşmişti.

25 Ağustos'ta, İngiltere Dışişleri Bakanı Halifax, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Hughe Knatchbull-Hugessen'e çektiği telgrafta, Türkiye ile antlaşmanın bir an önce gerçekleştirilmesi gerektiğini yazıyordu. "Alman-Sovyet Paktı"ndan sonra Türkiye üzerinde artan Alman baskısı karşısında, İngiltere, Türk taleplerine yönelik hoşgörülü davranma eğilimindeydi.[25] Türkiye ise, gerek Almanya'nın gerek İngiltere'nin kendisine çok gereksinmesi olduğunu biliyor ve pazarlık gücünü etkin bir biçimde kullanıyordu.

Türk-Sovyet Görüşmeleri (26 Eylül-16 Ekim 1939)

Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Terentiev, Saraçoğlu'na, Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile bir ittifak antlaşması imzalamak istediğini bildirdi ve bu amaçla kendisini Moskova'ya davet etti. Türk Hükümeti'nin yanıtını, Saraçoğlu, 8 Eylül 1939'da Terentiev'e yazılı olarak bildirdi. Yanıtta, Boğazlar ve Balkan bölgelerine yapılacak bir saldırıya karşı, iki ülke arasında karşılıklı yardım

24 Balkan Antantı parçalanmıştı. Türkiye ile Yunanistan, Batılı Müttefiklere, Romanya ile Bulgaristan da Mihver Devletlerine daha yakındı. Yugoslavya ise, Mihver Güçleri ile Müttefikler arasında henüz kararsız bir konumdaydı.

25 Deringil, *op. cit.*, s.82, 83.

konusunda ortak bir görüş bulma doğrultusundaki Sovyet önerisinin kabul edildiği belirtilmişti.[26]

Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu 25 Eylül'de Moskova'ya gitti.[27] "Alman-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı"nın imzalanmasının ertesinde, Almanya, Türkiye'nin tarafsızlığının sağlanması için, Sovyetler Birliği üzerinde baskı uygulamaya başlamıştı. Saraçoğlu'nun Rusya ziyareti, bu yolda iyi bir fırsat oluşturabilirdi. "Alman-Sovyet Paktı"ndan sonra bile Türkiye, Batı ile Sovyetler arasında bir köprü oluşturma ümidini tümüyle yitirmemişti. İngiltere, Sovyetler'in Saraçoğlu üzerinde baskı yaparak, Türkiye'yi Batı'dan koparacağından ve Sovyetler'le bir antlaşma yapmaya zorlayacağından korkuyordu. Öte yandan, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu da, Müttefiklerin kuşkularını pekiştirerek, Saraçoğlu'na Moskova'da baskı yapılacağını, bu aşamada İngiltere tereddüt ederse, bunun Türkiye üzerinde çok kötü bir etki yapacağını dile getirmişti. Böylelikle, Türkiye, ince bir taktik uygulamak suretiyle, İngiltere'yi istediği yere getiriyordu.

Türk Heyeti'ne verilen görev, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında yeni bir yardımlaşma antlaşmasının imzalanmasını sağlamaktı. Ancak, Sovyet Hükümeti, böyle bir antlaşmaya karşılık olarak, Türkiye'nin, Boğazlar'ın kendisiyle ortak savunulmasına ilişkin bir paktı imzalamasını ve Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin gemilerinin Boğazlar'dan geçmeyeceklerine ilişkin güvencenin verilmesini istemişti.[28] Saraçoğlu, böyle bir konuyu görüşmek için Moskova'ya gelmediğini belirtti. 27 Eylül'de görüşmelere katılan Stalin de, Molotov gibi, Türkiye'nin Montreux'de tek başına kazandığı yetkilerin, bundan böyle bazı değişikliklerle, iki ülke tarafın-

26 Bilge, *op. cit.*, s.132.

27 Şükrü Saraçoğlu'nun yanında Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreter Yardımcısı Cevat Açıkalın ile Siyasi İşler Genel Müdürü Feridun Cemal Erkin bulunmaktaydı.

28 Cevat Açıkalın, "Turkey's International Relations," *International Relations*, Vol. XXIII, No. 4, October 1947, s.481.

dan ortaklaşa kullanılmasını önerdi. Saraçoğlu, Sovyetler Birliği ve Türkiye'den başka, Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Japonya, Yugoslavya ve Yunanistan'ın imzalarını taşıyan bir antlaşmanın, yalnızca Türkiye ve Sovyetler Birliği tarafından yenileştirilmesine Hükümeti'nin asla razı olmayacağını ileri sürdü. Stalin de, bu konuda daha fazla ısrar etmedi.[29]

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında bir antlaşmanın yapılmasına ilişkin görüşmeler, 26 Eylül'de Moskova'da başladı. Türk-Sovyet görüşmelerinin başlangıcında, 28 Eylül'de, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop da, Polonya sınır antlaşmasını imzalamak üzere Moskova'ya gelmişti. Böylece, bir yandan, Türk-Sovyet görüşmeleri sürerken; öte yandan da, Alman-Sovyet görüşmeleri başlamıştı.

Almanya'nın baskısı altında, Sovyetler Birliği Türkiye'den şunları istedi: Boğazlar'ın ortak savunulmasına ilişkin bir paktın imzalanması; Türkiye ile imzalanacak antlaşmanın, Sovyetler Birliği'ni Almanya ile silahlı bir çatışmaya sürüklemeyeceğini öngören, Almanya lehine bir ihtirazî kaydın antlaşma metnine eklenmesi; Montreux Sözleşmelerine, Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine Boğazlar'ın her zaman ve mutlak olarak kapatılmasını öngören bir değişikliğin getirilmesi; Sovyetler Birliği'nin Besarabya'yı ve Bulgaristan'ın da Dobruca'yı eline geçirmesi karşısında Türkiye'nin tarafsızlığı.

Stalin'in başkanlığındaki Sovyet yetkilileri, 28 Eylül'de, Türkiye'nin parafe etmiş olduğu Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nda bazı değişiklikler yapılmasını[30] ve Türkiye'nin, Ortak Deklarasyonlar gereğince, Yunanistan'a ve Romanya'ya vermek durumunda olduğu güvenceden vazgeçmesini istediler. 1-4 Ekim'de, Molotov da, hiç

29 Yuluğ Tekin Kurat, "Elli Yıllık Cumhuriyet'in Dış Politikası," *Belleten*, c.XXXIX, no.154, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975, s.270.

30 Saraçoğlu, Müttefiklerle yapılacak olan antlaşma taslağını Sovyet yetkililerine göstererek, Türkiye'nin, Sovyetler'le silahlı bir anlaşmazlığa sürüklenmemesinin Türkiye'nin ihtirazî kaydı olarak antlaşmaya konulmuş olduğunu bildirdi.

olmazsa, Boğazlar trafiğinin Türkiye ile ortaklaşa denetlenmesine ilişkin bir belgenin verilmesini istedi. Türkiye'nin, bu koşulları kabul etmesine olanak olmadığını bildirmesi üzerine, görüşmelere 16 Ekim'de son verildi. 17 Ekim'de Moskova'dan ayrılan Saraçoğlu'nun ziyaretinden Türkiye'nin amacı, kopma noktasına gelen Sovyet ile Batı dostluklarını bağdaştırabilmekti. Sovyetler Birliği ise, savaşa zayıf güneyini güvence altına alarak girme çabasındaydı.

Türkiye, Sovyet önerilerini reddetmiş; böylece, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında bir paktın imzalanması olanaksızlaşmıştı, çünkü iki tarafın hedefleri birbirinin tam karşıtıydı. Sovyetler Birliği, Türkiye'nin izlediği politikanın tam aksine, askerî ittifakın Mihver Güçlerine karşı değil de, Batılı Müttefiklere karşı olmasında diretiyordu. Sovyetler Birliği, Almanya ile anlaştığından, kendisini Almanya'ya karşı askerî açıdan yükümlülük altına sokacak herhangi bir antlaşmayı artık gereksiz görüyordu.

Bundan böyle Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin yolları ayrılmıştı.

Üçlü İttifak Antlaşması (19 Ekim 1939)

Türk-Sovyet görüşmelerinin sonuçsuz kalması, Türkiye'nin önünde tek bir seçenek bırakıyordu: Mihver Güçlerine karşı, Batılı devletlerle derhal bir ittifak antlaşması imzalamak. 19 Ekim 1939'da, Türkiye, Fransa ve İngiltere ile bir ittifak antlaşması imzaladı. Antlaşmayı, Türkiye adına Başbakan ve Dışişleri Bakan Vekili Dr. Refik Saydam imzalamıştı. Antlaşma, 15 yıl için geçerli olacaktı. İnönü, Batılı devletler cephesine Sovyetler Birliği'nin de katılacağına inanmaktaydı.

Bu ittifakla birlikte, İsmet İnönü'nün, Atatürk'ün geleneksel dış politikasından ayrılarak, Türkiye'yi Avrupa'nın bir blokuna bağladığı bazı tarihçiler tarafından ileri sürülmüştür. İnönü'nün, dış politikada bu adımı atarken, savaş koşullarını göz önüne almak zorunda kaldığı hususuna dikkatleri çekmek isterim.

Üçlü İttifak Antlaşması'nın önemli maddeleri şunlardı:

1- Bir Avrupa devletinin saldırısına uğradığı takdirde, İngiltere ile Fransa, Türkiye'ye yardım edecekti.

2- Bir Avrupa devletinin saldırısı ile başlayan ve İngiltere ile Fransa'nın katılacakları bir savaş Akdeniz'e sıçradığı takdirde, Türkiye, İngiltere ile Fransa'ya yardım edecekti. Savaş Akdeniz'e sıçramadığı takdirde, taraflar birbirlerine danışacaklar ve Türkiye, böyle bir durumda, hiç değilse, İngiltere ile Fransa'ya karşı "hayırhah (iyiniyetli) tarafsızlık" izleyecekti.

3- Türkiye, Romanya ile Yunanistan'a verdikleri güvencelerin yerine getirilmesinde İngiltere ile Fransa'ya yardım edecekti.

4- Türkiye, İttifak Antlaşması'na ek 2 numaralı Protokol'le, antlaşmadan doğan yükümlülüklerin kendisini Sovyetler Birliği ile savaşa sürüklemeyeceği konusunda antlaşmaya bir ihtirazî kayıt (rezerv) koydurtmuştu.[31]

Türkiye'nin antlaşmaya böyle bir ihtirazî kaydın konulmasını istemesinin nedeni, Sovyetler Birliği ile ilişkilerini bozmak istememesiydi. Türkiye, Sovyetler Birliği'ne sadık kalmak istiyor ve Sovyetler'e yönelik iyi niyetini göstermek istiyordu. Bu Protokol'e göre, Türkiye, müttefikleri ile Sovyetler arasında çıkacak bir savaşta tarafsız kalabilecekti. Ancak, Türkiye, Sovyetler tarafından bir saldırıya uğradığı takdirde, müttefikleri onun yardımına koşacaktı.

İngiltere ve Fransa, Antlaşma'ya ek gizli 3 numaralı Protokol gereğince, bir Avrupa devleti saldırısının Bulgaristan ya da Yunanistan sınırına erişmesi durumunda, Türkiye ile işbirliği yapacak ve Türkiye'nin talebi durumunda da, Türkiye'ye tüm olanaklarıyla yardım edecekti.

Gizli Askerî Sözleşme'de, olası gelişmelere karşı yardımlaşmanın nasıl yapılacağı, İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin Türk topraklarından nasıl yararlanacakları belirtilmişti.

31 Esmer-Sander, *op. cit.*, s.143.

20 Ekim'de, Ankara'da, İngiltere ve Fransa ile Türkiye arasındaki ittifaka ek olarak, ekonomik ve malî anlaşmalar da imzalanmıştı. Bu anlaşmalara göre, İngiltere ve Fransa, "savaş malzemesi tevziatını karşılamak üzere", Türkiye'ye 25 milyon sterlinlik 20 yıl vadeli ve yüzde 4 faizli bir kredi, 16 milyon sterlin değerinde külçe altın ve 3.5 milyon sterlinlik bir kredi transferi sağlayacaktı.

Türkiye, Üçlü İttifak Antlaşması uyarınca, ancak doğrudan saldırıya uğradığı takdirde, savaşa girecek, büyük çapta maddi yardım görecek, yoğun bir biçimde silahlanacak ve Müttefikler Batı'da saldırıya uğrasalar dahi yalnızca "hayırhah tarafsızlık" izleyecekti.

Almanlar, bu antlaşmadan etkilenmemişlerdi. Almanya, Türkiye'den aldığı krom karşılığında, Türkiye'ye silah satmayı sürdürmüştü.[32]

Türk-İngiliz-Fransız İttifakı Sovyetler'i sinirlendirmişti. "Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu"nu barışçı bir olgu olarak kabul eden Sovyet Rusya, Almanya ile işbirliğini sağladıktan sonra, içeriği bu deklarasyondan farklı olmayan ittifakı bir savaş öğesi olarak görmüştü. Böylelikle, Türkiye, İtalyan tehlikesi nedeniyle Batılılara bağlanırken, bu kez de Sovyet tehlikesiyle karşı karşıya kalmış olmaktaydı.

1939 tarihli Türk-İngiliz-Fransız İttifakı, Alman-Sovyet Paktı ile yıkılan Türk-Sovyet diplomatik işbirliği yerine, Fransız-İngiliz işbirliğini getiriyordu. Türkiye'nin Batı ile ittifakı, geleneksel tarafsızlık/askerî ittifaklardan uzak durma politikasının da sonu olmuştu. Bu tarihten sonra Türkiye, artık tarafsız olmaktan çıkacak ve Batı ittifakı içinde bazı askerî yükümlülükler üstlenecekti.

Türkiye'nin, İkinci Dünya Savaşı yıllarında izlemiş olduğu politikanın "tarafsız" olarak nitelendirilemeyeceği bazı hukukçular ve tarihçiler tarafından ileri sürülmüştür. Bunların görüşlerine göre, Türkiye, İngiltere ve Fransa ile ittifak akdetmekle, hem Sovyetler

32 Ekincikli, *op. cit.*, s.24.

Birliği ile olan dostluk ilişkilerini düşmanlığa dönüştürmüş[33] hem de Almanya'yı karşısına alarak, bu ülke ile olan ekonomik ilişkilerini tehlikeye düşürmüş ve Almanya'ya sipariş edilen gemi ve silahlardan yoksun kalmıştı.

Üçlü İttifak Antlaşması, Berlin'in gözünde, İngiltere ve Fransa'nın Almanya'yı çevreleme politikasına Türkiye'nin katılması anlamına geliyordu. Almanya'ya göre, Türkiye, kendisini Batılı ülkelere teslim etmiş ve onlarla aynı pota içinde erimişti. Batı ittifakı içindeki Türkiye, artık savaşan taraflardan ikisinin yanında bazı yükümlülükler üstlenmişti. Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpag ise, Ribbentrop ile 8 Haziran 1939 tarihinde yaptığı bir görüşmede, Türk-İngiliz-Fransız ittifakının, yalnızca savunmaya ve Akdeniz'de bir güvenlik bölgesi oluşturmaya yönelik olduğunu belirtmişti.[34] Saraçoğlu da, Üçlü İttifak Antlaşması'nın, Türkiye'nin güvenliği ve savunması için gerekli olup, Almanya'ya değil, İtalya'ya karşı olduğu görüşünü ileri sürmüştü.

Öte yandan, Dışişleri eski Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın büyük bir yanılgı olduğunu ileri sürerek, Türkiye'nin tarafsız kalmasının mümkün olabileceğini, tarafsız bir Türkiye'nin, savaş sonrası Balkanlar'da büyük bir ekonomik ve siyasal güç olarak ayakta kalabileceğini savunmuştu.[35]

İnönü'nün TBMM'de Dış Politika Söylevi

Atatürk döneminde izlenen dış politika, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin gereksinmesi olan ve onu çağdaş ve uygar bir dev-

33 Türkiye, Batılı Güçlerle yapacağı bir antlaşmanın Sovyetler'in de Batı'ya yakınlaşmasına yardımcı olacağı görüşündeydi. Türkiye, Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması'nın, Sovyetler'in de Batı ile anlaşmasında bir köprü görevi göreceğini öngörüyordu.

34 Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)*, s.161-163.

35 Ekinci, *op. cit.*, s.708.

let konumuna getirecek devrimlerin en kısa sürede gerçekleştirilmesi hedefi göz önüne alınarak oluşturulmuştu. Ülke içinde devrimlerin bir an önce gerçekleştirilmesini sağlayabilmek amacıyla, Atatürk, Türkiye'nin dış ilişkilerinde de barışçı bir ortamın var olmasını hedeflemişti. Bu nedenledir ki, Türkiye, hem komşuları olan Balkan devletleri ve Ortadoğu devletleriyle barışçı ilişkiler geliştirmiş hem de Batılı devletlerle ve Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler oluşturmak yolunda çaba harcamıştı.

İnönü de, Atatürkçü dış politikayı sürdürmeye büyük özen göstermiş; ancak, savaş koşullarını göz önüne alarak ve Türkiye'nin coğrafî konumunu hesaba katarak, tercihini Batı ittifakı içerisinde yer almaktan yana yapmıştı. İnönü, 1 Kasım 1939'da TBMM'nin yeni yasama yılını açış konuşmasında, Türkiye'nin, Sovyetleri Birliği ile olan dostluk ilişkilerini de sürdüreceğinden söz etmişti.

İsmet İnönü, 1.11.1939'da, Büyük Millet Meclisi'nin 6. seçim döneminin 1. toplantı yılını açarken verdiği demeçte; Türkiye'nin, İngiltere ve Fransa ile akdettiği 19 Ekim 1939 tarihli Üçlü İttifak Antlaşması'na atıfta bulunarak, Türkiye'nin Müttefiklerle olan bağlarının öteki devletlerle olan normal ve dostluk ilişkilerini ihlal etmeyeceğini belirtmişti. İnönü, konuşmasında ayrıca, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki dostluğun güçlü esaslara dayandığını; bu dönemin geçici koşullarının ve olanaksızlıklarının bu dostluğu ihlal etmemesi gerektiğini ve Türk-Sovyet ilişkilerinin, geçmişte olduğu gibi, gelecekte de dostça seyrini izleyeceğini ileri sürmüştü.[36]

Öte yandan, Türk-Alman ilişkilerindeki gerginliğin hızla artması İnönü'yü kaygılandırmaktaydı. Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, 16 Kasım'da Alman Büyükelçisi von Papen ile yaptığı görüşmede, Batılıların Türkiye'ye baskı yaptıklarından dert yanmış ve Türk-Al-

36 *Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları*, der. Kadri Kemal Kop, Akay Kitabevi, Ankara, 1945, s.48, 49.

man ekonomik ilişkilerinin düzeltilmesini istediklerini söylemişti. Türkiye, krom madeninin Almanya'nın savaş endüstrisi için ne denli önemli olduğunun bilincindeydi. İngiltere ise, Türkiye'nin Almanya'ya krom vermemesi için, baskılarını sürdürmekteydi. Bu baskıların etkisiyle Türkiye'nin Almanya'ya krom vermekten çekinmesi, Almanya ile yeni bir ticaret anlaşmasının imzalanmasını ve iki devlet arasındaki ekonomik ilişkilerin eski durumuna dönmesini engellemekteydi. Ancak, Alman Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'yi baskı altında tutmanın yanlış olacağı, Almanya'nın bu tutumunun, Türkiye'yi İngiltere'ye daha çok bağlayacağı görüşündeydi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1940 YILINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

İkinci Dünya Savaşı'nın Seyri

Sovyet güçleri, 10 Şubat 1940'da, Finlilerin Mannerheim Hattı'nda bir gedik açmayı başarmış ve böylece, Fin Cephesi giderek çökmüştü. Fin-Sovyet barış antlaşması, 12 Mart 1940'da Moskova'da imzalandı. Bu antlaşmayla, Viborg kenti ile Ladoga gölünün kuzey kıyıları dahil bütün Kareli'yi ve Petsamo kenti dışında, Petsamo koyunun bir kısmını Sovyet Rusya alıyordu. Hangö limanı da 30 yıl için Sovyetler'e bırakılıyordu.

1940 Mart'ında Finlandiya'ya kurtarma birlikleri gönderilemeyince, Fransa'da Başbakan Daladier istifa etmiş ve yerine Paul Reynaud geçmişti.

Öte yandan, Alman güçleri, 9 Nisan 1940 sabahından itibaren, karadan ve denizden Danimarka ile Norveç'i işgale başlamışlardı. Almanlar, Norveç'in bazı limanlarını işgal etmişler ve bazı fiyordlara denizaltılarını yerleştirmişlerdi. Almanya, Norveç'e tamamen egemen olabilmek için 1 ay uğraşmıştı. Norveç Kralı ülkesinden kaçarak, İngiltere'ye sığınmıştı. Alman yandaşı faşist bir ırkçı olan Vidcum Quisling'in yıkıcı çabalarıyla, Norveç'in bütünüyle Alman denetimi altına girmesi kolaylaşmıştı. Almanya, bu İskandinavya harekâtında İsveç'e dokunmamıştı, çünkü Hitler, İsveç'in savaşın sonuna değin tarafsız kalacağına inanıyordu.

İngiltere ile Fransa, Norveç'ten sonra sıranın kendilerine geleceğini bildiklerinden, Nisan ayının ilk yarısında Belçika'ya başvurup, Belçika topraklarına asker yığmak istemişti. Ancak, Belçika, tarafsız olduğundan ve Almanya'yı da kızdırmamak için, Müttefiklerin bu önerisini reddetti.

Danimarka ile Norveç'in Alman istilasına uğraması üzerine, o zamana değin batıdaki Alman harekâtına önem verinemiş olan İngiltere Başbakanı Chamberlain istifa etmiş ve yerine yine Muhafazakâr Parti'den Sir Winston S. Churchill Başbakan olmuştu. Churchill, 10 Mayıs 1940'da, Muhafazakâr ve İşçi Partilerinden oluşan bir savaş koalisyon hükümeti kurdu. Zafere değin sürecek olan bu koalisyon hükümetinin kurulduğu gün, Almanya, Belçika, Hollanda ile Fransa'ya saldırdı.

15 Mayıs 1940'da, Hollanda, Alman güçlerine teslim oldu. Belçika ise, 27 Mayıs'ta teslim oldu ve Müttefik güçleri Manş kıyılarına çekildi. İngiltere, kıtadaki ordusunun kuşatılıp yok edilmesini önlemek amacıyla, Avrupa'da Müttefiklerin ellerinde kalan son liman olan Dunkirk'ten, 3 Haziran 1940 tarihine değin, 200.000 askerini İngiltere'ye çekti. Kıtadan İngiliz askerlerinin çekilmesiyle, Fransa Avrupa'da yalnız kalmıştı.

Almanya, 9 Haziran'da, Rouen kentini alarak Paris'e yaklaşmıştı. Fransa Genelkurmay Başkanı General Weygand, Paris'in savunulmasını olanaksız görünce, boşuna bir yıkıma yol açmamak için kenti boşalttırdı. Öte yandan, Almanya'nın artık savaşı kazandığına inanan Mussolini, 10 Haziran 1940'da İngiltere ile Fransa'ya savaş ilan ederek, İkinci Dünya Savaşı'na katıldı.

Alman ordusu, Haziran başlarında, Somme'da tutunmaya çalışan Fransız güçlerinin direnişini kırmış; Alman güçleri, 14 Haziran'da Paris'e girmiş; Fransa Başbakanı Reynaud, İngiltere ile ABD'den istediği yardımı alamayınca, 16 Haziran'da istifa etmiş ve 17 Haziran'da, Mareşal Pétain'in başkanlığında oluşturulan yeni Fransız Hükümeti ateşkes istemişti. Pétain Hükümeti, Almanlarla

savaşı sürdürmek yerine, Fransız sağının Hitler'e eğilimi yüzünden, Almanlardan barış istedi.

Pétain Hükümeti, 22 Haziran 1940'da, Compiègne'de (Rethondes) Almanya ile ateşkes imza etti. Ateşkes Anlaşması ile Almanya, Fransa'da bağımsız bir hükümetin bulunmasını kabul etmişti. Bu anlaşma ile, Fransa'nın kuzey yarısı ile Atlantik kıyıları Almanya'nın işgaline bırakıldı. Geri kalan kısımda, merkezi Vichy'de olan bir Fransız Hükümeti kuruldu. Yine ateşkes anlaşması uyarınca, Fransız ordusu hemen hemen tümüyle ortadan kaldırılacak ve ülke silahtan arındırılacaktı. Fransız deniz kuvvetleri, Almanya ve İtalya'nın denetiminde silahtan arındırılacak ve Almanya, bu kuvveti kullanmayacaktı. Ayrıca, Almanya'dan Fransa'ya kaçmış tüm Alman mültecileri geri verilecekti. Fransa, 400.000 kişilik bir işgal ordusunu besleyecek ve Almanlara esir düşmüş olan 1.5 milyon Fransız askeri Almanya'nın elinde rehin olarak tutulacaktı.

Öte yandan, Fransız-İtalyan Ateşkes Anlaşması da 24 Haziran'da imzalandı. Fransa, bir kısım toprağını İtalya'ya terk etti ve Fransa-İtalya sınırını askersiz hale getirdi.

Fransa'nın bu kadar kısa bir süre içerisinde Almanlara teslim olması, Sovyet Rusya'da askerî açıdan büyük bir kaygının doğmasına neden olmuştu. Sovyetler, Almanya ile Fransa arasındaki savaşın uzun süreceğini, her iki tarafın da bu savaştan çok yorulacağını ve Sovyetler Birliği'nin durumun egemeni olacağını varsaymıştı.

Sovyetler Birliği, Almanya'nın, 1940 bahar ve yazında, Batı Avrupa'da üst üste zaferler kazanacağını hiç ümit etmemişti. Sovyetler, Alman-Sovyet işbirliği sona ermeden, bu işbirliğinden yararlanabilmek için hemen harekete geçti. Sovyetler Birliği, 1939 sonbaharında imzalamış olduğu karşılıklı yardım paktlarıyla kendisine bağladığı küçük Baltık devletlerini (Estonya, Letonya ve Litvanya), 1940 Haziran'ında işgal edip, 1940 Ağustos'unda da Sovyet topraklarına kattı.

Baltık devletlerinden sonra, Sovyetler, Balkan devletlerine döndü. 27 Haziran 1940'da Romanya'ya ültimatom vererek, Besarabya ile Kuzey Bukovina'nın kendilerine verilmesini istedi. Almanya Romanya'yı desteklemediğinden, Romanya, Besarabya ile Bukovina'yı Sovyetler'e terk etmek zorunda kaldı. Öte yandan, Almanya da, Bulgaristan'ı kazanmak istediğinden, Romanya'ya baskı yaparak, Romanya'nın Bulgaristan'a Dobruca'yı bırakmasını sağladı. Bunun üzerine, 19 Ağustos'ta Bulgaristan, Romanya'dan Güney Dobruca'yı aldı. Macaristan da, Kuzey Transilvanya'yı istedi. 30 Ağustos 1940 tarihli Viyana Antlaşması ile Romanya, Transilvanya'nın üçte ikisini Macaristan'a terk etti.[1]

Hitler, Fransa'yı yendikten sonra, İngiltere'ye dönmeye karar vermişti. İngiltere'nin ada devleti olması nedeniyle, bu devleti ele geçirebilmek ancak İngiltere'ye çıkartma yapmakla mümkün olabilirdi. Ancak, Hitler, İngiltere'ye çıkartma yapmayı pek göze alamamış ve İngiltere'yi yoğun biçimde bombardıman etmeye karar vermişti. İngiltere'nin istila planına "Seeloewe" (Deniz Aslanı) adı verilmişti. Hitler, 19 Temmuz 1940'da, İngiltere ile Almanya'nın anlaşabileceğini bildirdi. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Halifax ise, 22 Temmuz'da Hitler'in önerisine cevaben, İngiltere'nin Almanya karşısında boyun eğmeyeceğini açıkladı.

Hitler'in barış önerileri sonuçsuz kalınca, 13 Ağustos 1940'dan itibaren, Alman uçakları İngiltere'yi bombardıman etmeye başladılar. Buna, "İngiltere Muharebesi" denir. İngiltere Muharebesi, 31 Ekim'e değin sürmüştü. Bu muharebede İngiltere teslim olmaya yanaşmadığı gibi, Alman Hava Kuvvetleri de ağır kayıplara uğradı. İngiltere Muharebesi'ni İngiltere kazanmıştı.[2]

1 Romanya, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Transilvanya'nın tümünü ele geçirmişti.

2 İngiltere Muharebesi'nde, İngiltere, 733 uçak ve 375 pilot yitirmiş; Londra'da 14.280 kişi ölmüş, 20.235 kişi de yaralanmıştı. Almanya'nın kaybı ise, 1733 uçak ve bir o kadar da pilot olmuştu. Bkz: Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, 1914-1980*, 2. basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984, s.369.

İtalya'nın, 10 Haziran 1940'da Fransa'ya savaş ilan ederek İkinci Dünya Savaşı'na katılması, özellikle İngiltere'yi güç duruma sokmuştu. İtalya'nın, Habeşistan'da 200.000 kişilik bir gücü vardı. İtalyanlar, bir yandan, 4 Temmuz 1940'da, Sudan'da Kassala ile Galabat'ı zaptetmiş; öte yandan da, Ağustos ayında, İngiliz Somalisi'ni ele geçirmek için harekete geçmişti. Gerek Kuzey gerek Doğu Afrika harekâtının İtalya açısından başlıca amacı, Süveyş'i ele geçirmekti. Mussolini, bu amaçla üç kollu bir kıskaç uygulamak istemişti. Bu kıskacın iki kolu Kuzey ve Doğu Afrika cepheleriydi. Bundan başka, Mussolini, Yunanistan ile Girit'i de alıp, kıskacın üçüncü kolunu Doğu Akdeniz'den yürütmek istemişti.

İtalyan güçleri, Mısır'a karşı 13 Eylül 1940'da taarruza geçmiş ve 16 Eylül'de, Mısır toprakları içinde bulunan Sidi Barrani'yi ele geçirmişti.

Öte yandan, İtalya, Japonya ve Almanya arasında 27 Eylül 1940'da "Üçlü Pakt" imzalanmıştı. Bu Pakt'ın başlıca maddeleri şunlardı: 1) Japonya, Avrupa'da yeni bir düzenin kurulmasında Almanya ile İtalya'nın liderliğini tanımaktadır. 2) Almanya ile İtalya, Genişletilmiş Doğu Asya'da yeni bir düzenin kurulmasında Japonya'nın liderliğini tanımaktadır. 3) Almanya, İtalya ve Japonya, taraflardan birinin, halihazırdaki Avrupa Savaşı ya da Çin-Japon çatışmasıyla ilgili olmayan bir devlet tarafından saldırıya uğraması durumunda, siyasal, ekonomik ve askerî açılardan birbirlerine yardım etmeyi üstlenmektedir. 4) Bu Pakt'ı uygulayabilmek üzere, Alman, İtalyan ve Japon Hükümetleri tarafından atanan ortak teknik komisyonlar hemen toplanacaktır. 5) Almanya, İtalya ve Japonya, adıgeçen Pakt'ın, taraflardan her birinin Sovyet Rusya ile var olan siyasal ilişkilerini hiçbir şekilde etkilemeyeceğini onaylar. 6) Bu Pakt, imzalanır imzalanmaz yürürlüğe girecek ve yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 10 yıl süreyle geçerli olacaktır.[3]

3 William L. Langer and S. Everett Gleason, *The Undeclared War, 1940-1941*, Harper and Brothers Publishers, New York, 1953, s.30-31.

İtalya, Almanya'ya haber vermeden, 28 Ekim 1940 günü Yunan Hükümeti'ne verdiği ültimatomda, Korfu ve Girit adaları ile Epir ve Pire limanlarının kendisine teslimini istemişti. Yunanistan'ın bu istekleri reddetmesi üzerine, Arnavutluk'ta toplanan İtalyan kuvvetleri Yunan sınırlarından içeri girmeye başladı.[4] İtalyan kuvvetlerinin ilerlemesi, Yunanlıların karşı koyması nedeniyle, 2 Kasım'da durmuştu. Yunanistan, 10 Kasım'da karşı taarruza geçmiş ve Yunan güçleri, Kasım sonlarına doğru Arnavutluk topraklarına girmişti.[5]

12-13 Kasım 1940'da, Molotov, Ribbentrop'un çağrısı üzerine Berlin'e gitmiş ve Hitler ile görüşmüştü. Berlin görüşmelerinin konusu, Sovyetler Birliği'nin de Üçlü Pakt'a katılması ve böylelikle, dünyanın Almanya, İtalya, Japonya ve Sovyet Rusya arasında bölünmesiydi. Ancak, dünyanın bölünmesi konusunda Almanya ile Sovyetler Birliği arasında büyük bir anlaşmazlık söz konusuydu. Hitler'e göre, Sovyetler, Kafkaslar'dan Basra'ya değin uzanan bölgeyi almak suretiyle, sıcak denizlere çıkmalıydı. Molotov, bunu kabul etmemişti. Molotov'a göre, Sovyetler, Akdeniz'e bir çıkış sağlamalı ve Akdeniz'den Sovyet Rusya'ya yönelen tehlikelerin yolu olan Boğazlar ve Ege Adaları'nda bazı denetim noktalarına sahip olmalıydı. Molotov'un bu talebi, Hitler'in çok canını sıkmıştı. Hitler, Montreux Sözleşmesi'nin, Sovyet Rusya'nın güvenliğini sağlayabilecek şekilde değiştirilmesine, yani Sovyet gemilerinden başka, bütün devletlerin savaş gemilerine Boğazlar'ın kapatılmasına razı olabileceğini bildirdi. Ancak, Berlin görüşmelerinden hiçbir sonuç alınamamış ve Almanya ile Sovyetler Birliği arasında derin bir uçurum açılmıştı. Hitler, bu görüşmelerde, Sovyet Rusya ile artık anlaşamayacağını anlamıştı.[6]

4 Yunanistan, Balkan Paktı'nı anımsatarak, Türkiye'den de yardım istemiş; ancak, Türkiye, Yunanistan'ın bu istemini kabul etmemişti.

5 Yunan ordusu, İtalyan ordusunu önce kendi topraklarından çıkarmış, sonra da, İtalyan işgali altındaki Arnavutluk topraklarında ilerlemeye başlamıştı.

6 Armaoğlu, *"İkinci Dünya Harbinde Türkiye,"* s.156.

20 Kasım 1940'da Macaristan ve 23 Kasım'da da Romanya Üçlü Pakt'a alındı. Böylelikle, 1940 yaz ve güz aylarında, özellikle Balkanlar bölgesinde, bir Sovyet-Alman rekabeti ve çatışması başlamıştı.

ABD, savaş dışında kalmaya azimli olmakla birlikte, Fransa'nın çökmesi sonucunda İngiltere'nin daha çok gereksinme duyduğu para ve silah yardımı karşısında İngiltere'ye yakınlaşmıştı. 1940 Kasım'ında, ABD, Karayipler Denizi'nde Jamaica, Trinidat ve İngiliz Guyanası gibi yerlerde üs elde etmesine karşılık, İngiltere'ye 50 destroyer vermiş ve zorunlu askerlik yasasını çıkararak silahlanmaya başlamıştı. ABD'nin İngiltere'ye bu yardımı yapmasının başlıca nedeni, güvenliğini büyük ölçüde İngiliz deniz gücüne bağlamış olmasıydı. İngiltere yenilir ya da Almanya ile barış yaparsa, İngiliz donanmasının ABD üzerindeki koruyuculuğu ortadan kalkacaktı. İşte, ABD, İngiltere'nin yenilgisine ya da Almanya ile anlaşmasına engel olma nedeniyle, İngiltere'ye yardıma karar vermişti.[7]

Hitler, "İngiltere Muharebesi"ni kaybettikten ve İngiltere'yi ele geçirmek ümidini yitirdikten sonra, ülkesine "hayat alanı" sağlamak ve Sovyetler Birliği'nin kendisine saldırmasını önlemek için, Sovyet Rusya'ya saldırma kararı aldı. 18 Aralık 1940'da Alman ordularına, Sovyet Rusya'yı ezmek için, 15 Mayıs 1941'de harekete geçmek üzere hazır olmaları emrini verdi. Harekât planının adı, "Barbarossa Planı"ydı.

Öte yandan, Mısır'daki İngiliz güçleri, 8 Aralık'ta İtalyanlara karşı taarruza geçmiş, 11 Aralık'ta Sidi Barrani'yi ele geçirmiş, İtalyanlar da, bu taarruza dayanamayıp geri çekilmeye başlamıştı.

7 Oral Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1990*, 2. basım, İmge Kitabevi, Ankara, Şubat 1991, s.123, 124.

Bulgaristan'ın Balkan Antantı'na katılmayacağı kesinlik kazandıktan sonra,[8] Türkiye, Bulgaristan ile gergin ilişkilerinin yumuşatılmasını sağlamak üzere, 13 Ocak 1940'da Türk-Bulgar Ortak Beyannamesi'ni kabul etmişti. Beyanname'de, taraflar, birbirlerinin tarafsızlıklarına saygı göstereceklerine karşılıklı olarak güvence veriyordu. Ayrıca, Türk-Bulgar sınırındaki askerî birlikler de karşılıklı olarak geri çekilecekti.

2 Şubat 1940'da, Belgrad'da yer alan Balkan Antantı'nın yıllık Bakanlar Konseyi toplantısına katılan Şükrü Saraçoğlu, Balkan ülkeleri yetkililerine, ortak tehlike karşısında ortak karar ve tutum alma çağrısında bulunmuş; ancak, diğer üye devletlerin isteksiz tutumları, bu yolda bir karar alınmasını olanaksız kılmıştı. Türkiye, Balkanlar'da, Almanya'ya karşı bir "güvenlik alanı" oluşturma çabasında yalnız kalmıştı.

Türkiye ile Batılı Güçler arasındaki yakınlaşma arttıkça, Balkan Antantı'nın çözülüş süreci de hızlanmıştı.

26 Mart 1940'da, İngiliz Genelkurmayı temsilcileriyle Balkan ülkelerindeki İngiliz Büyükelçileri Londra'da bir toplantı yapmışlar ve bu toplantıda, Türkiye'nin İngiltere açısından önemi yeniden vurgulanmıştı. İngiliz yetkililer, "Türkiye, Ortadoğu'daki konumumuzun kuzeydeki kalesidir" demişlerdi. Yine aynı kişiler arasında 8 Nisan'da yapılan bir başka toplantıda da, "Türkiye'nin bir müttefik olarak kalmasının bizim için yaşamsal önemi vardır" denilmişti.[9]

29 Mayıs'ta, İngiltere Dışişleri Bakanlığı, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen'e, İtalya'nın Yunanistan'a ya da Müttefiklere saldırması durumunda, Türkiye'nin, derhal İtalya'ya savaş ilan edip, On İki Ada'yı işgal etmesinin sağlanması yolunda talimat vermişti.

8 Bulgaristan, Balkan Antantı'na katılma koşulu olarak, Yunanistan'dan Batı Trakya'yı, Romanya'dan da Dobruca'yı istemişti. Ancak, gerek Yunanistan gerek Romanya, Bulgaristan ile sınırlar konusunda anlaşmaya varamamıştı.

9 Deringil, *op. cit.*, s.102, 103.

Savaşın Akdeniz'e Sıçraması ve Türkiye

Türkiye'nin, 19 Ekim 1939 tarihli İttifak Antlaşması uyarınca savaşa katılma zorunluluğu, ilk kez olarak, İtalya'nın, 10 Haziran 1940'da Fransa'ya savaş ilan etmesi üzerine ortaya çıkmıştı. Savaş bu kez Akdeniz'e yayılmış olmaktaydı ve bu durumda, Türkiye'nin de savaşa girmesi gerekiyordu.

13 Haziran'da, İngiltere ve Fransa'nın Ankara Büyükelçileri K-Hugessen ve Massigli, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu'nu ziyaret ederek, Türkiye'nin, Üçlü İttifak Antlaşması uyarınca savaşa girmesini istediler. Müttefikler, ayrıca, Türkiye'nin İtalya ile ilişkilerini derhal kesmesini, genel seferberlik ilan etmesini, deniz ve hava üslerini Müttefik Güçlere açmasını, İtalya'ya savaş ilan etmesini, Montreux Antlaşması'nın 21. maddesi gereğince Boğazlar'da gerekli önlemleri almasını (Boğazlar'ı Mihver gemilerine kapamasını), Türkiye'de bulunan İtalyan vatandaşlarını enterne etmesini ve İtalyan bandıralı ve İtalya'ya ait gemilerle İtalyan limanlarından gelen tarafsız ülke bandıralı gemilere el koymasını istemişti.

İngiltere, Türkiye'yi savaşa sokmak için elinden geleni yapmış; ancak, bu konuda fazla ısrarcı olmamıştı. Bunun birinci nedeni, Türkiye'nin askerî gücünün bir savaş için yeter derecede hazırlıklı ve teçhizatlı görülmemesi, ikinci nedeni de, Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda, Alman ordularının Balkanlar'a ve Ortadoğu'ya yönelebilme olasılığının var olmasıydı. Savaş alanının genişlemesi özellikle İngiltere'nin işine gelmiyordu.[10]

Öte yandan, Sovyetler Birliği'nin tutumu da, Türkiye'nin savaşa katılmamasında etkili olmuştu. İngiltere ile Fransa'nın Türkiye'yi savaşa sokma girişimleri karşısında, Türkiye, Sovyetler Birliği ile akdetmiş olduğu 17 Aralık 1925 tarihli "Türk-Sovyet Dostluk ve

10 Langer and Gleason, *The Undeclared War*, s.112.

Saldırmazlık Antlaşması" gereğince, sorunu Sovyetler Birliği'ne açmış; ancak, Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Türkiye'nin savaşa girmesine olumsuz yanıt vermişti.[11] Sovyetler, Müttefiklerin, Hitler'e karşı Balkanlar'da ikinci bir cephe açmasından ve hatta Karadeniz üzerinden Sovyet petrol alanlarına bir saldırıda bulunmalarından kuşkulanmaktaydı.

Saraçoğlu, K-Hugessen ile Massigli'ye, Üçlü İttifak Antlaşması'na ek 2. Protokol'e atıfta bulunarak, Türkiye'nin savaşa girmesinin Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile bir çatışmaya yöneltebileceği gerekçesiyle, Türk Hükümeti'nin, İngiltere ile Fransa'nın önerilerini kabul etmediğini bildirdi.

Türkiye'nin, Üçlü İttifak'ın 2 numaralı Protokolü'nü, yani kendisini Sovyetler Birliği ile çatışmaya sevkedecek bir harekâta girişmeyeceği çekincesini ileri sürerek aldığı "savaş dışı" kalma kararını, 26 Haziran 1940'da, TBMM'de Başbakan Refik Saydam açıkladı. Türkiye'nin bu kararında, İngiltere ile Fransa'nın kendisine söz vermiş oldukları silahları vermemeleri ve müttefiklerinden Fransa'nın Almanya'ya yenilerek, 22 Haziran'da ateşkes anlaşması imzalamış olması etkili olmuştu.[12]

Fransa'nın çöküşü, Türkiye'de Hükümet ve kamuoyu nezdinde büyük bir şok yaratmıştı. Fransa'nın kendisi çökmek üzereyken, Türkiye'nin savaşa katılması konusunda baskı uygulaması da Türk çevrelerinde çok olumsuz karşılanmıştı. 22 Haziran'da Almanya ile ateşkes anlaşması imzalaması üzerine savaştan çekilen bir devletin, başka bir devleti savaşa girmeye nasıl zorlayabileceği Türkiye'de tartışma konusu olmuştu. 26 Haziran'da, Türkiye, "savaş dışı" durumunu resmen Müttefiklere bildirdi.

11 17 Aralık 1925 tarihli "Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması" gereğince, imzacı taraflar, birbirlerine karşı hiçbir saldırı eylemine girişmeyecek ve birbirleri aleyhine oluşturulacak hiçbir siyasal ittifaka ya da pakta dahil olmayacaktı.

12 Bilge, *op. cit.*, s.149.

Türkiye'nin savaşa girmekten çekinmesinin nedeni, Fransa'nın tam anlamıyla yıkılması üzerine, İngiltere'nin, Türkiye'ye yeteri kadar destek veremeyecek olması ve bu durumda, Türkiye'nin, İtalya ve Almanya'ya karşı kendi başına savaşmak zorunda kalacak olmasıydı.

Her ne kadar Türkiye'nin "savaş dışı" durumu İngiltere'de düş kırıklığına yol açtıysa da, Fransa'nın çöküşünün yarattığı zarar ortaya çıktıkça ve İngiltere'nin Ortadoğu ile Hindistan'daki durumu tehlikeye girdikçe, Türkiye'nin, Ortadoğu'nun kilit ülkesi olarak değeri anlaşılmaya başlanmıştı. Tarafsız da olsa, Türkiye ile dostça ilişkilerin sürdürülmesi İngiltere için zorunluydu. Böylelikle, İngilizler, daha önceki tutumlarından, yani Türkiye'yi savaşa girmeye zorlamaktan tümüyle vazgeçmek zorunda kalmışlardı. İngiltere'ye göre, Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması, yalnızca Türkiye'yi Almanlara bırakmama açısından değerini koruyordu.[13]

İnönü, savaşa katılmayı hiç düşünmemişti. İnönü'nün politikası, Türkiye'yi, her ne pahasına olursa olsun, savaştan uzak tutmaktı. Türkiye, bir saldırıya uğramadığı sürece savaşa katılmayacaktı. İnönü'ye göre, Türkiye'nin almak istediği ya da elinden çıkarmayı göze alamadığı sömürge topraklarının olmaması nedeniyle, herhangi bir blokun yanında bir başka bloka karşı savaşmasında hiçbir çıkarı bulunmamaktaydı. İnönü, Haziran ortasında, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi K-Hugessen'e, ülkesinin ancak kendisine saldırıldığı takdirde, gerektiğinde Müttefiklerin de yardımları olmaksızın savaşacağını ileri sürdü.

Türkiye, Müttefiklere, Mihver Devletlerine savaş ilanının, Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile çatışmaya sokabileceğini resmen iletti. İnönü, gerçekten, Türkiye'nin, Mihver Güçleri ile olası bir savaşta Sovyetler Birliği'nin saldırısına uğrayabileceğinden ciddi olarak kaygı duyuyordu. Bu durumda, Üçlü İttifak Antlaşması'nın artık ne ölçüde geçerli olduğu sorgulanabilirdi.

13 Deringil, *op. cit.*, s.121.

Türkiye'nin savaşa girmek istememesinde şu gerekçesinin olduğu da göz ardı edilmemeliydi: Müttefikler, 1940 yılının Nisan ayına değin, Türkiye'ye söz vermiş oldukları 800 makinalı tüfek yerine yalnızca 200 makinalı tüfek, 350 tanksavar topu yerine 100 tanksavar topu ve 200 havantopu yerine de 100 havantopu teslim etmişlerdi. Böylece, Türkiye'ye teslimi için üzerinde anlaşmaya varılmış olan askerî malzemenin ancak yarısı teslim edilebilmişti.[14]

Fransa'nın yenilgisinden sonra Müttefik olarak tek başına kalan İngiltere, Türkiye'nin "savaş dışı" durumunu kabul etmek zorunda kaldı ve Ankara'nın bu tutumunun Üçlü İttifak Antlaşması'na uygun olduğunu açıkladı. İngiliz Savaş Kabinesi'ndeki Genelkurmay Komitesi de, Türkiye'yi savaşa girmekte zorlamanın, Türkiye'yi ve İngilizlerin bütün Ortadoğu'daki çıkarlarını tehlikeye atacağı görüşündeydi.[15]

İtalya'nın Yunanistan'a Saldırısı ve Türkiye

İtalya, 28 Ekim'de, Yunanistan'a saldırıya geçti. Mussolini'nin amacı, Almanya'dan önce Balkanlar'a girmekti.

İtalya'nın Yunanistan'a saldırısı, Türkiye açısından, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın 3. maddesinin uygulanmasını, yani Türkiye'nin savaşa girmesini gerektiriyordu. Ancak, Türkiye, Almanya'nın Romanya ve Bulgaristan'a yerleşmeyi öngören girişimi ve von Papen'in, Ankara Hükümeti'ne, Hitler'in "Balkanlar'ı yeni bir düzene sokmak" üzere olduğundan söz etmesi üzerine, savaşa katılmamaya karar vermişti.

İtalya'nın Yunanistan'a saldırması üzerine; Türkiye, Bulgaristan Yunanistan'a saldırdığı ya da İtalya Selanik'i aldığı takdirde, Türkiye'nin, kendisinin de tehdit edilmiş olacağını varsayarak, savaşa katılacağını hem İngiltere'ye hem de Yunanistan'a bildirmişti.[16]

14 Johannes Glasneck u. Inge Kircheisen, *Türkei und Afghanistan. Brennpunkte der Orientpolitik im Zweiten Weltkrieg*, Berlin (Ost), 1968, s.52.
15 Deringil, *op. cit.*, s.122.
16 Langer and Gleason, *The Undeclared War*, s.113.

Türkiye'nin bu uyarısı, hem Bulgaristan'ı hareketsizliğe yöneltmiş hem de İnönü'nün, Almanya'nın Türkiye'ye saldırısı durumunda, Sovyetler'in Romanya ve Kafkaslar'daki birliklerinin de Türkiye'ye gireceğini ileri sürmesi Almanları durdurmuştu.

28 Ekim'de, Saraçoğlu, Yunan Büyükelçisi'ne, Bulgaristan saldırdığı anda, Türkiye'nin Yunanistan'a tüm desteğini söz verdiğini bildirdi. Böylelikle, Türkiye, Trakya sınırındaki Yunan birliklerinin cepheye gönderilmesini sağlamış oluyordu. Türkiye'nin bu tutumu, Bulgar ordusunu Trakya'ya mahkûm edecek, Yunan ordusuna da, Arnavutluk'tan gelen İtalyan saldırılarına karşı gücünün tümünü kullanma olanağını sağlayacaktı.

İngiltere, İtalyan-Yunan savaşı sırasında Türkiye'nin izlediği "savaş dışı" politikayı zoraki olarak desteklemişti, çünkü Fransa'nın yenilgisinden sonra Almanya ve İtalya'ya karşı tek başına savaşan İngiltere'nin, Türkiye'ye yeterli ölçüde askerî yardımda bulunacak gücü yoktu. Bu durumda, askerî açıdan zayıf bir Türkiye'nin Mihver Güçleri karşısında olası yenilgisi, Ortadoğu yolunun Mihver Güçlerine açılması anlamına gelebilecekti.[17] İtalya'nın Yunanistan'a savaş ilan etmesi, Türkiye'ye hiçbir yükümlülük getirmemişti.

Türkiye'nin "Balkan Planı"

Savaş ilerledikçe, Almanya, Balkanlar'la ilgilenmeye başlamış ve Balkan devletlerini kendi yanına çekmeye çalışmıştı. Hitler, Balkanlar'a yeni bir düzen vermek niyetindeydi. Hitler'in bu niyeti, Türkiye'yi kaygılandırmış olmasının yanı sıra, Balkan bölgesinin Alman egemenliği altına girmesinden korkan Sovyetler Birliği ile Almanya arasında da giderek şiddetlenen bir nüfuz çatışmasına yol açmıştı.[18]

17 *Ibid.*, s.122-132.

18 A. Halûk Ülman, *İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1961, s.28.

Balkanlar üzerinde Alman-Sovyet nüfuz çatışması şiddetlendikçe, Türk-Sovyet ilişkileri de iyileşmeye başlamıştı. Sovyetler Birliği, 1940 Ekim'inde, von Papen ile yakın bağları bulunan Ankara Büyükelçisi Terentiev'i geri çekerek, yerine Türk çevrelerinde iyi bir izlenim bırakmış olan Vinogradov'u atamıştı. Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi, Ekim 1940'da Molotov ile yaptığı bir görüşmeden sonra, Türk-Sovyet ilişkilerinin normal ve dostane olduğunu bildirmişti.[19]

Türk-Sovyet ilişkilerindeki bu iyileşmeden cesaret alan ve Balkanlar'da Alman-Sovyet rekabetinin başladığını sezen Türkiye, bu fırsattan yararlanarak, bölgenin henüz Alman nüfuzu altına girmemiş devletleri arasında Sovyetler Birliği'nin de katılacağı bir birlik kurmak istemişti.[20]

Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün, 9 Ekim 1940 günü, ABD Dışişleri Bakan Yardımcılarından Berle ile yaptığı görüşmede açıklanan bu plana göre, Sovyet Rusya, Türkiye ve mümkün olabilirse, Yunanistan ve Bulgaristan arasında bir blok kurulursa ve ABD de bu bloka yardım ederse, Almanya'nın, Balkanlar'a yerleşmesi ve Ortadoğu üzerinden Süveyş'e sarkması önlenebilecekti. Ancak, Türkiye'nin ortaya attığı bu plan, ABD tarafından desteklenmemişti, çünkü ABD, Sovyetler Birliği'ne güvenememekte ve Sovyetler'in Almanya ile işbirliğini sürdüreceğini öngörmekteydi. Ayrıca, savaşa girmemek koşuluyla, ABD, her türlü yardımı yapmaya hazırdı. Görülüyor ki, Türkiye, İngiltere'nin de istediği gibi, Balkanlar'da bir cephe açılmasını istiyor; ancak, bunun için, öncelikle ABD'nin yardımının sağlanması gerektiğini düşünüyordu. Bu olmayınca, Türkiye de harekete geçmekten vazgeçmişti.[21]

"Balkan Birliği" düşüncesi, İtalya'nın Yunanistan'a saldırmasından sonra İngiltere tarafından da benimsenmişti. İngiltere, Alman-

19 Langer and Gleason, *The Undeclared War*, s.113.
20 Ülman, *İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947*, s.28.
21 Arınaoğlu, *"İkinci Dünya Harbinde Türkiye,"* s.152.

ya'nın, Romanya'ya girdikten sonra askerlerini Bulgaristan'dan geçirmesinden ve Yunanistan'daki İtalyan kuvvetleriyle birleşerek, bütün Balkanlar'a egemen olmasından korkuyordu. Böyle bir durum, Almanya'ya, Ortadoğu'ya, İran ve Irak petrolleri ile Süveyş Kanalı'na giden yolu açabilirdi. İngiltere, bu tehlikeyi önleyebilmek için, bir yandan, Türkiye'den hava üsleri isterken;[22] öte yandan da, Balkanlar'daki Alman ilerlemesini durdurmak amacıyla, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında bir "Balkan Birliği" kurmayı düşünmüştü.

Bu arada, Sovyet Rusya da, Almanya'nın Balkanlar'a egemen olmasından kaygılanıyordu. Sovyetler Birliği, Bulgaristan ile Boğazlar'ı, kendi güvenlik bölgeleri olarak gördüğünü Almanya'ya bildirmişti.

İnönü'nün TBMM'de Dış Politika Söylevi

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1940'da TBMM'yi açış nutkunda, Türkiye'nin "savaş dışı" durumunu bir kere daha yinelemiş ve sözlerini şöyle sürdürmüştü:

> "Bizim 'savaş dışı' durumumuz, bize karşı aynı iyi niyeti gösteren ve uygulayan bütün devletlerle normal ilişkilerimize mani değildir. Keza, 'savaş dışı' durumumuz, bizim topraklarımızın, deniz ve havalarımızın savaşan taraflarca birbiri aleyhine kullanılmasına istisnasız olarak manidir. Ve biz savaşa girmedikçe, kesin olarak mani kalacaktır.
>
> "Dünyanın geçirdiği vahim buhran içinde, uzak yakın bütün devletlerle ilişkilerimiz normal seyrini takip etmiştir. Sovyet

22 İngiltere Başbakanı Churchill, 1941 yılının Ocak ayında İnönü'ye yolladığı bir mektupta, Türkiye'nin İngiliz uçaklarına üs vermesini istemişti. İngiliz uçakları, Almanlar Bulgaristan'a girdiği takdirde, Türkiye'deki üslerden kalkıp, Romanya'daki petrol kuyularını bombalayacaklardı. Ancak, İnönü, İngilizlere üs vermenin Türkiye'nin doğrudan doğruya savaşa girmesi demek olacağından, Churchill'in bu önerisini kabule yanaşmamıştı.

Rusya ile aramızda yirmi yıla yakın geçmişi olan güven yaratıcı ilişkiler, her ikimize de atfedilemeyecek olan buhranlar geçirdikten sonra, esas olan dostluk niteliğini yeniden elde etmiştir. Bunu memnuniyetle kaydetmek isterim."[23]

Türkiye'nin İngiltere ile olan ilişkileri konusunda da, İnönü şunları söylemişti:

"İngiltere'nin güç koşullar altında kahramanca bir varlık savaşı içinde bulunduğu bir zamanda, onunla ittifak bağlarımızın sağlam ve sarsılmaz olduğunu söylemek benim için bir borçtur."[24]

Bu sözler, Türkiye Cumhuriyeti'nin, sözüne ve andına bağlılığının soylu bir ifadesiydi, hiç kuşkusuz!

Türk-Sovyet-Alman-İngiliz İlişkileri

2 Kasım 1940'da, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hugessen, Londra'ya çektiği bir telgrafta, Türkiye'nin, Sovyetler'den savaş malzemesi ve petrol alma olasılıkları üzerinde araştırmalar yaptığını ifade ediyordu. Bu gelişmeler, Türkiye'nin, Sovyetler'le ilişkilerini bu dönemde daha ılımlı bir ortamda yürütmek istediğini göstermekteydi.

12-13 Kasım 1940'da, Hitler-Ribbentrop-Molotov arasında Berlin'de yer alan görüşmelerde, Türkiye de ele alınmış ve Almanya ile Sovyet Rusya arasında pazarlığa konu olmuştu. Ribbentrop, Türkiye'yi İngiltere'nin safından ayırabilmek için, Almanya, Sovyetler Birliği, İtalya ve Japonya'nın, Türkiye'ye yönelik ortak bir zemin üzerinde hareket etmesini önermiş ve Almanya'nın, Sovyetler Birliği'nin Boğazlar rejiminden duyduğu hoşnutsuzluğu anlayışla kar-

23 *Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları*, s.68.
24 Erden, *op. cit.*, s.218, 219.

şıladığını belirtmişti. Hitler de, Almanya'nın, Boğazlar rejiminde Sovyetler Birliği lehine bir değişiklik yapılmasına çalışacağını dile getirmişti.

Berlin görüşmelerinde, Molotov, Almanya'dan, Sovyetler Birliği'nin sıcak denizlere çıkabilmesi için, Türkiye'nin kendi nüfuzları altına bırakılmasını; Karadeniz güvenliğinin sağlanabilmesi için, Sovyetler'e, Türk Boğazları'nı denetlemek yetkisinin verilmesini ve Kars ile Ardahan bölgelerinin Sovyet toprakları arasına katılmasını istemişti.[25] Molotov, Sovyetler Birliği'nin Mihver Güçlerine katılması karşılığında, İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nda Sovyet hafif deniz ve hava kuvvetlerine üsler verilmesini talep etmişti. Molotov, Hitler'e, Boğazlar'ın Sovyetler'in güvenliği için yaşamsal önemi olduğunu belirtmiş ve bu nedenle, Sovyetler Birliği'nin, Boğazlar'a en yakın ülke olan Bulgaristan'a, Almanya'nın Romanya'ya verdiğine benzer bir güvence vermek niyetinde olduğunu söylemişti. Ayrıca, Moskova, Berlin'den, Kafkaslar'ın güneyinde kalan bölgenin Sovyetler Birliği'nin nüfuz alanı olarak tanınmasını istemişti. Ancak, Berlin, son istek dışında, Moskova'nın isteklerini kabule yanaşmamıştı. Hitler'e göre, Sovyetler'in sıcak denizlere çıkması için en uygun yol Boğazlar değil, Basra Körfezi ile Arap Denizi'ydi.[26]

Almanya'nın, Sovyetler Birliği'nin Balkanlar ve Boğazlar'a ilişkin taleplerini onaylaması mümkün değildi. Almanya ve İtalya, Balkanlar'ı kendi egemenlik bölgeleri olarak görüyordu. Bu iki devlet, Sovyetler Birliği'ni Balkanlar'dan uzak tutma konusunda anlaşmıştı. Molotov, Berlin görüşmelerinde, Romanya, Bulgaristan ve Türkiye üzerinde Sovyet nüfuzunun tanınması konusunda diretmişti. Hitler ise, Bulgaristan ve Romanya konusunda ödün vermemiş, bunun üzerine, gerek Almanya gerek Sovyetler Birliği, arala-

25 Ülman, *"Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968),"* s.259.
26 Ülman, *İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947*, s.32.

rında Balkanlar'da bir çıkar ortaklığının kalmadığını anlamıştı. Öte yandan, Hitler, Türkiye ile Boğazları da Sovyet nüfuzuna bırakmak istemiyordu. Mussolini de, Hitler'e, bu konularda ödün vermemesi için baskı yapıyordu.

Alman-Sovyet görüşmelerinde Türkiye hakkında neler konuşulduğu konusunda, Türkiye, gerek Berlin'den gerek Moskova'dan gerek Londra'dan hiçbir kesin bilgi sağlayamamıştı. Görüşmelere ilişkin ne Moskova ne de Berlin, Türkiye'ye resmî bilgi verebilmişti.[27]

Molotov, 25 Kasım'da Berlin'e bir nota vererek, Mihver'e katılmak için bazı koşullar ileri sürdü. Bu koşulların Türkiye'ye ilişkin bölümünde, uzun süreli kiralama yoluyla, Boğazlar bölgesinde Sovyetler Birliği'nin kara ve deniz kuvvetleri için üs kurulmasının sağlanması yer alıyordu. Molotov, ayrıca, Türkiye'nin, İngiliz ittifakından ayrılarak, dört devlet paktına katıldığı takdirde, toprak bütünlüğünün üç devlet tarafından güvence altına alınmasını, katılmadığı takdirde ise, Almanya, İtalya ve Sovyetler Birliği'nin, Türkiye'ye karşı gerekli diplomatik ve askerî önlemleri almasını önermişti.

Molotov, 25 Kasım'da Bulgaristan'a da bir nota vererek, iki ülke arasında karşılıklı yardım paktının imzalanmasını önermişti. Böyle bir pakt uyarınca, Türkiye Bulgaristan'a saldırdığı takdirde, Sovyetler Birliği, Bulgaristan'a yardım edecek ve Bulgaristan'ın, Avrupa'daki Türk toprakları (Batı ve Doğu Trakya) üzerindeki iddialarını destekleyecekti. Ancak, Bulgaristan, bu öneriyi reddedip, Alman dostluğuna bağlı kalmayı yeğlemiş ve ayrıca, Türkiye ile de iyi komşuluk ilişkilerini sürdüreceğini açıklamıştı.

Öte yandan, İngiltere, Alman askerlerinin Bulgaristan'dan geçerek, Yunanistan'a saldırmasından büyük endişe duyuyordu. Bu nedenle, Başbakan Churchill, 26 Kasım 1940'da Dışişleri Bakanı Eden'e yazdığı bir mektupta, böyle bir durum gerçekleştiği takdir-

27 Bilge, *op. cit.*, s.152-154.

de, Türkiye ile Yugoslavya'nın derhal harekete geçmesinin zorunlu olduğunu bildiriyor ve "Türkiye, bu şekilde yutulacaktır. O zaman da, Türkiye'ye yardım etmek bizim için imkânsız olacaktır," diyordu.[28] 26 Kasım'da, Churchill, Hugessen'e de şu talimatı göndermişti: "Türkiye'nin, en kısa zamanda savaşa girmesini istiyoruz. Sadece Yunanistan'a yardım konusunda ona fazla baskı yapmadık. Almanya, Bulgaristan'dan harekete geçtiği takdirde, Türkiye, o anda savaşa başlamalıdır. Bunu yapmazsa, kendini yapayalnız bulacaktır."[29] Ancak, Türkiye, yine savaşa katılmaya yanaşmamıştı. Türkiye'nin antlaşmalardan kaynaklanan yükümlülüğünü göz ardı etmesi, Sovyet Rusya ile Almanya'nın, Türk Hükümeti'ne karşı daha ılımlı bir politika izlemelerine yol açmıştı. İnönü'nün soğukkanlılıkla izlediği denge politikası etkisini göstermişti.

Hitler, Boğazlar'ın denetimini ya da Bulgaristan'ı Stalin'e vermek istemiyordu. 31 Aralık'ta, Hitler, Mussolini'ye şöyle yazmıştı: "İstanbul'u Sovyet Rusya'ya vermek bizim çıkarımıza aykırıdır."[30]

28 Armaoğlu, *"İkinci Dünya Harbinde Türkiye,"* s.153.
29 Deringil, *op. cit.*, s.130, 131.
30 Gothard Jaeschke, "I. ve II. Dünya Savaşlarında Türkiye'nin Dış Politikası," *Türkler*, derleyenler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, c.16, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, s.800.

BEŞİNCİ BÖLÜM

1941 YILINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

İkinci Dünya Savaşı'nın Seyri

1941 yılı başlarında, Churchill'in öncelikli amacı, Kuzeydoğu Afrika'daki İtalyan silahlı kuvvetlerinin hızla yok edilmesiydi. 19 Ocak 1941'de, İngilizlerin saldırıları sonucunda, iki İtalyan tümeni Sudan'da Kassala'yı boşaltmak zorunda bırakılmış, daha sonra, İtalyanlar, Galabat'tan da geri çekilerek, Sudan'ı terk etmişti.[1]

İngiliz güçleri, 1941 Şubat'ında, Bingazi körfezindeki Agheila'ya ulaşmışlardı. Şubat'ın ikinci yarısında ise İngilizler, İtalyan Somalisi'ndeki Kismayu ile Mogadişu'yu ele geçirmişti.[2] Bunun üzerine, Almanya, İtalya'ya yardımcı olmak üzere, "Afrikakorps Komutanlığı"na atanan General Rommel komutasında bir kısım gücünü Kuzey Afrika'ya yolladı. 24 Mart 1941 tarihinde saldırıya geçen Rommel'in güçleri, İngiliz güçlerini geri iterek, Bingazi, Derne ile Tobruk'u ellerine geçirdi ve Libya-Mısır sınırında Sollum'a değin ilerledi. Bunun üzerine, İngilizler karşı saldırıya geçerek, Alman ve İtalyan güçlerini Mısır ve Libya'dan attılar ve yeniden Bingazi'ye girdiler.

1 Winston S. Churchill, *The Grand Alliance*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1950, s.81.

2 *The Eden Memoirs: The Reckoning*, Cassel and Company Ltd., London, 1965, s.179.

ABD, malî ve askerî açılardan çok güç durumda bulunan İngiltere'ye yardım edebilmek için, 1941 Mart'ında, "Ödünç Verme ve Kiralama Yasası"nı ("Lend and Lease") çıkarmıştı. Bu yasa ile, ABD Başkanı'na, İngiltere'ye ve savunmaları ABD'nin güvenliği için çok önemli olan bütün ülkelere her türlü savaş malzemesini kiralamak ya da ödünç vermek yetkisi verilmişti. Yasa, 11 Mart 1941'de ABD Senatosu'ndan geçmiş ve savaş sonuna değin yürürlükte kalmıştı.[3] Türkiye, bu yasadan ilk yararlanan devletler arasındaydı. Ancak, ABD Başkanı Franklin Delano Roosevelt, bu yardımın doğrudan doğruya ABD tarafından değil, İngiltere'nin aracılığıyla yapılmasını uygun görmüş ve 1941 Mart'ından itibaren, Türkiye'ye sevkedilmek üzere, İngiltere'ye malzeme göndermeye başlamıştı.

.Almanya, 1941 ilkbaharında, Balkanlar'a yönelik harekâtına başlamıştı. 1 Mart 1941'de Bulgaristan, 25 Mart 1941'de de Yugoslavya, Almanya, İtalya ve Japonya arasındaki Üçlü Pakt'a katıldı. 27 Mart'ta, Yugoslavya'da, Mihver ile işbirliğinde bulunmaya taraftar olmayan Simoviç Hükümeti'nin iktidara gelmesi üzerine, Almanya, Yugoslavya'ya savaş ilan etti ve 6 Nisan 1941'de Yugoslavya'yı işgale başladı. Öte yandan, 6 Nisan günü, Almanya, İtalya'ya karşı başarıyla direnmekte olan Yunanistan'a da saldırdı.

11 Nisan'da, Macaristan, Yugoslavya'ya savaş ilan etmiş, 15 Nisan'da, Bulgaristan, Yugoslavya ile diplomatik ilişkilerini kesmiş; 17 Nisan'da, Yugoslavya, kayıtsız şartsız teslim olmuş ve ülke Almanlar tarafından işgal edilmişti. İşgalin ertesinde, Almanya'nın Yugoslavya'da kurduğu Hırvat-Sloven devleti, Almanya ile ittifak imzalamıştı.

25 Nisan'da, Yunanistan'da Atina düşmüş ve Nisan sonunda, bütün Mora Alman işgali altına girmişti. Girit'in işgali de 31 Mayıs'ta tamamlanmıştı. Ege Adaları Almanlar tarafından işgal edilmiş, böylece, Almanya, bütün Balkanlar'a, Ege Denizi'ne ve Doğu Akdeniz'e egemen olmuştu.

3 50 milyar dolarlık ABD yardımının 31 milyarını İngiltere, 11 milyarını Sovyetler Birliği, 3 milyarını Fransa ve 1.5 milyarını da Çin almıştı. Bkz: Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1990*, s.124.

Öte yandan, İngiliz kuvvetleri, 1941 Nisan'ında, Doğu Afrika'da hem İtalyan Eritresi'ni hem de Habeşistan'ı işgal etmişler ve İngiliz Somalisi'ni de İtalyanlardan kurtarmışlardı. 5 Mayıs'ta, İmparator Haile Selassie Habeşistan'a geri döndü. Böylece, Doğu Afrika muharebeleri 1941 Mayıs'ında sona ermişti.

1941 yılı başından itibaren, Alman-Sovyet ilişkileri bozulmaya başlamıştı.[4] Bu durum, Sovyet lideri Stalin'i, İngiltere ve Fransa'ya yakınlaşmaya yöneltti.

22 Haziran 1941'de, Almanya, Sovyet Rusya'ya savaş açtı. Hitler, Sovyet Rusya'ya niçin saldırdığını şöyle açıklamıştı:

> "Ruslar, Baltık devletlerini ve Besarabya'yı almışlardı. Amaçları, Romanya üzerinden Balkanlar'a, Macaristan üzerinden Orta Avrupa'ya, kuzeyden de Doğu Prusya'ya saldırmaktı. Oysa, bizim de Balkanlar'da ekonomik çıkarlarımız vardır. Silezya, bizim endüstri ve kömür üssümüzdür. İç denizimiz olan Baltık Denizi'nin tehdit altında bulunmasına olumlu bakamazdık.
>
> "Ruslar, bizi iki yüzyıldan beri baskı altında tutmakta, bizi ve Avrupa'yı ihtilallerle tehdit etmektedirler. Rusya yenilmeli ve kalkınamamalıdır. Eğer biz saldırı düzenlemeseydik, onlar saldıracaklardı.
>
> "Rusya'ya saldırmadan önce, yanımızı ve gerimizi güvenlik altına almak için, Balkan saldırısını düzenledik.
>
> "Biz Doğu Seferi'ni yapmakla, aynı zamanda, Avrupa'yı mutlak bir tehlikeden kurtardığımıza, Avrupa'ya ve insanlığa da hizmet etmekte olduğumuza inanıyoruz.

4 Fransa'nın s karşısında çökmesi, 1940 yazında Sovyet Rusya'nın Romanya'dan Besarabya'yı alması, Macaristan'ın Transilvanya'yı ve Bulgaristan'ın da Dobruca'yı Romanya'dan almaları, Almanya'nın Romanya'ya güvence vermesi, 1940 Kasım'ında Berlin'de yer alan Molotov-Hitler görüşmelerinde ganimetlerin paylaşılmasında uzlaşmaya varılamaması ve Balkanlar'da Almanya'nın gösterdiği faaliyet, Alman-Sovyet ilişkilerinin bozulmasında önemli rol oynamıştı.

"Biz, Türkiye'ye dahi hizmet ettiğimize inanıyoruz. Ruslar, bundan sonra İstanbul'a ve Boğazlar'a saldıramayacaklardır. İngilizler de, geçen savaşta yaptıkları gibi, Boğazlar'a denizden saldıramayacaklardır. Biz Girit'i almakla, İngilizlerin güneyden, Rusya'yı ezmekle de, onların kuzeyden Boğazlar'a hücum etmelerini engellemiş olduk. Bizim amacımız, Boğazlar'ın, bize rakip olacak bir devletin elinde bulunmamasıdır. Türkiye'nin, Boğazlar'da bekçilik etmesine itirazımız yoktur. Bizim için Türkiye en iyidir."[5]

12 Temmuz 1941'de, Moskova'da, İngiltere ile Sovyetler Birliği, 1 Ağustos 1941'de de, ABD ile Sovyetler Birliği arasında birer ortak hareket antlaşması imzalanmıştı. Böylelikle, bu üç devlet, birbirlerine her türlü yardımı yapmayı ve düşmanla ayrı ateşkes ve barış antlaşmaları imzalamamayı kabul etmişti.

12 Ağustos 1941 günü, ABD Başkanı Roosevelt ile İngiltere Başbakanı Churchill tarafından "Atlantik Beyannamesi" açıklandı. Atlantik Beyannamesi'nin başlıca maddeleri şunlardı: 1) ABD ve İngiltere, topraklarını genişletme amacı gütmemektedir. 2) Bu iki devlet, ilgili halkların özgür iradeleriyle bağdaşmayan hiçbir toprak değişikliğini arzulamamaktadır. 3) ABD ve İngiltere, tüm halkların kendi hükümet biçimlerini seçme hakkına saygı göstermekte ve halkların güç yoluyla ellerinden alınmış olan egemenlik ve kendi kendini yönetme haklarının iadesini istemektedir. 4) ABD ve İngiltere, küçük ya da büyük, mağlup ya da galip tüm devletlerin ekonomik gelişmelerini sağlayabilmeleri için, dünyadaki hammaddelerden ve ticaretten eşit koşullarla yararlanabilmesini teminen çaba harcayacaktır. 5) İki devlet, ekonomik alanda, tüm uluslar arasında azami derecede işbirlirliğini gerçekleştirmeyi arzu etmektedir. 6) Nazi diktatörlüğünün yıkılmasından sonra, ABD ve İngiltere, tüm ulusların kendi sınırları içerisinde güvenlik içinde varlıklarını sür-

5 Erden, *op. cit.*, s.221, 222.

dürebilmelerini ve tüm ülkelerdeki insanların korkudan uzak, özgürlük içinde yaşayabilmelerini mümkün kılacak bir barışın gerçekleşmesini ümit etmektedir. 7) Böyle bir barış, herkese açık denizleri ve okyanusları hiçbir engel olmaksızın aşabilme olanağını sağlamalıdır. 8) Dünyanın tüm ulusları güç kullanımını terk etmelidir. Ulusların, sınırlarının ötesindekileri tehdit etmek üzere kara, deniz ve hava silahlanmasını sürdürmeleri durumunda, gelecekte barışın gerçekleştirilmesi mümkün olamayacağına göre, ABD ve İngiltere, genel güvenliği sağlayacak olan sürekli bir sistemin kurulmasına değin, söz konusu ulusların silahsızlandırılması gerektiği görüşündedir.[6]

Eylül 1941'de, "Greer" isimli ABD destroyeri, bir Alman denizaltısının yerini İngiliz uçaklarına bildirirken torpillenmişti. 11 Eylül 1941'de, Roosevelt, Alman "korsanlığı"nı ilan etti. Roosevelt, İzlanda'ya değin uzanan, önceden belirlenmiş Amerikan savunma alanında görülen herhangi bir Alman ya da İtalyan denizaltısının "görülür görülmez" batırılma emrini, ABD Deniz Kuvvetleri'ne verdi.

Öte yandan, Roosevelt, 1941 Temmuz'unda Japonya'nın Hindiçini'yi işgal etmesine tepki olarak, ABD'nin Japonya ile yaptığı ticaret anlaşmasını yürürlükten kaldırdı ve sürgündeki Hollanda Hükümeti'ni, Hollanda Doğu Hint Adaları'ndan (bugünkü Endonezya) Japonya'ya petrol ihracatını durdurmaya teşvik etti. 1941 Ekim'inde, ABD ile Japonya arasında görüşmeler başladı. Roosevelt, ABD'li görüşmecilere, Japonya'nın işgal ettiği bütün topraklardan (Mançurya dahil) çekilmesi talebinde bulunulması talimatını verdi. Ancak, Roosevelt, Japonya'nın, ABD'nin bu talebini kabul etme olasılığının olmadığını biliyordu.

Doğu cephesinde, Leningrad, Moskova ve Kiev doğrultusunda üç koldan başlayan Alman taarruzu kolaylıkla gelişmişti. Eylül

6 Churchill, *op. cit.*, s.443, 444.

1941'de, Alman kuvvetleri Leningrad'ı kuşatmaya başladı. 19 Eylül'de Kiev, 16 Ekim'de Odessa ve 21 Kasım'da Rostov ile bütün Kırım, Almanların eline geçti. Ancak, iklim koşulları nedeniyle, Kasım ayında Moskova'yı düşürmek için yapılan taarruz sonuç vermemişti. 1941 yılı sonunda, Almanya'nın doğu cephesi, Leningrad'ın doğusundan - İlmen gölü - Kalinin - Moskova'nın batısı - Tula - Kharkov - Rostov çizgisi üzerinde bulunuyordu. 8 Aralık 1941 tarihli Alman resmî bildirisinde, Moskova saldırısının sona erdiği şöyle ifade edilmişti: "Rusya'da kış başladığından, artık yalnızca yerel harekât beklenir."[7] Rusya kışının müthiş soğuğu, Alman zırhlı ve motorlu birliklerinin motorlarını Moskova önünde dondurmuş ve onların harekâtını engellemişti.

Sovyetler Birliği'nin Alman taarruzuna uğraması, bu ülkeyi ABD ile İngiltere'nin kucağına düşürmüştü. ABD ile İngiltere, hemen Sovyet Rusya'ya yardıma karar verdi. Norveç ve Danimarka Alman işgali altında olduğundan, Baltık'tan yardım yapmak imkânsızdı. Türkiye, Türk-Alman Saldırmazlık Paktı nedeniyle, Boğazlar'ı Müttefiklere açamazdı. Doğu Asya'dan da yardım yapılamazdı, çünkü orada da Almanya'nın müttefiği Japonya vardı. Geriye tek yol olarak, Basra Körfezi ve Kuzey İran kalıyordu. İran'ın geçit vermesi şüpheliydi, çünkü Rıza Şah Mihver'e eğilimliydi. Bunun üzerine, İngiltere ve Sovyetler Birliği, İran'ı işgale karar verdiler. Sovyet Rusya, İran'ın kuzeyini işgal edecekti. Bu, Türk sınırlarının yanına yeni Sovyet güçlerinin gelmesi demekti.

Öte yandan, 7 Aralık 1941 sabahı, Japon uçaklarının Hawai'deki Pearl Harbor'da bulunan Amerikan üslerine âni bir baskın yapması üzerine, ABD, İkinci Dünya Savaşı'na katılmış oldu. Bu baskın sonucunda, ABD'nin Pasifik donanması ile hava filosunun büyük bir bölümü yok edilmişti. 11 Aralık 1941'de, ABD ile Almanya birbirlerine savaş ilan ettiler.

7 Erden, *op. cit.*, s.223.

1941 yılı sonunda, Japonlar, Uzakdoğu'da İngilizlere ağır kayıplar verdirerek, Hong Kong'u ellerine geçirmişti.

Öte yandan, 31 Aralık 1941'de, hemen hemen tüm Kuzey Afrika İngilizlerin eline geçmiş ve Afrika'daki sömürgeleri İtalya'nın elinden alınmıştı.

Balkanlar ve Türkiye

1941 yılı başında, İngiltere'nin Balkanlar'da bir birlik kurma çabalarıyla ABD de yakından ilgileniyordu. Başkan Roosevelt, 1941 Ocak ayı başında, özel temsilcisi Albay William J. Donovan'ı Ortadoğu ve Balkanlar'da bir inceleme gezisine gönderdi. Donovan'ın görevi, Balkanlar'da, İngiltere'nin istediği gibi, bir birlik kurma olanaklarını irdelemekti. Albay Donovan, Kahire, Atina, Sofya ve Belgrad'ı ziyaret ettikten sonra Türkiye'ye gelmişti. Donovan, Türkiye'nin, İngiltere'nin düşündüğü gibi bir "Balkan Birliği"ne pek istekli olmadığını görmüştü. Türkiye, 1940 Ekim'inde "Balkan Birliği" düşüncesini öne sürerken, Bulgaristan ile Sovyetler Birliği'nin de kendi yanında yer alacağını düşünmüştü. Oysa, o tarihten sonra Bulgaristan giderek Almanya'ya yaklaşmış, Sovyetler Birliği de, Almanya ile işbirliğini sürdürmüştü. Bu nedenledir ki, Türk devlet adamları, Albay Donovan'a, Balkanlar'da bir birlik kurarak Almanya'yı kışkırtmaktan kaçınacaklarını dile getirmişlerdi.[8]

Almanya'nın, Ocak 1941'de Romanya'ya askerlerini sokup Bulgaristan'a girmeye hazırlanması, İngiltere'yi, Yunanistan ile Türkiye'nin gelecekleri konusunda çok kaygılandırmıştı. İngiltere Başbakanı Churchill, 31 Ocak 1941'de, İnönü'ye "kişiye özel" bir mektup gönderdi. Bu mektupta, Churchill, Alman tehlikesine dikkat çekmekte, Türkiye'nin savaşa katılması durumunda, İngiltere'nin, her türlü teknik ve askerî yardımı yapmaya hazır olduğunu belirtmek-

8 Ülman, *İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947*, s.31.

teydi. Churchill, Türkiye'nin, derhal İngiliz Hava Kuvvetleri'ne bağlı 3 avcı ve 7 bombardıman filosuna havaalanı tesisleri sağlamasını önerdi. Churchill, İnönü'ye şöyle yazmaktaydı: "Eğer Yunanistan teslim olursa, hava savaşını Türk üslerinden sizinle işbirliği halinde gerçekleştirebiliriz."[9] Churchill, mektubunda, Sovyet Rusya'nın Almanya'ya yardım etmesi durumunda, Türkiye'deki İngiliz uçaklarının Bakû petrollerini bombardıman edebileceklerini ve bu nedenle de, Sovyet Rusya'nın böyle bir tehlikeyi göze alamayacağını ifade etmişti. Churchill'e göre, Türkiye'nin, bu açıdan Sovyet Rusya'dan çekinmesine hiçbir neden bulunmamaktaydı. Ancak, İnönü, bu havaalanlarını hazırlayacak sivil personelin Türkiye'ye gelmesine izin vermemiş ve Churchill'in mektubuna 11 Şubat'ta verdiği yanıtta, bunun Türkiye'nin savaşa girmesi demek olacağını bildirmişti.

17 Şubat 1941'de, Ankara'da, Türkiye ile Bulgaristan arasında "Türk-Bulgar Saldırmazlık Paktı" imzalandı. Bu Pakt'a göre, Türkiye ile Bulgaristan, birbirlerine saldırmama yükümlülüğünü üstleniyordu. Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Türkiye'nin Bulgaristan ile imzaladığı Pakt'a ilişkin şu açıklamayı yapmıştı: "Türkiye'nin politikasında değişen bir şey yoktur. Türkiye, ittifaklarına sadıktır. Türkiye, bütün devletlerle ve özellikle de komşularıyla iyi geçinmek kararındadır. Türkiye, kendi güvenlik alanında yapılacak yabancı faaliyetlere ve hareketlere asla tarafsız (lâkayt) kalamaz. Türkiye, toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına karşı yapılacak her saldırıya silahla karşılıkta bulunacaktır."[10] Saraçoğlu'nun bu açıklamasından anlaşılması gereken, Almanya'nın Türkiye'nin topraklarına saldırması durumunda, Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşacağıydı.

Balkanlar'daki durumun giderek aleyhine döndüğünü gören İngiltere, Balkan Antantı'nı canlandırma girişimlerinde bulunmuştu.

9 Jaeschke, *op. cit.*, s.800.
10 Esmer-Sander, *op. cit.*, s.152.

İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden, 26 Şubat'ta Ankara'ya gelmiş; 28 Şubat'ta, Türk Başbakanı, Dışişleri Bakanı ve Mareşal Fevzi Çakmak ile görüşmelerde bulunmuş; ancak, Eden'in bu girişimi, Balkan Antantı'nı canlandırmada başarılı olamamıştı. Eden, Almanya'nın Yunanistan'a saldırması durumunda, Türkiye'nin Almanya'ya savaş açmasını istemişti. Türkiye buna karşı çıkmış, ancak Almanya'nın Türkiye'ye saldırması durumunda, Türkiye'nin direneceğini ileri sürmüştü.[11]

Yunanistan'ın İtalya ile savaş halinde bulunduğu göz önüne alınırsa, Almanya'ya karşı Balkanlar'da açılacak cephenin kara savaşlarındaki bütün yükü Türkiye'nin üzerinde olacaktı. İngiltere'nin ancak geniş çaplı bir yardım yapması sonucunda, Türkiye, Almanya'ya karşı gelecek askerî güce sahip olabilecekti. Ancak, Türk devlet adamları, İngiltere'nin, Türkiye'ye bu denli geniş çaplı bir askerî yardım yapamayacağının bilincindeydi.

İngiltere, bu sırada Yugoslavya nezdinde de girişimde bulunmuş; ancak, Yugoslav Hükümeti, Almanya'dan duyduğu korku nedeniyle, İngiltere'nin tasarladığı Balkan cephesine katılmaya yanaşmamıştı.

Türk-Bulgar Saldırmazlık Paktı'nın yayımlanmasından sonra, Türkiye'den kendisine karşı bir harekâta girişilmeyeceğine güvenen Bulgaristan, 1 Mart 1941 günü Mihver Güçlerine katıldığını açıklamış; aynı gün, Alman orduları Bulgaristan'a girmişti. Bulgaristan'ın Mihver'e katılması, Sovyetler'in, Türkiye'ye daha çok yakınlaşmasına neden olmuştu.

Öte yandan, Hitler, 28 Şubat'ta yazdığı ve 4 Mart 1941'de Ankara'daki Büyükelçisi von Papen tarafından İsmet İnönü'ye sunulan mektubunda, Türkiye, Almanya aleyhine bir faaliyete girişmeyecek olursa, Almanya'nın, Türkiye'nin sınırlarına saygı göstereceğini ifade ederek, Alman güçlerine Türk sınırından 60 kilometre geride

11 Onur Öymen, *Silahsız Savaş*, Remzi Kitabevi, İstanbul, Haziran 2002, s.82.

kalmalarını emrettiğini bildirmişti. Ancak, bu mektup dahi Türkiye'nin kuşkularını gidermemişti. İnönü, Hitler'in mektubuna verdiği 12 Mart tarihli yanıtında, Türkiye'nin, kendi ulusal sınırları dışında bir emel beslemediğini belirtmişti. İnönü, mektubunda şunları ifade etmişti:

> "Türkiye, toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını, diğer devletlerin kendi aralarında oluşturdukları siyasal ve askerî antlaşmalar çerçevesi dahilinde düşünemez ve kutsal egemenliğinin bir başka devletin zaferi bakış açısıyla görülmesine izin veremez. Bu nedenle, Türkiye, ulusal topraklarına karşı her türlü saldırıya karşı koyma azmindedir."[12]

Eden ve Saraçoğlu, bir kez daha 18 Mart'ta Kıbrıs'ta bir araya gelmişti. Eden ile Saraçoğlu arasında Kıbrıs'ta yer alan görüşmede İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen de bulunmuştu. Görüşmede, Yugoslavya'nın tutumu tartışılmış, Saraçoğlu, Türk Genelkurmay Başkanlığı görüşünün, Yugoslavya'nın Almanya'ya karşı durması halinde, Almanların Yunanistan'a saldırıda bulunmayı göze alamayacağı doğrultusunda olduğunu bildirmişti. Öte yandan, Saraçoğlu, Eden'in, Selanik'e yönelik Alman tehdidi konusunda, Türk ile Yugoslav Hükümetlerinin görüş alışverişinde bulunma önerisini kabul etmişti. Saraçoğlu, ayrıca, Eden'e, Türkiye saldırıya uğradığı takdirde, Türk Hükümeti'nin, Sovyet Rusya'nın tam anlayışına ve tarafsızlığına güvenebileceğine ilişkin Sovyet Hükümeti'nin güvencesinden söz etmişti.[13]

Balkanlar'ın Alman işgali altına düşmek üzere olduğunu gören Sovyetler Birliği, Türkiye'nin, Almanya'ya göstereceği direncin kendisi için ne denli önemli olduğunun bilincine varmıştı. 25 Mart 1941'de, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında bir "Ortak Demeç" yayımlanmıştı. Sovyet Hükümeti, Türk Hükümeti'ne, Türk toprak-

12 Deringil, *op. cit.*, s.139.
13 *The Eden Memoirs: The Reckoning*, s.223-225.

ları üzerinde hiçbir emelinin olmadığını ve Türkiye, Almanya'ya karşı savaşa girmek zorunda kalırsa, Sovyetler Birliği'nin tam taraf-sızlığına güvenebileceğini bildirildi.[14] Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik takındığı bu dostça tavır, Alman tehlikesi devam ettikçe, yani Stalingrad Muharebesi'ne değin böyle sürecekti.

29 Mart'ta, Churchill, İnönü'ye bir mektup göndererek, Balkanlar'da bir birlik oluşturulmadığı ve Almanya'ya karşı ortak bir cephe açılmadığı takdirde, belki de Almanya'nın, Yunanistan'a saldırmadan önce Türkiye'nin üzerine yürüyebileceğini ifade etmişti.

Nisan ve Mayıs aylarında, Almanlar, Yugoslavya ile Yunanistan'ı ele geçirmiş ve Romanya ile Bulgaristan'ı da tamamen işgal etmişti. Artık Alman birlikleri, Türkiye'nin kuzeybatı sınırından yalnızca 60 kilometre uzaktaydı. Almanya, Yunanistan'a karşı gerçekleştirilen harekâtın, Türkiye'ye karşı değil, Yunanistan'daki İngiliz güçlerine karşı olduğu görüşünü savunmuştu.[15]

1941 Mayıs'ı, Türkiye için en karanlık ay olmuştu. Romanya'nın Mihver ittifakına katılması ve Yunanistan ile Yugoslavya'nın işgal edilmesiyle, Balkan Paktı artık ortadan kalkmıştı.

Hitler, 4 Mayıs'ta verdiği nutukta, Türkiye lehine şunları söylemişti: "Yeni Türkiye'nin dâhi yaratıcısı (Atatürk), yükselmenin ilk ve harika örneğini vermiştir."[16] İnönü, 15 Haziran tarihli söylevinde, Hitler'in nutkunun Türk kamuoyu üzerinde çok iyi bir etki yarattığını söyleyerek, Hitler'e teşekkür etti.

Ortadoğu ve Türkiye

4 Nisan 1941'de, Irak'ta, Raşit Ali Geylâni liderliğinde ve Alman taraftarı bir hükümet darbesi olmuştu. İngiltere, Raşit Ali'ye

14 Ülman, *İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947*, s.33.
15 Ekincikli, *op. cit.*, s.34.
16 Jaeschke, *op. cit.*, s.800.

karşı harekete geçmek üzere, Basra'ya asker çıkardı. Bunun üzerine, Raşit Ali, Savunma Bakanı Seyit Naci Şevket'i Ankara'ya von Papen'e göndererek, Almanya'dan askerî yardım istedi.

Irak'ta meydana gelen bu gelişme, Almanya'nın, Irak ve İran petrollerini ele geçirmesi ve Süveyş'e inmesi için büyük bir fırsattı. Ancak, Irak'taki ayaklanmaya yardım edebilmek ve İran ile Süveyş'e sarkabilmek için, Türkiye'nin Almanya'ya geçit vermesi gerekiyordu, yani Türkiye, topraklarından silah, malzeme ve kamufle edilmiş Alman askerinin geçişine izin vermeliydi. Türkiye'nin Alman güçlerine geçit vermesi karşılığında, Almanya, Türkiye'ye saldırmazlık sözü vermekte ve Trakya'dan ve Ege Adaları'ndan toprak vermeyi önermekteydi. Türkiye, bu Alman önerilerine yanıt olarak, Alman askerlerini topraklarından geçirmek suretiyle, Üçlü İttifak'a aykırı davranamayacağını, kendisinin hiçbir toprak talebi bulunmadığını; ancak, Almanya Türkiye'ye saldırmamaya söz verirse, Almanya'nın herhangi bir devletle yapacağı savaşta tarafsız kalacağını bildirmişti.

Almanya, bir yandan, Irak'taki asilere yardım etmek; öte yandan da, Vichy yönetiminin Suriye'de kendilerine bırakmış olduğu üsleri ele geçirebilmek amacıyla,[17] Türk topraklarından malzeme geçirmek için, Türkiye üzerinde baskıda bulunmaya başladı. Vichy Fransası da, Suriye'ye transit geçiş izni için, Türkiye'ye başvurmuştu. Buna karşılık olarak, Türkiye'ye savaş malzemesi verilecekti. Ancak, Türkiye, hem Almanya'nın diretmesine hem de Vichy Hükümeti'nin, Fransız askerlerinin ve savaş malzemesinin Türkiye üzerinden Suriye'ye gönderilmesi istemine kayıtsız kaldı.[18]

2 Temmuz'da, Hugessen, Saraçoğlu'na, Türkiye'nin Alman askerlerine geçiş izni verip vermeyeceğini sordu. Saraçoğlu, Büyükelçi'ye güvence vererek, Almanya ile Vichy Fransası'nın

17 Suriye, Nazi rejiminin kuklası olan Fransız Vichy Hükümeti'nin elindeydi.

18 Türkiye'nin güney sınırlarında bir Mihver yığınağı, Türkiye'nin İngiliz güçleriyle temasının kesilmesi demekti.

daha önce bu tür talepte bulunduklarını; ancak, bunların reddedildiklerini söyledi.

1941 yılının Türkiye'si için en kaygı uyandırıcı gelişme, Ağustos ayında, İngiliz ve Sovyet güçlerinin İran'ı ortaklaşa işgali olmuştu. İran, ABD ve İngiltere'nin, Sovyet Rusya ile irtibatını sağlamak amacıyla işgal edilmişti. İran'da Alman yanlısı bir rejimi iktidara getirmek için yapılabilecek bir darbenin Türkiye'nin tarafsızlığını da tehlikeye düşürebileceğini düşünen İngilizler, İran'ın işgalini, bir ölçüde Türkiye üzerindeki etkilerini artırmak için de gerçekleştirmişti. 1 Eylül'de Roosevelt'e yazdığı mektupta, Churchill şunları demekteydi:

> "Ortadoğu'da artırılan İngiliz askerî varlığı, Türkiye'yi elde tutmamız ve Sovyet Rusya'yı desteklememiz açısından fevkalade önemlidir."[19]

İran'ın İngiliz ve Sovyet güçlerince işgali, Türkiye'de yaygın eleştirilere yol açtı. Bu işgal, Türkiye'de İngiltere'ye karşı soğuk bir havanın esmesine neden olmuştu. Türk devlet adamları açısından İran olayından alınan ders, İngiltere ve ABD gibi, diğer devletlerin içişlerine müdahalenin kesinlikle karşısında olduğunu açıklayan devletlerin dahi, ulusal çıkarları söz konusu olduğunda, ilkelerine tümüyle ters düşen davranışlarda bulunabilmesiydi.

İngiliz güçleri, 30 Mayıs'ta, Bağdat'ın dış mahallelerine ulaşmıştı. Aynı gün Raşit Ali güçleri İran'a kaçmış, 31 Mayıs'ta, ateşkes imzalanmış ve yeni bir hükümet iktidara gelmişti. Bunu takiben, İngilizler, kara ve hava kuvvetleriyle Irak'taki tüm önemli noktaları işgal etti. Böylelikle, Irak'ta bir isyan çıkartma amacına yönelik Alman planı başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu durumda, Türkiye'den geçit sorunu da kendiliğinden ortadan kalktı. İngiltere, bu olayda Türkiye'nin İngiltere ile olan ittifakına bağlı kalmayı sürdür-

19 Deringil, *op. cit.*, s.153.

mesini övgüyle karşılamıştı. Türkiye'nin tutumu, sözlerine ne denli bağlı kaldığının açık bir göstergesini oluşturmuştu.

Türkiye'nin, Alman baskısına karşın, "savaş dışı" durumunda diretmesi ve topraklarından savaşçı taraflardan herhangi birinin yararlanmasına izin vermemesi, Almanya'nın, Suriye ile Irak'a inmesini ve böylece Basra'yı ele geçirip, Hint Okyanusu'nda Japonya ile birleşmesini önlemişti.

"Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Paktı" (18 Haziran 1941)

Hitler, Sovyetler Birliği'ne karşı harekete geçme tarihini 15 Mayıs 1941 olarak saptamıştı. Hitler, Sovyetler Birliği'ne karşı harekete geçmeden önce, İnönü'ye 4 Mayıs'ta yazdığı bir mektupla, iki ülke arasında bir saldırmazlık paktı akdini önerdi. Bu düşünce ile yapılan görüşmeler sonucunda, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile Almanya'nın Ankara Büyükelçisi von Papen arasında 18 Haziran 1941'de bir "Dostluk ve Saldırmazlık Paktı" imzalandı. Böylece, Hitler, Sovyet Rusya ile savaşırken, sağ kanadını güvence altına almak istemişti. Türkiye, bu Pakt'ı imzalarken, İngiltere ile ittifakın kendisine yüklediği yükümlülüklerine bağlı kalacağını ifade etti.

"Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Paktı" uyarınca, her iki devlet, birbirlerinin toprak bütünlüğüne karşılıklı olarak saygı gösterecek ve doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak birbirleri aleyhine yönelik her türlü davranıştan kaçınacaktı. Türkiye ile Almanya, ortak çıkarlarına ilişkin bütün sorunların çözümünde, uzlaşmayı sağlamak üzere aralarında dostluk ilişkileri geliştirecekti. İmzalandığı gün yürürlüğe girecek olan bu Pakt, 10 yıl süreyle geçerli olacaktı. Bu Antlaşma'nın önemli bir özelliği de, her iki tarafın "var olan yükümlülükleri"ni saklı tutmasıydı. Bu ilke, Türkiye'nin öteki devletlerle imzaladığı antlaşmalar ve özellikle İngiltere ve Fransa

ile imzalamış olduğu ittifak antlaşması yönünden büyük önem taşıyordu. Türkiye ile saldırmazlık paktı imzalayarak, Türkiye'nin tarafsız kalmasını sağladığına inanan Hitler, bunun hemen arkasından, yani 22 Haziran 1941'de Sovyet Rusya'ya saldırmıştı.

22 Haziran günü Alman ordularının Sovyet Rusya sınırlarını aşmalarının, Türkiye üzerinde rahatlatıcı bir etkisi olmuştu. Böylece, Türkiye, hem Almanya hem de Sovyetler Birliği'nin kendisi açısından yarattığı tehlikeden kurtulmuştu. Türkiye, hem Almanya'ya hem de Sovyetler Birliği'ne tarafsızlığını resmen bildirdi.

Anthony Eden, "Türk-Alman Saldırmazlık Paktı" akdini şu sözlerle değerlendirmişti: "Bu antlaşma, bizim açımızdan bir sürpriz olmadı, ancak, doğaldır ki, böyle bir antlaşmanın yapılmamış olmasını yeğlerdik."[20]

***

Türkiye'nin Almanya ile imzaladığı "Saldırmazlık Paktı", İngiltere'den çok ABD'yi kızdırmıştı. Buna bir tepki olarak, ABD Dışişleri Bakanlığı Türkiye'ye yapılan yardımı kesti. Türkiye'yi Almanya'nın kucağına atmak istemeyen İngiltere de, ABD'yi bu kararından vazgeçirememişti. ABD'nin bu kararı almasında, Ortadoğu'nun durumunun da rolü olmuştu. Almanya'nın Balkanlar'a egemen olması karşısında, İngiltere'nin, Ortadoğu'yu elinde tutabilme olasılığı da giderek azalıyordu. Bütün Balkanlar'ın ve Ortadoğu'nun Almanya'nın eline geçmesi durumunda, Türkiye'nin, Alman baskısına karşı koyması beklenemezdi. Bu nedenle, ABD'li yöneticiler, her an Almanya'nın kucağına düşebilecek bir devlete yardım yapmanın gereksiz olduğu görüşündeydi.

Almanya'nın 22 Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırması üzerine, bir yandan Almanya, Sovyetler'e karşı giriştiği savaşta Türkiye'yi kendi yanına çekmek için uğraş verirken; öte yandan da

20 Jaeschke, *op. cit.*, s.800.

İngiltere, Türkiye'nin Alman baskısına karşı koyabilmesini sağlamak üzere, ABD'yi Türkiye'ye yardıma çağırmıştı. Almanya ile saldırmazlık paktı imzaladığı için Türkiye'ye güveni azalan ABD, bu yardımı yapmaya uzun süre yanaşmadı.

Sovyetler Birliği, 10 Ağustos'ta, İngiltere ile birlikte Türkiye'ye güvence verdi. Verilen ortak notaya göre, İngiltere ile Sovyetler Birliği, Boğazlar'a yönelik hiçbir saldırgan niyete sahip olmayacak, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ne saygı gösterecek, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü kabul edecek ve Türkiye'nin bir Avrupa devleti tarafından saldırıya uğraması durumunda, mümkün olan her yardımı yapacaktı.

1941 yılının ikinci yarısında, Türk dış politikasının amacı, Müttefiklerle Mihver Güçleri arasında denge politikasını sürdürmekti.

Türk Kromu Üzerinde Rekabet

Almanya ile "Saldırmazlık Paktı"nın imzalanmasından sonra, Türk kromu üzerinde büyük bir rekabet başlamıştı. Çelik yapımında çok gerekli bir malzeme olan krom, hem Almanlar hem de İngilizler için yaşamsal öneme sahipti. Türkiye, 1939 yılında, dünya toplamının yüzde on altısı kadar krom üretiyordu. Müttefikler, Almanya'nın Türkiye'den krom almasını önleyebilirlerse, Almanya'nın savaş kaynaklarına ciddi ölçüde zarar verebileceklerdi.

İngiltere, 1939 yılında iki ülke arasında imzalanmış olan bir anlaşmaya göre, bütün Türk kromunu satın almaktaydı. Almanya'nın amacı ise, İngiliz-Türk Anlaşması'nın uzatılmasını önlemek ve bu yolla Türk kromuna sahip olmaktı. Türkiye, ancak savaş malzemesi karşılığı olarak krom satışına razıydı. Bu konuyu görüşmek üzere Türkiye'ye gelen Alman heyetinin başkanı Clodius, Ankara'dan Berlin'e 9 Eylül 1941'de yolladığı mesajında şöyle diyordu: "Bu konuda ilk izlenimim, krom ve bakır satışları konusunda Türklerin son derece inatçı olduklarıdır. Bu cevherlerin satışına ancak savaş

malzemesi karşılığında razı olacağa benziyorlar."[21] Menemencioğlu'nun diretmesi üzerine, Almanlar, krom karşılığı ağır top satışına razı olmuştu. Türk yetkililer, krom sevkiyatının ancak 1943'ten sonra başlayabileceğini, zira o tarihe değin krom ihracatının tümünün İngilizlere söz verildiğini dile getirmişti.

9 Ekim 1941'de, 100 milyon liralık "Türk-Alman Ekonomik Anlaşması" imzalandı. Türkiye, 1942 yılının sonuna değin kromunu İngiltere ve Fransa'ya vermeyi taahhüt etmiş olduğundan,[22] Almanya'ya, 1943'te 90.000 ve 1944'te de 45.000 ton krom satma yükümlülüğünü üstlendi. Almanya'dan da, kroma karşılık çelik ve savaş malzemesi alacaktı.

Müttefik Baskıları ve Türkiye

Müttefik baskıları, Türkiye'nin, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın gereklerini yerine getirmesi ve Almanya'ya savaş açması doğrultusunda olmuştu. Churchill, Türkiye'nin askerî açıdan güçlenmesini ve bu suretle Alman baskılarına direnç gösterebilmesini istiyordu. Bu da, ancak Türkiye'ye gerekli savaş malzemelerini vermekle mümkün olabilecekti. Oysa, İngiltere, kendi yükümlülüklerini gerektiği gibi yerine getiremiyordu. Bu nedenle, bu yardım ancak ABD'den sağlanabilirdi. Ancak, "Türk-Alman Saldırmazlık Paktı"nın akdi ile Türkiye'nin Almanya'ya krom satışını olanaklı kılan 9 Ekim 1941 tarihli anlaşma, ABD'nin hiç hoşuna gitmeyen gelişmeler olmuştu. Bu nedenledir ki, İngiltere, ABD'nin onayıyla, ABD'den aldığı savaş malzemesinin bir kısmını Türkiye'ye devretmekle yetinmişti.

21 Deringil, *op. cit.*, s.157.

22 Türkiye ile İngiltere arasında 8 Ocak 1940'da akdedilen "Krom Anlaşması"na göre, İngiltere'ye düşman bir devlete krom satımında bulunulmayacaktı. Bu anlaşmanın süresi 2 yıl olup, bundan sonra taraflardan birinin onayı olsun ya da olmasın, anlaşmanın süresi 1 yıl daha kendiliğinden uzayacaktı.

3 Aralık 1941'de, yani Pearl Harbour baskınından dört gün önce, ABD, Türkiye'nin savunmasının kendisi için önemli olduğunu açıklayarak, "Ödünç Verme ve Kiralama Yasası"nın kapsamına Türkiye'yi de dahil etti. Bu yardım, Türk dış politikasına geniş bir hareket özgürlüğü sağladı.

Krom satışının dışında, Müttefik Güçlerle Türkiye arasında ilişkilerin soğumasına neden olan bir başka olay, Müttefiklerin, Alman ve İtalyan savaş gemilerinin Türk Boğazları'ndan Akdeniz'e ve Karadeniz'e serbestçe geçmelerine izin verilmiş olduğuna ilişkin ileri sürdükleri savlardı. Sovyet Hükümeti, "Seefalke" isimli bir Alman sahil koruma gemisinin 9 Temmuz 1941'de, "Tarviso" isimli bir İtalyan yardımcı savaş gemisinin de, 1 Ağustos 1941'de ticaret gemisi görünümünde Boğazlar'dan Karadeniz'e geçmesini örnek göstermiş ve Türkiye'yi protesto etmişti. Müttefikler, aynı türden savlarını ve protesto notalarını, 1942 yılının Kasım ve 1943 yılının Şubat aylarında da sürdürmüşlerdi.

Öte yandan, Türk-Sovyet ilişkileri de giderek gerginleşiyordu. 11 ve 22 Kasım tarihlerinde Karadeniz'de iki Türk motorunun Sovyet denizaltılarınca batırılması, Kızıl Ordu'nun işgali altındaki Kuzey İran'da Kürt sorununun yeniden gündeme getirilmesi ve bağımsız bir Kürt devletinin kurulması yolunda yapılan çalışmalar, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki önemli çatışma noktalarından bazılarını oluşturuyordu.

Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne güvenebildiği takdirde Müttefiklere yakınlaşacağının bilincinde olan İngiltere, Türk-Sovyet ilişkilerinin düzelmesi için, her türlü çabayı harcamaktan geri durmuyordu. Churchill, 1941 yılının Eylül ayında Stalin'e yazdığı bir mektupta, Türkiye'nin yeterince askerî malzemeye ve silaha sahip olduğunda Müttefiklerin yanında yer alacağına dikkat çekmişti.

1941 yılı sonlarında, ABD savaşa girmiş, Almanlar da, Ortadoğu ve Kafkasya bölgelerine yönelik harekâtlara girişmişlerdi. Bu gelişmeler, Müttefiklerin, Türkiye'yi savaşa sokma gayretlerinin

yeniden artması sonucunu doğurmuştu. Stalin, Almanların Sovyetler Birliği'ne saldırıya geçtiğinden bu yana, Türkiye'nin savaşa katılması konusunda diretmekteydi. Stalin, Türkiye'nin savaşa katılmasıyla, ülkesine yüklenen Alman tümenlerinin bir kısmının Balkanlar'a kaymak zorunda kalacaklarını, bu nedenle de, Sovyetler Birliği'nin yükünün hafifleyeceğini düşünüyordu. Stalin'in bu görüşlerini Roosevelt ile Churchill de paylaşmaktaydı. Türk devlet adamları ise, Almanya'nın savaşta yenilmesi ve bir Müttefik zaferi durumunda, Avrupa dengesinin Sovyetler Birliği lehine bozulmasından korkuyordu. Bu, kanımca, İnönü başta olmak üzere, Türk devlet adamlarının ne denli isabetle ileriyi görmüş olduklarının açık bir göstergesidir!

Türkiye'nin, Sovyetler'den duyduğu korku haksız değildi. İngiltere Dışişleri Bakanı Eden'in, 16 Aralık 1941 tarihinde, Moskova'da Avrupa'nın sınırları konusunda Stalin ile gerçekleştirdiği görüşmede, Stalin, Türkiye'ye ilişkin şu öneride bulunmuştu: Ege Denizi'nde Yunanistan için önemli adalara ilişkin olarak Yunanistan lehine olası düzeltmelerin yapılması koşuluyla, On İki Ada ile Bulgaristan'ın güney kısımlarından ve Suriye'nin kuzeyinden bir miktar arazi Türkiye'ye verilmeliydi.[23] Stalin'in Eden'e yapmış olduğu bu öneri Türk Hükümeti'ne bildirilmişti. Bunun Türkiye için anlamı, Sovyetler'in, Türkiye'ye bazı toprakların verilmesi ödünü karşılığında, Boğazlar'ı isteyecek olmasıydı.

23 Churchill, *op. cit.*, s.628.

ALTINCI BÖLÜM

1942 YILINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

İkinci Dünya Savaşı'nın Seyri

1 Ocak 1942'de, Mihver Devletlerine karşı savaşa katılan 27 devlet temsilcisi Washington'da bir araya gelerek, "Atlantik Beyannamesi"ndeki tüm ilkeleri benimsediklerini belirtmiş ve bunu, "Birleşmiş Milletler Beyannamesi" ile dünyaya ilan etmişti.

11 Ocak 1942'de, Churchill ile Roosevelt arasında bir anlaşmaya varıldı. Öncelikle Almanya yenilgiye uğratılacak, sonra da sıra Japonya'ya gelecekti. Bu anlaşmanın öteki maddeleri ise şunlardı: Amerikan ve İngiliz gemilerinin işbirliği ile Almanya'nın ablukaya alınması, Almanya'nın havadan bombalanması ve ABD'nin, Sovyetler Birliği'ne yardım yapması.

Japonya, 1942 Ocağında, Endonezya'ya asker çıkartmış, Ocak ayı sonunda, Borneo'yu, Célébes adalarını ve Yeni Britanya'yı işgal etmişti. Şubat ayında Singapur,[1] Şubat ve Mart'ta Cava ve Sumatra, Nisan'da Filipinler[2] ve Mayıs orta-

1 Japonya Singapur'u ele geçirirken, İngiltere'nin 80.000 askerinin hemen hemen tümü ya ölmüş ya da tutsak alınmıştı.

2 1942 Mayıs'mda, ABD, Filipinler'den çekilmek zorunda kalmıştı. Pasifik'te Müttefiklerin üç önemli üssü vardı. Bunlar, ABD'nin Manila ile İngiltere'nin Singapur ve Hong Kong üsleriydi.

larında da Birmanya, Japonların eline geçti. Pasifik'teki Japon yayılması deniz savaşları ile önlenebilmişti. Amerikan ve Japon filoları, 7-8 Mayıs 1942'de yapılan Mercan Denizi (Coral Sea) savaşında karşı karşıya gelmiş ve Japonya'nın ilerlemesi durdurulmuştu.

Öte yandan, Mayıs ayında, Alman ordusu, Kırım'ı ele geçirmiş, Kafkaslar'a girmiş ve Maikop petrol bölgesini almıştı. Böylece, Almanya, Sovyet nüfusunun 1/3'ünün oturduğu toprakları, kimya endüstrisinin 1/3'ünü, kömür ve elektrik kaynaklarının da yarısını ele geçirmiş oluyordu. Bu arada, Sovyet orduları geri çekilerek, Stalingrad'da toplanmıştı.

1942 yılının başlarında, Sovyetler Birliği, ağır bir Alman baskısı altında olup, Batı Avrupa'da ABD ile İngiltere'nin açacağı yeni bir cephe ile bu baskının azaltılmasını istiyordu. ABD ile İngiltere ise, Sovyetler'in, Alman ordusunun büyük bir bölümünü doğuda tuttuğu sürece, ikinci cepheye ivedi bir gereksinme olmadığı görüşündeydi.

Kuzey Afrika'da, Mayıs 1942 sonunda, General Rommel'in güçleri, İngiliz güçlerine karşı saldırıda bulunarak, Haziran sonunda, İskenderiye'nin 20 mil kadar batısında bulunan El-Alamein'e ulaşmıştı. General Rommel, 1 Temmuz'dan itibaren, İngilizlere karşı El-Alamein cephesine yeniden saldırıya geçti. Ancak, Rommel, General Montgomery komutasındaki İngiliz güçlerini yerlerinden sökememiş ve birkaç ay içinde Kahire kapılarından Tunus kapılarına değin geri çekilmek zorunda bırakılmıştı.

Uzakdoğu'da, Japonya'nın hedefi, ABD'nin Midway üssüydü. 3-5 Haziran 1942'de yapılan Midway Deniz Savaşı, Japonya için ağır bir darbe olmuş ve Pasifik Okyanusu'ndaki Japon yayılmasını durdurmuştu. Ayrıca, Avustralya ile Yeni Zelanda da istila tehdidinden kurtarılmıştı.

13 Kasım 1942'de ABD ile Japon deniz ve hava güçleri arasında yapılan Guadalcanal Savaşı'nda, Japonya yenilgiye uğratıldı. Japonların bu yenilgileri, ABD'nin deniz üstünlüğünü açıkça ortaya koyuyordu. 4 Ocak 1943'te, Tokyo'daki İmparatorluk Karargâhı Guadalcanal'ın boşaltılmasını emretmiş, 9 Şubat'ta da, ABD'li Amiral Halsey, Guadalcanal adasının fethini bildirmişti. Guadalcanal Savaşı ile Japonların saldırıları son bulmuştu.

Öte yandan, 1942 Temmuz'unun sonunda, Almanlar, Stalingrad'ı kuşatmaya başlamıştı. 22 Ağustos 1942'de, Alman ve Sovyet orduları Stalingrad'da karşı karşıya geldi. İki ordu arasındaki çatışmalar üç ay kadar sürdü. Hitler, Sovyetler Birliği'ne bir prestij darbesi indirmek için, Stalingrad'ı düşürmeye büyük önem veriyordu. Ancak, Stalingrad düşürülemediği gibi, Ruslar, Ocak 1943'ten itibaren karşı saldırıya geçip, 2 Şubat 1943'te 6. Alman Ordusu'nu esir etti. Stalingrad Muharebesi, Rusların zaferiyle sonuçlanmıştı, çünkü Alman ordusu, Sovyetler Birliği'nde hüküm süren kış koşullarında savaşmaya hazırlıklı değildi. Doğu Cephesi'nde, Almanya, girişimi artık Sovyet Rusya'ya kaptırmıştı. Bundan sonra, Ruslar ilerlemeye, Almanlar da gerilemeye başlayacaktı. 1943 Mart'ında, Kafkasya Almanlardan temizlenmiş, Leningrad ve Moskova üzerindeki Alman tehdidi de ortadan kaldırılmıştı. Stalingrad Muharebesi, savaşın dönüm noktası olmuş ve Mihver, eski gücünü yitirmeye başlamıştı.

Churchill'in amacı, Kuzey Afrika'da, Ağustos ya da Eylül aylarında General Rommel'e karşı bir zafer kazanmaktı. Ancak, İngiliz Generali Montgomery'nin diretmesi üzerine, Mihver güçlerine karşı saldırının 23-24 Ekim tarihlerinde gerçekleştirilmesi kararlaştırıldı. Rommel'in El-Alamein bölgesindeki İngiliz mevzilerine karşı bütün saldırıları, Ekim ayında kesin bir biçimde sonuçsuz kaldı.

Rommel, İngilizlerin saldırısını şöyle anlatıyordu:

"İngilizler, saldırılarını saatlerce süren topçu ateşiyle hazırlıyorlardı. İngiliz tankları, mevzilerimize 1800 ya da 2500 metreye kadar yaklaşıyorlar, toplu ateşleriyle tanklarımızı, uçaksavar toplarımızı tahrip ediyorlardı. Biz, bu uzaklıktan onlara ateş edemiyor ve tek mermi dahi isabet ettiremiyorduk. 1-2 Kasım gecesi, beklenen büyük saldırı gerçekleşti. Yüzlerce batarya asıl savunma hattımız üzerine üç saat ateş etti. Gece bombardıman uçakları da, Alman-İtalyan birliklerini sürekli olarak bombardıman ettiler. Sabahın ilk saatlerinde Alman zırhlı birlikleri, karşı saldırı düzenlediler ve bazı başarılar elde ettilerse de, çok ağır kayıplara uğradılar. Tanklarımız, daha ağır olan İngiliz tanklarıyla iyi dövüşemiyorlardı..."[3]

İngilizler, Akdeniz bölgesinde mutlak egemenlik sağlamayı ve Almanların deniz ulaşımını tamamıyla felce uğratmayı başarmıştı. 2 Kasım'da başlayan ve 4 Kasım'da sona eren El-Alamein Muharebesi'nde Mihver güçleri geri çekilme kararı aldı. El-Alamein Muharebesi, Afrika kıtasında Mihver güçlerinin sökülüp atılmasına değin gerçekleştirilen muharebelerin öncüsü olmuştu.[4]

8 Kasım 1942'de General Eisenhower komutasındaki Amerikan güçleri, Fas'ın Atlantik kıyıları ile Cezayir kıyılarına çıkmaya başlamıştı. Bu kuvvetler, Cezayir'i ele geçirdikten sonra Tunus'a girdiler. 23 Aralık 1942'de, Müttefik güçleri Trablus'a girmiş ve Libya, hemen hemen Müttefiklerin eline geçmişti.

3 Erden, *op. cit.*, s.226, 227.
4 George Kirk, *The Middle East in the War*, Oxford University Press, London, 1952, s.224-227.

İngiltere'nin Ankara'daki Büyükelçisi Hugessen, 1942 baharında Türk dış politikasını şöyle yorumluyordu:

> "Türk-İngiliz Antlaşması ve Türk-Alman Dostluk Antlaşması üzerine kurulu olan bu politika, Türkiye'ye doğrudan bir saldırı gelmedikçe, Türkiye'nin savaş dışında tutulmasını ana hedef olarak benimsemeyi sürdürmektedir."[5]

1942 yılında, Türkiye, savaşa girmesi konusunda gerek Mihver gerek Müttefik Devletlerin baskıları altında kalmıştı. 1942 yılında Türk diplomasisinin en büyük başarılarından biri, savaşan her iki taraftan da silah sağlamış olmasıydı. Türkiye, Almanya'nın saldırısına uğramaktan kendini kurtarmanın yanı sıra, Almanları, Türkiye'ye silah verilmesi konusunda da ikna edebilmişti. Almanya, 1942 yazında, silah siparişlerinde kullanılmak üzere, Türkiye'ye 100 milyon Reichmark'lık bir kredi açmıştı.

1942 yılı, Türkiye açısından zor bir yıl olmuştu. Türkiye'nin tarafsızlık politikasını yürütmesi, savaşan tarafların tutumlarının keskinleşmesi ve şiddetlenmesi üzerine çok daha güç olmaktaydı.

16 Şubat tarihli raporunda von Papen, Almanya'nın Sovyetler'e saldırısına değin, Türkiye için en büyük tehlikenin bir Mihver zaferi ve bunun sonucunda, Doğu Akdeniz'de İtalyan üstünlüğünün sağlanması olduğunu ifade etmişti. Ancak, Alman ordularının Sovyetler Birliği'ne girmesi bu durumu tamamıyla değiştirmişti. Almanya'nın Sovyetler Birliği karşısında yenilgisi üzerine, Türkiye'nin en büyük korkusu, Sovyetler'in, Avrupa'da en büyük güç haline gelmesi ve Avrupa'ya kendi düzenini kabul ettirebilme olasılığı olmuştu.

5 *Ibid.*, s.170.

Türk dış politikasında 1942 yılına değin önemli bir rol oynamayan ABD ile ilişkilerin, 1942 yılı başlarından itibaren, yakınlaşmaya başladığı görülmekteydi. ABD'nin Ankara Büyükelçisi Mac Murray'ın yerine atanan Steinhardt, ABD yetkililerine, Türkiye'nin, genelde bir Müttefik zaferinden yana olduğunu; ancak, Sovyetler'in Boğazlar politikasına karşı kuşku duyduğunu bildirmişti. 10 Mart 1942 tarihinde İnönü'ye güven mektubunu sunarken, İnönü, Steinhardt'a, Sovyetler Birliği'nin Orta Avrupa, Ortadoğu ve Boğazlar üzerindeki saldırgan ve yayılmacı amaçlarından söz etmişti. Steinhardt'ın, 6 ve 11 Mart 1942 tarihlerinde İnönü ile Saraçoğlu'na yaptığı ziyaretlerde, kendisine Müttefik askerî yardımının yetersizliğinden söz edilmişti. ABD'nin Türkiye'ye sevk ettiği askerî malzemeler ve silahlar İngiltere üzerinden teslim edildiğinden, malzemelerin büyük bir bölümüne İngilizler el koymaktaydı. ABD, ancak 1942 yılı sonuna doğru, Türkiye'ye doğrudan askerî malzeme ve silah sevkiyatına başladı. Müttefiklerin, 1942 yılında Türkiye'ye yaptıkları askerî malzeme ve silah yardımı, Türkiye'nin istediği miktarın çok altında kalmıştı. Oysa, Türkiye, bu yardıma karşılık, ABD'ye 1941 yılında 80.000 ton, 1942 yılında da 120.000 ton krom satmıştı.[6]

Türk Hükümeti, özellikle askerî malzeme ile silah sevkiyatı ve yardımı konusunda başgösteren İngiliz-Amerikan rekabetinden 1942 yılı boyunca ustaca yararlanmayı bilmiş ve Müttefiklerle Mihver Güçleri arasında olduğu gibi, İngiltere ile ABD arasında da bir denge politikası izlemeye başlamıştı.

1942 yılında, Türk-Sovyet ilişkilerinde herhangi bir düzelme görülmemişti. Aksine, Karadeniz kıyılarına yapılabilecek olası bir Alman çıkartmasına karşı Trabzon ve Hopa civarında alınan askerî önlemler, 1942 yılının yaz aylarında, Moskova'da Türkiye'ye iliş-

6 Glasneck u. Kircheisen, *op. cit.*, s.118.

kin yeni kaygı ve kuşkular uyandırdı. Sovyetler Birliği, Türkiye'nin, Almanya'nın baskısı sonucunda, kendisine karşı bir saldırıda bulunacağı görüşündeydi.

Öte yandan, 24 Şubat 1942'de Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi von Papen'e yapılan suikast girişimi, Sovyet ajanları tarafından tertip edilmişti. Yargıtay'ın Kamilov ve Pavlov isimlerindeki iki Sovyet ajanının mahkûmiyet kararlarını onaylaması üzerine, Türk-Sovyet ilişkileri daha da gerginleşti.

Türkiye'nin Almanya'ya yönelen tutumu ise, Hitler'i oldukça ümitlendirmişti. Hitler, 29 Nisan 1942'de Mussolini ile Salzburg'ta yaptığı görüşmede, Sovyetler'den kaygı duyan Türkiye'nin, giderek Mihver tarafına kaymakta olduğu yolundaki görüşünü dile getirdi.[7] Hitler'e göre, bunda Türklerin Ruslardan nefret etmesi özellikle etkili oluyordu. Bu nedenle, Hitler'e göre, Türkiye, hiçbir zaman Mihver'e düşman olamazdı ve en kötü olasılıkla, savaşın sonuna değin tarafsızlığını korurdu. Ancak, Türkiye'nin, Sovyetler Birliği'nden çekinmekle ve bu devlete güvenmemekle birlikte, Almanya'nın yanında savaşa katılmaya da hiç niyeti yoktu.

Almanya, 2 Haziran 1942'de yaptığı yeni bir anlaşma ile, Türkiye'den 45.000 tonluk bir parti krom daha sağladı.

8 Temmuz 1942'de, Başbakan Dr. Refik Saydam ölmüş ve onun yerine Şükrü Saraçoğlu geçmişti. Saraçoğlu, 13 Ağustos'ta, Dışişleri Bakanlığı'nı Numan Menemencioğlu'na devretti.

Stalingrad Muharebesi, Türk-Sovyet ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştu. Sovyetler Birliği, Stalingrad'da Almanların ilerleyişini durdurduktan sonra, Türkiye'ye karşı eski düşmanlık politikasına geri döndü. Almanya'nın Stalingrad'da yenilgisi üzerine, Türkiye üzerindeki Alman tehlikesi ortadan kalkmış;

7 Ekincikli, *op. cit.*, s.42.

ancak, onun yerine Sovyet tehlikesi geçmişti. Sovyetler Birliği, Türkiye'ye karşı giderek daha sert bir tutum içine girecek ve bu durum, savaşın sonunda "Sovyet tehdidi" olarak kendini gösterecekti.

Saraçoğlu, 6 Ağustos'ta yaptığı bir konuşmada, Türkiye'nin, savaş dışında kalması için, her türlü çabayı harcayacağını; ancak, bunun pasif tarafsızlıkla mümkün olamayacağını söylemişti.[8]

Hitler, Türkiye'nin İngiltere ile daha sıkı işbirliği yapması tehlikesini önleyebilmek için, 19 Ağustos'ta Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Saffet Arıkan'ı çağırarak, Almanya'nın, Türkiye'den herhangi bir toprak isteği olmadığı hususunda güvence vermiş, ayrıca, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden duyduğu korkuyu artırmak ve böylece, Balkanlar'da işbirliği sağlamak amacıyla, Stalin'in niyetinin Balkanlar'ın Bolşevikleştirilmesi olduğunu ve Balkanlar ile Boğazlar'ın Sovyetler Birliği tarafından ele geçirilmesine Almanya'nın şiddetle karşı duracağını bildirmişti.

Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 27 Ağustos'ta Alman Büyükelçisi von Papen ile yaptığı bir görüşmede, kişi olarak Sovyet Rusya'nın yıkılmasını şiddetle istediğini; ancak, Başbakan olarak, Türkiye'nin kesin tarafsızlık politikası izlemesinin zorunlu olduğuna inandığını belirtti.[9]

Alman Dışişleri Bakanlığı, 1942 yılının sonbahar aylarından itibaren, Türkiye'nin kendi yanında savaşa katılmasına yönelik politikasından artık vazgeçmiş ve bu tarihten sonra, Türkiye'nin tarafsızlığının korunması için çaba göstermeye başlamıştı.

İnönü, 1 Kasım 1942'de, Büyük Millet Meclisi'nin 6. seçim döneminin 4. toplantı yılını açarken yaptığı konuşmada şunları söylemişti:

8 Deringil, *op. cit.*, s.172.

9 George Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, 3rd. edition, Cornell University Press, Ithaca and London, 1962, s.142 ve Kirk, *op. cit.*, s.455.

"Büyük Meclis takdir eder ki, gittikçe şiddetlenen düşmanlık havası içinde, her gün biraz daha sinirlenmiş taraflar ortasında tarafsızlık politikası yürütmek, Hükümet için çok yorucu olmaktadır. Biz, her devletle olan ilişkilerimizin niteliğini açıkça söyleyebilir bir karakterde ve güçte olduğumuz için, politikamızı gelecekte de sebatla takip etmekten çekinmeyeceğiz. Politikamızdaki dürüstlüğün her tarafa ait yararlarının bütün savaşan taraflarca takdir edildiğini sanıyoruz."[10]

8 Kasım'da, Müttefiklerin, Fransız Kuzey Afrikası'na başarılı bir biçimde girmeleri ve Stalingrad'ın kurtarılması, İngiltere Başbakanı Churchill'e, bir yandan, Sicilya ve İtalya üzerinden harekete geçmek, öte yandan da, Türkiye'yi savaşa sokarak, Balkanlar'da yeni bir cephe açmak düşüncesini ilham etmişti.[11] Böylelikle, Sovyet Rusya üzerindeki Alman baskısı da hafiflemiş olacaktı. Bunun yanı sıra, Sovyetler'in, Güney Rusya'da saldırıya geçip Balkanlar'a inmesi ve Türkiye üzerinden de Balkanlar'a yürünmesi öngörülüyordu. Ancak, Churchill'e göre, bütün bu planların anahtarı Türkiye idi. Türkiye, geniş çapta silahlandırılmalı ve 1943 ilkbaharında savaşa katılmalıydı. 18 Kasım 1942'de, İngiliz Kurmay Başkanları şöyle demekteydi: "Türkiye'yi ilkbaharda (1943 yılı) savaşa sokmak için, sürekli çaba sarfetmek gerekmektedir."[12]

ABD'li yöneticiler ise, Churchill'in Balkanlar'da cephe açmak düşüncesini beğenmemişlerdi, çünkü ABD Genelkurmay Başkanı General Marshall ve çevresindekiler, böyle bir cephenin Müttefik kuvvet ve kaynaklarını dağıtmasından korkuyor ve Churchill'in, Amerikan askerini ve malzemesini, Akdeniz'de bir

10 *Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları*, s.134.
11 Ülman, *İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947*, s.37.
12 Jaeschke, *op. cit.*, s.800.

İngiliz nüfuz bölgesi kurmak için kullanmasından kaygı duyuyordu.

24 Kasım'da, Churchill'in, Stalin'e gönderdiği mesaj şöyleydi: "Benim görüşüme göre, hepimiz Türkiye'yi yanımızda savaşa sokma çabalarını tazelemeliyiz." 28 Kasım'da Stalin de, Churchill'e şu yanıtı vermişti: "Türkiye'yi baharda savaşa sokmak için, mümkün olan her şey yapılmalıdır. Hitler ve suç ortaklarının yenilgisini çabuklaştırmak açısından, bu çok önemlidir."[13]

2 Aralık'ta, İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, Avam Kamarası'nda verdiği bir demeçte, savaştan sonra iki Büyük Güç'ün, İngiltere ile Sovyetler Birliği'nin, Avrupa'nın kaderini belirleyeceğini söylemişti. Bu demeç, Türkiye'de geniş yankılar uyandırdı. Türkiye'yi Sovyetler Birliği'yle tehdit etme taktiğini, İngiltere, 1943 yılı boyunca da gündeme getirecekti.

Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Ankara'daki Büyükelçi von Papen'e 5 Aralık 1942 tarihinde yazdığı mektupta, Türkiye'deki dostlarını desteklemek için, 5 milyon altın Reichsmark gönderdiğini bildirmişti.

İngiltere Dışişleri Bakanı Eden ile Türk Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, 1942 sonlarında Kahire'de buluşmuştu. Eden, Churchill'in, Türk ordusunun Balkanlar'da girişilecek bir "temizleme harekâtı"na katılmasını düşündüğünü iletmiş; Menemencioğlu ise, Türkiye'nin savaş için gereken araç ve gereç eksikliğinin henüz giderilmediğini belirtmişti. Bunun üzerine, İngiltere, Türkiye'deki hava ve deniz üslerinden yararlanma isteğinde bulunmuş; ancak, İnönü, İngiltere'nin bu isteğini de kabul etmemiş ve savaşa katılmamak konusunda diretmişti.

Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, Sovyetler Birliği'nin olası yayılmasına karşı, Müttefiklerin, Almanya'yı tümüyle yıkmamaları gerektiğine inanıyor ve Almanya'nın, Orta Avrupa'da güçlü

13 Deringil, *op. cit.*, s.185.

bir devlet olarak kalması gerektiğini ileri sürüyordu. Menemencioğlu'nun görüşüne göre, aksi takdirde, Sovyetler Birliği'nin Avrupa'da yayılmasına karşı koyabilecek hiçbir güç kalmayacak ve Türkiye, böyle bir durumda, kendisini asla güven içinde hissedemeyecekti.[14]

Türk devlet adamları açısından bir diğer kaygı nedeni ise, İngiltere'nin ya da Sovyetler Birliği'nin, Almanya ile Türkiye'yi dışlayıcı bir barış imzalama olasılığıydı.

14 Erkin *op. cit.* s.189, 190.

YEDİNCİ BÖLÜM

1943 YILINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

İkinci Dünya Savaşı'nın Seyri

1943 Şubat'ı başında, Sovyetler Birliği'nin Stalingrad zaferi gerçekleşmişti. Stalingrad önlerinde 1942 Eylül'ünden 1943 Şubat'ına değin süren çarpışmalarda, kente saldıran Alman kuvvetleri Sovyet askerleri tarafından kuşatılmış ve Ruslara teslim olmak zorunda kalmıştı.

Öte yandan, 12 Mayıs 1943'te, Tunus'taki Mihver güçleri de Müttefiklere teslim olmuştu. Müttefik orduları, tüm Kuzey Afrika'yı ele geçirmiş ve Mihver Devletleri, bölgeyi tamamen terk etmişti. Böylece, Kuzey Afrika savaşları, Mihver Devletlerinin yenilgisiyle sona ermişti.

Doğu cephesinde, Alman ordusu, Stalingrad ve Kafkasya'da 1943 yılı başında uğradığı yenilgilerden beri sürekli gerileme halindeydi. Kızıl Ordu, Alman işgali altında bulunan Sovyet topraklarında ilerliyordu.

12-26 Mayıs 1943 tarihlerinde, Roosevelt ile Churchill arasında Washington Konferansı toplanmış ve Konferans'ta şu kararlar alınmıştı: 1) İtalya'nın işgali; 2) İkinci cephenin Fransa'da açılması 1944 ilkbaharında gerçekleştirilecekti; 3) Savaş sonrasında barışı koruma sorumluluğu, ABD, İngiltere, Sovyetler Birliği ve Çin'e verilecekti. Konferans'ta, ayrıca, Japonya'ya karşı savaşın hızlandırılması, Birmanya'da Japonya'ya bir karşı saldırının başlatılması, ha-

vadan Çin'e yardım ve Almanya'nın işgali için gerekli önlemlerin alınması konuları da görüşülmüştü. Görüşmelerin sonunda, Türkiye'nin, Müttefiklerin yanında aktif ya da pasif olarak savaşa katılması için zemin hazırlanması kabul edildi.

Sovyetler Birliği, 1943 ilkbaharında, Harkov ile Orel'i, sonbaharda da Kiev'i almış, Almanya da, Dinyeper nehrinin batısına çekilmek zorunda kalmıştı.

Müttefikler, İtalya'yı işgal etmek üzere, 10 Temmuz 1943'te Sicilya'ya bir güç çıkardı. 25 Temmuz 1943'te Mussolini iktidardan düşürülmüş, hapsedilmiş ve yeni Hükümet'in başına Mareşal Badoglio geçmişti. Ağustos ortasında Sicilya'nın işgali tamamlanmıştı. İtalya'nın başvurusu üzerine, Müttefikler ile İtalya arasında ateşkes anlaşması 3 Eylül 1943'te imzalandı.

Almanya, İtalya'nın Müttefiklerle ateşkes anlaşması imzalaması üzerine, Kuzey İtalya'yı işgal etti. Mussolini'yi tutsak bulunduğu şatodan bir hava harekâtı ile Almanya'ya kaçırdı. Alman ordusu, 10 Eylül'de Roma'ya girdi. Müttefik işgali altındaki Güney İtalya ise, 13 Ekim 1943'te Almanya'ya savaş ilan etti. Böylelikle, İtalya fiilen ikiye ayrılmış oldu.

İtalya'daki Alman güçlerinin direnişinin sürmesi üzerine, Müttefikler, 3 Eylül'de Calabria'da Reggio'ya, 9 Eylül'de de Salerno ve Taranto'ya çıkartma yaptı. Müttefiklerin Roma'ya girebilmesi ise, ancak 4 Haziran 1944'te mümkün olabilmişti.

Öte yandan, 9 Eylül 1943'te, Churchill, Roosevelt'e dahi haber vermeden, Rodos adasına İngiliz birliklerini çıkarma emri vermiş; ancak, bu harekât tam bir fiyaskoyla sonuçlanmıştı. Churchill'in düşüncesine göre, İngilizlerin Rodos'u işgal etmeleri ve Ege Denizi'ni denetimleri altına almaları, Türkleri savaşa katılmaya ikna edebilirdi. Ancak, adadaki İtalyanlar Alman güçlerine teslim olunca, İngiliz birliği de adayı boşaltmak zorunda kalmıştı. 13 Eylül'de, Rodos tümüyle Almanların eline geçmişti. Türkiye, adada mahsur kalan İngiliz birliklerine yiyecek ikmali yapmak suretiyle, İngilte-

re'nin sadık bir müttefiği olduğunu kanıtladı.[1] Adadan İngiliz birliklerin tahliyesi de Türkiye'nin işbirliğiyle gerçekleştirilmişti.

Savaş Konferansları ve Türkiye

1943 yılı, Türkiye açısından en kritik yıl olmuştu. Savaşta üstünlük Müttefiklere geçmiş ve onlar da, yükümlülüklerini yerine getirmesi için, Türkiye üzerindeki baskıyı artırmıştı. Churchill'e göre, Almanya'ya son darbenin vurulabilmesi için, Avrupa'nın içlerine girmek gerekmekte, bu açıdan da, Balkanlar oldukça önem taşımaktaydı. Churchill, Balkanlar'da, Almanya'nın bırakacağı boşluğun Sovyetler Birliği tarafından doldurulmasından çekiniyor, Türkiye'nin bu bölgede açacağı bir cephenin bu durumu denetim altına alabileceğini düşünüyordu. Churchill, Türkiye'nin, Balkanlar'da harekete geçirilmesi projesini savunuyordu. ABD ile Sovyetler ise, "ikinci cephe"nin Balkanlar'da açılmasına kesinlikle karşı çıkıyordu.[2]

Türkiye, artan baskılar karşısında, dış politikasında yeni bir taktik uygulamaya başlamış ve savaşa girmeyi ilke olarak benimsediğini Müttefiklere bildirmişti. Bundan sonra Türkiye, askerî hazırlıklarının yetersizliği üzerinde duracaktı. 1943 yılının başlarında, zaman kazanmak Türkiye açısından bir zorunluluktu ve bu nedenle de Türk yöneticileri, Balkanlar'da bir cephe açılabilme olasılığının çok düşük olmasına karşın, bu cephenin açılması durumunda, bu harekâta katılmaya hazır olduklarını yineleyecekti.

1943 yılına değin, Müttefikler, Türkiye'nin askerleriyle savaşa katılması görüşündeydi. Ancak, 1943'ten sonra, ABD ile Sovyetler, Türkiye'nin yalnızca üs vermesi üzerinde durmuştu.

1 9 Ekim'den Leros Adası'nın düştüğü 17 Kasım'a değin, 1.400 ton araç ve gereç Türklerin aracılığıyla İngiliz kuvvetlerine ulaştırılmıştı. Bkz. Weisband, *op.cit.*, s.197.

2 Roosevelt, ikinci cephenin Normandiya'da açılması görüşündeydi.

Casablanca Konferansı (14-25 Ocak 1943)

Casablanca Konferansı, Roosevelt ile Churchill arasında yapılmış, daha sonra Konferans'a Fas Sultanı ile De Gaulle de katılmıştı. Konferans'ta, Almanya ile İtalya'nın teslim koşulları görüşüldü. Alınan karara göre, Mihver Devletleri, kayıtsız şartsız teslim olmalıydı.

Roosevelt ile Churchill, Casablanca Konferansı'nda, Türkiye'nin savaşa katılmasını sağlamak için, Türkiye nezdinde girişimde bulunulmasına karar vermişti. Churchill, ABD adına da bu girişimde bulunacaktı. Churchill, 20 Ocak 1943'te bu kararı İngiliz Hükümeti'ne bildirdiği zaman, Dışişleri Bakanı Eden'in muhalefetiyle karşılaştı. Eden, Türkiye'nin savaşa girmeyeceğini ileri sürerek, bu girişimden vazgeçilmesini istedi. Ancak, Churchill'in diretmesi üzerine, İngiliz Hükümeti, Türkiye nezdinde yapılacak bu girişimi kabul etti. Bunun üzerine, Churchill ile Roosevelt, 25 Ocak 1943'te İsmet İnönü'ye birer mesaj göndererek, Churchill'in buluşma önerisinin kabulünü rica ettiler. İsmet İnönü, Churchill ile Roosevelt'e 26 Ocak'ta gönderdiği yanıtında, buluşmayı kabul ettiğini bildirdi.

Casablanca Konferansı'nda İngiltere Başbakanı Winston Churchill'i düşündüren konulardan biri, Mısır'dan Tunus'a geri atılan Almanya'nın, Ortadoğu'daki ağırlığını kaybetmemek için, bu kez Balkanlar'daki üslerinden hareketle, Türkiye üzerinden Irak ve Suriye'ye girme olasılığıydı. İngiltere, Almanların, Musul petrollerini ele geçirebilmesinden kaygı duyuyordu. Bu durumun önlenebilmesi için, Türkiye'nin savunulması ve ordusunun güçlendirilmesi gerekiyordu. Ayrıca, Türkiye savaşa katılırsa, Türkiye topraklarındaki havaalanlarında üslenecek Müttefik uçakları, Romanya'nın Ploeşti yöresindeki petrol kuyularını bombalayarak, Almanya'yı bu çok zengin yakıt kay-

naklarından yoksun bırakabilecekti. Bunun için de, Türkiye'nin, 1943 sonbaharında savaşa girecek şekilde hazırlanması ve Türk ordusunun modern silahları kullanmayı öğrenmesi gerekiyordu.[3]

Churchill, Balkanlar'da, Yunanistan ya da Ege Adaları'nda ikinci cephenin açılması, Türkiye'nin savaşa katılması ve Manş Denizi'ni geçmek için askerî hazırlıklar yapılması konularında diretmiş,[4] ancak ABD, Churchill'in Balkan planını onaylamamıştı. General George Marshall, Churchill'in önerdiği yolun Amerikalıları Akdeniz'de sonu gelmeyecek bir harekâta sürüklemesinden ve bunun sonucunda da, ikinci cephenin Fransa'da açılmasının sürekli olarak ertelenmesinden korkuyordu.

Türkiye'yi savaşa sokmak Churchill'in tasarılarının merkeziydi. Churchill'in, bu konuda öngördüğü aşamalar şöyleydi: Türkiye'yi askerî açıdan donatmak, güney kanatlarını güçlendirmesi için Sovyetler'i sıkıştırmak ve böylelikle, Türklerin, bir Mihver saldırısından çekinmelerini önlemek. Churchill, Casablanca'da Eden'e şunları söylemişti: "Türkiye için üzülüyorum. Çok büyük bir fırsat kaçırılmış olabilir."[5]

Churchill, Casablanca'da, Amerikalıları, Türk topraklarını bir harekât üssü olarak kullanmaya ve Akdeniz'de Türk savunmasını hazırlamaya inandırmaya çabalamış; ancak, bu konuda da Marshall'ın güçlü direnişiyle karşılaşmıştı.

3 Kurat, *op. cit.*, s.275.

4 Churchill, Kuzey Fransa'daki Alman kuvvetlerine karşı saldırıyı yönetecek ABD kuvvetlerinin, Manş Denizi'ni geçmek üzere hazırlanmaları için, İngiltere adalarındaki sayılarını arttırmayı ve Akdeniz'de İtalya'yı saf dışı bırakmak amacıyla bir harekât düzenlemeyi tasarlıyordu.

5 Jaeschke, *op. cit.*, s.800.

Roosevelt, Casablanca'da, Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda kesin bir tutum takınmamış, Türkiye ile ilgilenmeyi her iki devlet adına İngiltere'ye bırakmıştı.[6]

Casablanca Konferansı'nda şu kararlar alınmıştı: Sicilya'ya çıkartma yapmak ve Almanya üzerindeki baskıyı artırmak; Balkanlar'da ikinci bir cephenin açılabilmesi için, Türkiye'nin savaşa katılması konusunda gerekli askerî hazırlıkları yapmak; Almanya'nın direnişi zayıflayınca, Avrupa'da da bir cephe açmak ve Almanya, Japonya ile İtalya kayıtsız şartsız teslim oluncaya değin mücadeleyi sürdürmek. Konferans'ta, ayrıca, Türkiye ile İngiltere'nin ilgilenmesine karar verilmişti.

Churchill ile Roosevelt arasındaki tartışmalardan çıkan anlaşmaya "Casablanca Anlaşması" denilmişti. Casablanca Anlaşması, 20 Ocak tarihinde imzalandı. Churchill, "Türklerle uğraşma işini" İngilizlere bırakması konusunda Roosevelt'i ikna etmiş, Türkiye'nin, İngiltere'nin geleneksel çıkar alanı içinde olduğunu savunarak, Türkiye'nin güçlendirilmesi için gönderilecek birliklerin çoğunluğunun İngiliz birlikleri olacağını ileri sürmüştü.[7] Casablanca Anlaşması'nın bir bölümünde, Türkiye topraklarının İngiltere'nin sorumluluk alanında bulunması ve Türkiye'ye ilişkin bütün sorunların İngiltere tarafından ele alınması hususu yer almıştı.

Türk yetkililer, bu durumdan hoşnut kalmamışlar ve Amerikalılarla doğrudan doğruya ve aracısız ilişkide kalmayı yeğlemişlerdi. Türkiye, İngiltere'nin, Türkiye'ye ilişkin sorumluluğu üzerine alması ve ABD'nin de bunu kabul etmesiyle, ABD'nin, Güneydoğu Avrupa'da oynayacak bir rolü olmadığını varsaymaktaydı. Oysa,

6 Bir süre sonra Türkiye ile ilgilenmenin niteliği konusunda, İngiltere ile ABD arasında bir anlaşmazlık çıkmıştı. ABD Dışişleri Bakanlığı, Casablanca'da verilen sözün, yalnızca askerî sorunları kapsadığını açıklamıştı; oysa, İngiltere, Casablanca Konferansı'nda Roosevelt tarafından verilen sözün, yalnızca askerî sorunları değil, ekonomik ve siyasal sorunları da kapsadığı görüşünü benimsemişti.

7 Weisband, *op. cit.*, s.140.

Türk yetkililer, Güneydoğu Avrupa'da ABD'nin varlığının olmasından yanaydı. Bu, biraz da Türklerin, Sovyetler Birliği'nin savaştan sonra Avrupa'yı "Bolşevikleştirme"ye kalkışmasından korktukları içindi.

Casablanca Anlaşması, Türk yöneticilerinin dikkatlerini iki olguya çekmekteydi. Bunlardan biri, ABD'nin, Türkiye'den giderek elini eteğini çektiği; ikincisi de, İngiltere'ye, sömürgeci bir devlet gibi davranma hakkının tanındığıydı.[8]

Casablanca Konferansı kararları uyarınca, ABD'nin Türkiye'ye yaptığı askerî malzeme ve silah yardımı, yeniden İngiltere üzerinden dolaylı bir biçimde yapılmaya başlanacaktı. Türkiye'ye yapılacak Müttefik askerî malzeme ve silah yardımı, bundan böyle Ortadoğu İngiliz Askerî Komutanlığı'nın girişimine bırakılıyordu.[9] Türkiye, ABD'nin, savaştan sonra Sovyetler Birliği'nin olası yayılmasına karşı etkin bir politika izleyemeyeceğinden kuşku duyuyordu. Türkiye, ABD ile ilişkilerinin gelişmesini ve yakınlaşmasını ve İngiltere'nin, Türkiye'nin dış politikasında tek seçenek olmaktan çıkmasını istiyordu.

Casablanca Konferansı'nın Türkiye'yi ilgilendiren en önemli sonucu, Müttefiklerin, Almanya'nın kayıtsız şartsız teslimine değin savaşacaklarına ilişkin kararıydı. Türk devlet adamları, Almanya'nın Avrupa'dan silinmesi durumunda, Sovyetler Birliği'nin, artık Avrupa'ya egemen olabilmek için özgür kalabileceği görüşündeydi. Türklere göre, Almanya'nın kayıtsız şartsız teslim ilkesi, Müttefiklerin yaptığı en büyük yanlıştı. Almanya'nın kayıtsız şartsız teslimiyle, Sovyet Rusya avantajlı bir duruma geçiyor ve Güneydoğu Avrupa'da Sovyet gücünü frenleyebilecek hiçbir güç kalmıyordu.

Türk Hükümeti, Casablanca Konferansı kararlarından duyduğu memnuniyetsizliği açıklamaktan geri kalmayacaktı.

8 *Ibid.*, s.148, 149.
9 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, c.2, s.146, 147.

Adana Görüşmeleri (30 Ocak-1 Şubat 1943)

Churchill, Türkiye'nin 1943 Ağustos'una değin savaşa katılmasını sağlamak amacıyla, 30 Ocak 1943'te Adana'ya gelmişti. İngiliz Hükümeti, Churchill'in, Türk yöneticileriyle doğrudan doğruya bir görüşme yapmasından yana değildi. İngiliz Hükümeti'nin görüşüne göre, Türkiye henüz savaşa katılmaya istekli değildi. Bu nedenle, Churchill'in bu konudaki girişimi başarısızlıkla sonuçlanabilirdi. Churchill ise Hükümet'e verdiği yanıtında, Adana'ya, Türkiye'yi savaşa sokmaya zorlamak için değil, Türk yöneticileriyle Türkiye'nin güvenliğinin nasıl korunabileceği konusunda görüşmeler yapmak üzere gideceğini söylemişti. Gerçekten de, Adana görüşmeleri sırasında Churchill, Türk yöneticilerden açıkça savaşa katılmalarını istememiş; ancak, İngiltere ile ABD'nin, Türkiye'nin savunma gücünü artırmak için, daha fazla yardım yapmaya hazır olduklarını, eğer Türkiye bu yardımı aldıktan sonra savaşa katılırsa, savaş sonu dünyasında daha sağlam bir konuma sahip olacağını dile getirmişti. Churchill'in amacı, Trakya'daki Türk üslerinden ve havaalanlarından İngiliz uçaklarının yararlanmasını sağlamaktı.[10] Churchill, Türkiye'nin, kendisine gerekli yardım yapıldığı takdirde, 1943 sonbaharında savaşa katılabileceğini düşünüyordu.[11]

Churchill'in Adana'ya gelişi, gerek ABD gerek Sovyetler Birliği tarafından da desteklenmişti. Churchill, Adana'da, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu ile görüşmelerde bulundu.[12] Bu görüşmeler, Yenice istasyonundaki bir vagon içinde yapıldı. İnönü'nün amacı, Türkiye'yi, Mihver'e karşı savaşa girmekten korumak ve mümkün olan en fazla miktarda savaş malzemesi

10 Öymen, *op. cit.*, s.84.

11 Ülman, *İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947*, s.39, 40.

12 Türk heyetinde, İnönü ve Saraçoğlu'nun yanı sıra, Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, Feridun Cemal Erkin ile Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak da bulunuyordu.

sağlamaktı. İnönü ayrıca, Almanya'nın Stalingrad'da uğradığı yenilgi üzerine, Türk devlet adamlarının Balkanlar konusunda duydukları korku ile Balkanlar'ın değişen durumunu Churchill ile görüşmek istiyordu. Churchill'in istekleri ise şöyleydi: İtalya'ya karşı geniş çapta bir sefer yapılacaktı. İtalya'nın yıkılması, Almanya'nın Balkanlar'daki durumunu çok zayıflatacaktı. Sovyet Rusya kuzeyden, Müttefikler de Türkiye aracılığıyla güneyden Balkanlar'a yönelik harekete geçecekti. Özellikle, Romanya petrolleri bombardıman edilecekti. Gerek kara gerek hava harekâtı için, Türkiye'nin yardımı gerekmekteydi. Bu nedenle de, 1943 yılı bitmeden önce, Türkiye'nin savaşa girmesi zorunluydu.

İnönü'nün, başlıca iki amaçla Adana'ya gittiğini bazı tarihçiler öne sürmektedir. Bunlar, Churchill'i, savaştan sonraki Sovyet tehlikesine karşı uyarmak ve Türkiye'ye yollanacak savaş malzemelerinin sevkini hızlandırmaktı. Öte yandan, yine aynı tarihçilere göre, Churchill de, Türkiye'yi seferber etmek ve savaşa katılma zamanının geldiği konusunda İnönü'yü ikna etmek için Adana'ya gitmişti.[13]

İnönü, hâlâ bir Alman saldırısından korktuğu halde, Adana'da zihnini asıl uğraştıran sorun, Sovyet tehdidi ile İngilizlerin buna karşı ne yapabilecekleriydi. Bu sırada, Türk yöneticileri, Sovyetler Birliği'nin emellerinden büyük endişe duyuyorlardı. Saraçoğlu, Adana görüşmeleri sırasında bu endişeyi Churchill'den gizlememişti. Molotov'un, 1940 Kasım'ında, Hitler'le yaptığı görüşmeler sırasında Türk Boğazları üzerinde ileri sürdüğü istekler, Türk yöneticilerin Sovyetler'den kaygı duymalarını haklı çıkarmaktaydı. Bu nedenledir ki, Türkiye, Sovyetler Birliği'nin, Stalingrad Muharebesi'nden galip çıkmasından endişe duymaya başlamıştı.

Türk Hükümeti açısından en ideal çözüm yolu, İngiltere ile Almanya'nın savaşa son vererek, Sovyetler Birliği'nin güçlenmesini

13 Deringil, *op. cit.*, s.190'dan Edward Weisband, "İnönü ile Mülakat," *Turkish Foreign Policy 1943-1945. Small State Diplomacy and Great Power Politics*, Princeton University Press, Princeton, 1973, s.133.

önlemek için işbirliği yapmasıydı. Eğer böyle bir gelişme olmayacaksa, Müttefikler Balkanlar'da yeni bir cephe açmadan, Türkiye savaşa girmeyecekti.[14] Adana görüşmelerinde İnönü, Churchill'e, Almanya'ya barış teklifinde bulunulmasını önermiş; ancak, Churchill bunu kabul etmemişti. İnönü, bu barış önerisiyle, Almanya'nın tamamen ezilmesini önlemeyi ve böylelikle, Almanya'yı, Sovyet Rusya karşısında Avrupa'nın bir denge öğesi olarak korumayı amaçlamaktaydı.[15]

Churchill, Türkiye'nin, olası Sovyet tehdidine karşı etkili bir biçimde korunabilmesi için, en güvenli yolun savaşa katılmaktan geçtiğini ileri sürmüştü. Savaş sonrasında ise, Türkiye'nin güvenliği, "Birleşmiş Milletler" örgütü tarafından sağlanacaktı. İngiltere ile ABD, Türkiye'ye bu konuda güvence verecekti. İnönü, Türkiye'nin, Almanya'nın yenilmesiyle daha da güçlenecek olan Sovyet Rusya'ya güvenemediğini ve ondan çekindiğini; öte yandan, ordunun savaş araç ve gereçlerinin yetersiz olduğunu, bu eksikliklerin bir an önce giderilmesi gerektiğini bildirmiş, bu nedenlerle, Türkiye'nin henüz savaşa girmesine olanak bulunmadığı yanıtını vermişti.

Saraçoğlu, Sovyetler'in, savaştan sonra "emperyalist" olacağını[16] ve çok yanlı anlaşmaların, Türkiye'ye bu tehlikeye karşı gerçek bir güvence veremeyeceğini Churchill'e söylemişti. Churchill'e göre ise, Sovyetler, savaştan çok yorgun çıkacak ve savaş sonrasında ancak yaralarını sarmakla uğraşacaktı. Churchill, Türkiye'ye, Müttefiklerin, Sovyetler Birliği'nin yayılma politikasına karşı çıkacağına ilişkin güvence vermiş ve Türkiye'nin, Mihver Güçlerine karşı Müttefiklerin yanında savaşa katılmasının, Sovyet tehdidine karşı tek gerçek güvence olduğunu vurgulamıştı.[17]

14 Kurat, *op. cit.*, s.275.

15 Armaoğlu, *"İkinci Dünya Harbinde Türkiye,"* s.168.

16 Saraçoğlu, Churchill'e, Avrupa'nın Slavlar ve komünistlerle dolu olduğunu ve Almanya yıkıldığı takdirde, bütün yenilen ülkelerin Bolşevikleşeceğini söylemişti.

17 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, c.2, s.149.

Türkiye, savaş sonunda zafer kazanmış bir Sovyetler Birliği'nin, Balkanlar'ı komünistleştireceğinden kaygılanmaktaydı. Türkiye'nin bu kaygısı, savaş sonunda Sovyetler Birliği'nin, tüm Balkan ülkelerini ele geçirerek, bunları kendisine bağlı uydu komünist devletler haline getirmesiyle doğrulanmıştı. Bu da, İsmet İnönü'nün, ne denli ileri görüşlü bir devlet adamı olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir!

Öte yandan, Türkiye, Almanya'ya karşı savaşa girdiği takdirde, Mihver'in, Bulgaristan'dan ya da Almanya'nın elinde bulunan Ege Adaları'ndan saldırıya girişmek suretiyle, Boğazlar'ı ele geçirebilmesinden korku duymaktaydı. Türkiye'nin böyle bir saldırıya karşı koyabilecek askerî gücü yoktu.

Adana görüşmelerinin sonunda, şu iki nokta ortaya çıkmıştı: 1- Türkiye'nin askerî gücü zayıftır ve güçlendirilmelidir;[18] 2- Türkiye, istediği gibi hareket etmede serbest bırakılmalıdır. "Türk ordusunun görüntüsü karşısında hayal kırıklığına uğradım," diyen Churchill, modern donatımdan yoksun olan Türk ordusunun savaşa giremeyecek durumda olduğunu söylemiş ve "bu, benim Türkiye'nin tutumunu çok iyi anlamama yaradı" ifadesinde bulunmuştu.[19]

Adana'da iki askerî karar alınmıştı. Müttefikler, Türkiye'nin savunma güçlerinin bir yıllık yedek gereksinimini karşılayacak olan silah stoklarını hemen göndereceklerdi. İkinci olarak da, Türkiye savaşa katılırsa, İngiltere, aralarında İstanbul ve İzmir de olan bazı bölgelerin korunması için, hava savunma gücüne katkıda bulunacaktı. İngilizler, ayrıca, bazı kara birlikleri göndermeyi de kabul ediyordu.

Churchill, 2 Şubat 1943'te Roosevelt'e gönderdiği mesajda, Türkiye'nin kaygılarını dile getirmiş, savaş sonrası için, Türkiye'nin

18 Türk ordusunun modern askerî malzeme, teçhizat ve silah gereksinmesi Londra'ya bildirilmişti. Bu liste, "Adana Listesi" olarak anılacaktı. Ankara'nın hazırladığı "Adana Listesi" üzerinde uzlaşmaya varıldı. Ancak, Türkiye'nin ulaşım olanakları ile, "Adana Listesi"nde yer alan askerî malzeme, teçhizat ve silahların sevki aylarca, hatta yıllarca sürebilirdi.

19 Weisband, *2. Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, s.156, 157.

toprak bütünlüğünü garanti etmeye Sovyet Rusya'yı razı edebileceğini, ABD'nin de aynı şeyi yapması durumunda, bunun çok yararlı olacağını yazmıştı.[20]

Churchill, 2 Şubat'ta Stalin'e yazdığı mektupta, Türkiye'den Müttefiklerin yanında savaşa katılmasını istemediğini; ancak, 1943 yılı sonuna değin, belki de daha önce, Türkiye'nin savaşa katılacağını sandığını yazmıştı.[21]

Stalin, Churchill'e yazdığı 6 Şubat tarihli cevabî mektubunda, Sovyetler Birliği Hükümeti'nin, Türk-Sovyet ilişkilerinin düzeltilmesi yolunda sözlü olarak Türkiye'ye güvence verdiğini; ancak, Türkiye'den bu konuda hiçbir tepki gelmediğini anımsatmaktaydı. Stalin'e göre, Türk-Sovyet ilişkilerinde olumlu yönde bir düzelme Ankara'ya bağlıydı ve Türkiye, Sovyetler Birliği ile dostça ilişkiler kurmak isterse, Moskova, Ankara'yı yarı yolda karşılamaya hazırdı.[22]

Saraçoğlu, Moskova ile görüş alışverişinde bulunmaya hazır olduklarını açıkladı. Churchill'in aracılığı sayesinde, Ankara ile Moskova arasında olumlu bir girişim başlatılmıştı. Ancak, Türk-Sovyet ilişkilerinde, Churchill'in umduğu ölçüde bir gelişme sağlanamayacaktı.

Adana görüşmelerinin, gerek Türkiye gerek İngiltere açılarından başarılı olduğu söylenemezdi. Churchill, Türkleri, daha etkin bir biçimde Müttefiklere yardımcı olacak bir politika izlemeye razı edememiş; Türkler de, Sovyetler'in saldırgan bir genişleme politikası izleme eğiliminde olduğuna İngilizleri inandıramamıştı.[23]

Churchill, sonradan kaleme aldığı anılarında, görüşmeler sırasında şöyle düşündüğünü yazmaktaydı: "Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamakta hata ettik. Ortadoğu'da güçlü bir Türkiye gerekti. Acaba şimdi yine Türkiye'nin çekirdek olacağı bir birliği bu topraklarda kuramaz mıyız?"[24]

20 *Ibid.*, s.168'den *Mémoirs of Cordell Hull*, vol. II, s.1366.
21 Esmer-Sander, *op. cit.*, s.167, 168.
22 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, c.2, s.152, 153.
23 Weisband, *2. Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, s.164.
24 Turan, *op. cit.*, s.246.

Türkiye'nin "savaş dışı" durumu, Hitler'in korkulu rüyası olan Balkanlar'da bir cephe açılmasını engellemekteydi. Bu nedenledir ki, Türkiye, İngiltere'nin olduğu kadar, Almanya'nın da planlarında kilit rol oynamaktaydı. Almanya'ya göre, İngiltere, Adana Konferansı'nı Türkiye'yi savaşa sokmak için yapmıştı. Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop, von Papen'e gönderdiği 6 Şubat tarihli telgrafta, Türkiye'nin tarafsızlığını güçlendirmek için her şeyin yapılması gerektiğini ifade etmekte ve Sovyetler'e karşı Türkiye'ye güven veren gücün Almanya olduğunu yazmaktaydı.

25 Şubat'ta, Ribbentrop ile Mussolini savaş durumunu Roma'da görüşürken, Ribbentrop, Türkiye'nin, Mihver tarafında savaşa girmeyecek olsa da, Mihver'e karşı da savaşa girmek istemeyeceğini söylemişti. Ribbentrop'a göre, Türkiye, Sovyetler Birliği'nden kaygı duymakta ve Almanya'nın, Sovyet Rusya'yı yenmesini istemekteydi.

Gerçekte, Türkiye'nin temel kaygısı, savaş sonrasında kurulacak yeni düzene ilişkindi. Ankara'ya göre, İngiltere ve ABD'nin Sovyetler Birliği'ne yakın ve koşut politikaları, Avrupa'nın sınırlarının yeniden saptanmasında Sovyet nüfuz bölgelerinin kabulü ile sonuçlanabilirdi. Oysa, Türkiye, hiçbir Büyük Güç'ün, Balkanlar'da egemenlik ve nüfuz kurmasını istemiyordu. Hele bölgede Sovyet nüfuzu asla kurulmamalıydı.

Türkiye'nin, Adana Konferansı'nda Churchill'in isteğine karşın, "savaş dışı" durumunu değiştirmemesinin nedenlerinden biri de, Müttefik Devletlere tam anlamıyla güvenememesiydi. Türk dış politikası, savaşan tarafların hepsiyle dost kalmak hedefini benimsemişti.

Adana Konferansı'ndan sonra, İngiltere'nin, Türkiye'yi Müttefikler yanında savaşa sokma gayretleri sürmüş ve Mihver'in cephelerdeki her yenilgisi, Türkiye üzerindeki baskıyı daha da artırmıştı.

Adana Görüşmeleri Sonrası

Adana görüşmelerinden hemen sonra, Türk-İngiliz askerî işbirliğinde yakın bir çalışma ortamı doğmuştu. 26 Şubat'ta, Ankara'da,

Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Asım Gündüz'ün başkanlığında bir Türk askerî heyeti ile İngiliz subayları arasında görüşmeler yapıldı. Bu görüşmelerde alınan karara göre, İngiltere'nin Türkiye'ye askerî malzeme ve silah sevkiyatı 4 aşamada olacaktı. İlk aşamada, Türkiye'deki hava üslerinin ve havaalanlarının savunulması için, İngiltere'den 25 uçak filosu ile uçaksavar topları gelecekti. İkinci aşamada, yine aynı tür silahlar ile 25 uçak filosu daha gelecekti. Üçüncü aşamada, 2 ağır, 2 hafif uçaksavar bataryası ile 2 tanksavar taburu Türkiye'ye sevkedilecekti. Dördüncü aşamada ise, 2 zırhlı alay daha gelecekti. Ancak, Ankara, Londra'nın bu sevkiyat önerisini yetersiz bulmuştu.

Nisan ayı içinde bir İngiliz askerî heyeti Ankara'ya geldi. Bu heyetin başkanı General Wilson, Türk ordusunun son derece yetersiz ve kötü donatılmış olduğunu ve Türk askerî birliklerinin modern silahların kullanımını bilmediklerini açıkladı. General Wilson'un bu raporu, Türkiye'nin savaşa girmek istememesinin gerekçesini onaylar nitelikteydi. Bu durumda, Türkiye'nin de ısrarla öne sürdüğü gibi öncelikli sorun, Türkiye'ye askerî malzeme ve silah sevkiyatıydı.[25]

Wilson, İngiliz tanksavar ve uçaksavar toplarını hemen kabul etmeleri konusunda Türklere baskı yapıyor ve Türkleri, özel bazı askerî harekâta razı edebilmek için girişimlerde bulunuyordu. Saraçoğlu ile Menemencioğlu ise, tüm bu girişimler karşısında kayıtsız kalmayı yeğliyordu.

Türkiye'ye yardım malzemesi olarak verilecek araç ve gereçlerin Türkiye'ye taşınması büyük bir sorun oluşturuyordu, çünkü Türk demiryolları, belirli bir tonaj üzerindeki yükleri taşıyabilme kapasitesine sahip değildi. Yardım harekâtının can damarını, aralarında 16 ağır bombardıman filosunun da bulunacağı 45 hava filosunun gönderilmesi oluşturmaktaydı. 1943 yılı ilkbaharında, Türk hava üsleri, bu çapta bir kuvveti çok güçlükle barındırabilecek nite-

25 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, c.2, s.160.

likteydi. İngilizler, ABD'nin de desteğiyle, 1943 yılında, Türklere yaklaşık 80 milyon dolarlık askerî yardımda bulunmuştu.[26]

İnönü ile Menemencioğlu, 7 Nisan'da, von Papen'e, Türk-İngiliz askerî görüşmeleri nedeniyle, Almanya'nın herhangi bir endişeye kapılmasının gereksiz olduğunu açıkladı. Menemencioğlu, Akdeniz'deki askerî durum Almanya'nın daha da aleyhine gelişse dahi, Türkiye'nin, Almanya'nın çıkarlarına zarar verecek bir girişimde bulunmayacağına ve tarafsız kalacağına ilişkin güvence verdi.[27]

Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 15 Haziran'da CHP Altıncı Kurultayı'nın son toplantısında yaptığı konuşmada, Almanya ile dostça ilişkileri sürdürmenin gerekliliğine değinmiş ve henüz Türkiye'nin "savaş dışı" durumunu değiştirmek istemediğini belirtmişti.

İnönü ve diğer Hükümet erkânı, Türkiye'yi fiilen savaşa sokmamada kararlıydı ve bu amaca yönelik her türlü taktiği uygulamaktan sakınmamaktaydı. İkinci Dünya Savaşı'nda Türk dış politikası, istikrarlı ve tutarlı bir çizgide ilerlemekteydi. Türk devlet adamları, ne istediklerini gayet iyi bilmekte ve dış etkenlerin etkisi altında kalmadan, kendi amaçladıkları yolda ilerlemekten vazgeçmemekteydi.

İngiltere, her vesileyle, Türkiye'deki hava üslerinden İngiliz Hava Kuvvetleri'nin yararlanabilmesi istemini öne sürüyordu.[28] Saraçoğlu'na göre, Londra'nın bu isteminin yerine getirilmesi Alman Hava Kuvvetleri'nin Türkiye'ye saldırmasına neden olabilirdi. Türkiye, ayrıca, olası bir Alman saldırısında, Müttefiklerin Türkiye'ye etkili bir yardımda bulunup bulunmayacağı konusunda da kuşkuluydu.

Müttefiklerin gözünde, Türkiye, izlediği tarafsız politika ile 1943 yılı başından itibaren, Müttefik davasına zarar vermeye başlamıştı. Türkiye, Balkanlar üzerinden Avrupa'ya girmeyi planlayan

26 Weisband, *2. Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, s.188.
27 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, c.2, s.203.
28 Bu istemin altında yatan neden, Türk hava üslerinden kalkacak uçaklarla Romanya petrollerinin havadan bombalanabilmesiydi.

Müttefik ordularının önünde bir engel durumundaydı ve bu tutumuyla Almanya'ya yardımcı oluyordu. Saraçoğlu ile Menemencioğlu'nun, Türkiye'nin tutumunun, aslında İngiltere'nin Ortadoğu'daki askerî konumunu ve gücünü korumaya yaradığı yolundaki savunmaları da artık işe yaramıyordu.

Türk-İngiliz ilişkileri, 1943 yılının yaz aylarında soğumaya başlamıştı. İngiltere'ye göre, Türkiye, İttifak Antlaşması'nın yükümlülüklerini yerine getirmek zorundaydı; aksi takdirde, İngiliz Hükümeti, Türkiye'ye yapılan askerî yardımın gerekçelerini İngiliz kamuoyuna anlatmakta güçlük çekecekti.

Türklerin Adana'da korktukları şey, görüşmeleri izleyen aylar içinde gerçekleşmişti. Sovyetler Birliği'nin savaştaki kaderi değiştikçe ve kendini daha güçlü hissetmeye başladıkça, Türkiye'ye karşı tutumu da olumsuz yönde değişmeye ve hatta tehdit edici bir niteliğe bürünmeye başlamıştı. Sovyetler Birliği, Türk-Sovyet ilişkilerinin, ancak Türkiye'nin savaşa girmesiyle düzelebileceği görüşündeydi. Stalingrad Muharebesi'nden sonra ve Adana görüşmelerini izleyen dönemde, Sovyetler Birliği, Türkiye'nin savaşa katılmamasını açıkça eleştirmeye başlamıştı.

Adana görüşmeleri, Türk-Sovyet ve İngiliz-Türk ilişkilerine egemen olan güvensizliği ortadan kaldırmaya pek az katkıda bulunabilmişti.

Adana görüşmelerinden sonra, Türkiye'nin savaşa katılması konusunda, İngiliz devlet adamları ile Amerikalılar arasında görüş ayrılığı belirdi. İngiliz Genelkurmayı, Sicilya'ya yapılacak çıkartma ile Balkanlar'da açılacak ikinci cepheyi savaş planlarının temeli kabul ederken, ABD Genelkurmayı, Almanya'ya asıl darbenin Balkanlar'da değil, Kuzey Fransa'da açılacak ikinci bir cephede vurulmasına taraftar görünmekteydi. Sonuçta, ABD'nin görüşü kabul edilmiş ve ikinci cephenin Kuzey Fransa'da açılması kararlaştırılmıştı.

Quebec Konferansı (11-24 Ağustos 1943) ve Ertesi

Quebec Konferansı, Sicilya'nın tümüyle Müttefiklerin işgali altına girmesinden sonra toplandı. Bu Konferans, ikinci cephe sorununu ele almak amacıyla, Churchill ve İngiliz Genelkurmayı ile ABD Genelkurmayı arasında yapılmıştı. Konferans'ta, ikinci cephenin Fransa'da Normandiya kıyılarında açılmasına karar verilmiş ve bunun hazırlanması sorumluluğu Amerikalılara bırakılmıştı.

Quebec Konferansı'nda, Müttefikler, Türkiye'nin kendi yanlarında savaşa katılması için zamanın erken olduğu hususunda anlaşmıştı,[29] çünkü Türkiye, henüz askerî açıdan savaşa katılmaya hazır değildi; ancak, Türkiye'nin silahlandırılması sürdürülecekti. Ayrıca, askerî nitelikteki Alman gemilerini Boğazlar'dan geçirmemesi ve Almanya'ya yaptığı krom sevkiyatını durdurması da Türkiye'den istenecekti. Öte yandan, Balkanlar'da açılacak ikinci bir cephe için gerekli olan Türk havaalanlarının Müttefiklerce kullanılmasını istemek ve Türkiye'ye baskıyı bu yönde yapmak mümkün olabilecekti. Churchill'e göre, Balkanlar'da bir cephe açılması gerçekleşirse, Müttefikler, Balkanlar'a Sovyetler Birliği'nden daha önce girebilecekler ve böylece, savaş sonrasında Balkanlar'ın komünizme karşı korunması da gerçekleşebilecekti.

Türk Hükümeti, Quebec Konferansı'nda kararlaştırıldığı üzere, Türkiye'ye askerî malzeme yardımının sürmesinden duyduğu memnuniyeti açıkladı. Ancak, 10 Mayıs'ta, Almanya'ya krom sevkiyatının durdurulması yönündeki İngiliz talebini reddetti. Türkiye'ye göre, bu yönde alınacak bir karar, Türk-Alman ekonomik iliş-

29 İtalya'ya taarruzun başlamasıyla, Müttefiklerin savaş stratejilerinde değişiklik olmuş, Balkanlar'da ikinci bir cephenin açılması düşüncesi ön plana çıkmıştı. İtalya ve Balkanlar yönlerinden Avrupa'ya çıkacak olan Müttefikler, Sovyetler Birliği'nin de Doğu'dan ilerlemesiyle, Almanya karşısında stratejik üstünlüğe sahip olabilecekti. Bu nedenle, "savaş dışı" durumunda direten Türkiye'yi bu konuda daha fazla zorlamamak gerekliydi.

kilerinin sonu anlamına gelebilecekti ve Türkiye, böyle bir gelişmenin sonuçlarını göze alamazdı.

Sovyetler Birliği, Churchill'in Balkanlar'da ikinci bir cephenin açılması düşüncesine katılmamış, Türkiye'nin savaşa girmesinde ısrarcı olmuştu. Almanya hezimete doğru gittikçe, Türkiye'nin savaşa katılmayışı Sovyetler'in eleştirilerine daha fazla muhatap olmaya başlamıştı. Sovyet yetkilileri, Türkiye'nin tarafsızlığının giderek Almanya'nın daha fazla işine yaradığını, çünkü Balkanlar'daki kanadından emin olan Almanya'nın, bütün kuvvetini Rus cephesine yığdığını ileri sürüyordu.[30]

Churchill'in emriyle İngiliz birlikleri, 18 Eylül'de, İtalya'nın egemenliği altında bulunan Ege Adaları'ndan Leryoz, Sisam ve İstanköy'e çıkartma yapmıştı. Adalara çıkartma yapan İngiliz birliklerine ikmal, Suriye'den, Türk topraklarındaki demiryolları kullanılmak suretiyle gerçekleştiriliyordu. Türkiye, İngiliz birliklerinin ikmalinde Türk karasularının kullanılması gibi kolaylıklar sağlamakla birlikte, İngiltere'nin, İngiliz birliklerinin havadan desteklenmesi için, Türkiye'deki hava üslerinden yararlanılması yolundaki önerisini reddetmişti.[31]

1943 yılının Ekim ve Kasım aylarında, Almanya, Ege Adaları'nı İngiltere'nin elinden geri almayı başardı.

Moskova Konferansı (19-30 Ekim 1943)

Moskova Konferansı, ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull, İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov ve Çin Dışişleri Bakanı arasında yapılmıştı. Konferans'ta, Sovyetler Birliği, Almanya'ya karşı nihai zafere değin sava-

30 Armaoğlu, *"İkinci Cihan Harbinde Türkiye,"* s.168, 169'dan Lenczowski, *op. cit.*, s.145.

31 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, c.2, s.171, 172.

şacağı konusunda güvence verdi.[32] Sovyetler Birliği, ayrıca, savaştan sonra kurulacak olan uluslararası kuruluşu destekleyeceğini de açıkladı.

Moskova Konferansı'nda, Müttefikler, savaş sonrasında bir mahkeme kurarak, savaş suçlularını yargılamaya karar verdiler. Müttefikler, ayrıca, "Kurtarılmış Avrupa Deklarasyonu" yayımladılar ve Almanya'da Nazizm ile İtalya'da Faşizm'in tasfiyesini kararlaştırdılar. Bu konferans, savaş sonrası düzen için yapılan ilk toplantı olmuştu.

Molotov, Konferans'ta, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından Kuzey Fransa'da ikinci bir cephenin açılmasını önermişti. Molotov, ikinci olarak, Sovyetler Birliği'nin Doğu'dan Avrupa'ya doğru ilerlemesini kolaylaştırmak için, Türkiye'nin derhal savaşa katılması gerektiğini ileri sürdü. Molotov, üçüncü olarak da, İsveç havaalanlarının Müttefikler tarafından kullanılmasını önerdi. Molotov'a göre, Türkiye'den savaşa girmesinin istenmesi, bir "telkin" şeklinde değil, bir "emir" şeklinde olmalıydı. Türkiye'nin savaşa girmesiyle, Almanya, 15 tümenini Sovyet cephesinden çekmek zorunda kalacak ve bu da, Sovyetler'i rahatlatacaktı.

Molotov'un önerileri, diğer iki müttefik tarafından onaylanmamıştı, çünkü 1944 yılı Mayıs ayı sonunda, Kuzey Fransa'ya büyük bir çıkartma harekâtı gerçekleştirilecekti ve bu harekâtın hazırlıkları yapılmaktaydı. Türkiye'den savaşa girmesi istenirse, Türkiye, kendisine büyük ölçüde yardım yapılmasını isteyecekti. Oysa, Müttefiklerin, o sırada bu yardımı yapmaları mümkün değildi. İngiltere ve ABD, uzlaştırıcı bir formül önerdi: Türkiye'den, İngiliz denizaltılarına ve gemilerine Boğazlar'dan geçiş izni vermesi ve bu sırada İngilizler On İki Ada'yı işgal etmeye çalıştıkları için, Türk havaalanlarının Müttefikler tarafından kullanılmasını onaylaması istenecekti. 1 Kasım günü yapılan toplantıda Müttefikler arasında

32 Sovyetler Birliği'nin böyle bir güvencesi daha önce yoktu ve Sovyetler'in Almanya ile anlaşmasından korkulmaktaydı.

şöyle bir anlaşmaya varıldı: İngiltere ile ABD, havaalanlarının kullanılmasını ve 1943 yılı sona ermeden savaşa katılmasını Türkiye'den isteyecekti.

Moskova Konferansı, Türkiye üzerinde Sovyet baskısının başlangıcını oluşturmuştu. Molotov, savaşa katılmadığı takdirde, Türkiye'ye savaş malzemesi sevkiyatının durdurulmasını istedi. Stalin de, Türkiye'nin, 1944 yılından önce mutlaka savaşa katılması görüşünü benimsemişti. Stalin, Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda, Almanya'nın, Türkiye'ye saldıracak gücü bulamayacağını dile getirmişti.

İngiltere, Türkiye'nin savaşa katılması doğrultusundaki Sovyet baskısına hoşgörüyle yaklaşmaktaydı. Konferans süresince, İngiltere, Türkiye'ye yönelik tutumunu Sovyetler'inkine uydurmuştu. Eden, Moskova Konferansı'nda şu öneriyi ileri sürdü: "Türkiye üzerinde yeterince baskı yaparak, onu savaşa girmeye zorlamak; öte yandan da, İngiltere'nin şu sırada altından kalkamayacağı yükümlülükleri üstlenmek durumunda kalmamak..."[33] Churchill, Türkiye'nin elinde bulunanla savaşmasını istiyordu. Menemencioğlu ve diğer Türk devlet adamları, Churchill'in, her ne pahasına olursa olsun, Türkiye'yi savaşa sokmaya hazırlandığından kuşkulanıyordu.

İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında 2 Kasım 1943'te gizli bir protokol imzalanmıştı. Bu protokole göre, İngiliz ve Sovyet Hükümetleri, 1943 yılı bitmeden önce Türkiye'nin savaşa girmesi gerektiğini Türk Hükümeti'ne bildirecekti. Ayrıca, iki Hükümet, Türkiye'den, havaalanlarını Müttefik Güçlerin emrine vermesini ve Birleşmiş Milletler'e yardımcı olmasını isteme konusunda anlaşmaya varmıştı. ABD de, 4 Kasım'da bu protokole katıldı. ABD Başkanı Roosevelt, Churchill'e, Türkiye'den derhal hava üssü istenmesi ve yıl sonundan önce savaşa girmesi konusunda Türkiye'ye baskı yapılmasında onunla aynı görüşü paylaştığını bildirdi. Ancak, Roosevelt'in önemli bir çekincesi vardı ve bu da, Normandiya çıkartması

33 Deringil, *op. cit.*, s.206.

ve İtalya'da sürdürülen harekât için ayrılmış kaynaklardan Türkiye'ye hiçbir kaydırına olmayacaktı.

Moskova Konferansı'nda, İngiltere, ABD ve Sovyetler Birliği, Türkiye'den ortak taleplerde bulunmaya karar vermişti. Bu durumda, Türkiye'nin "savaş dışı" tutumunu sürdürebilmesi artık daha güçleşecekti.

Birinci Kahire Konferansı (5-6 Kasım 1943)

İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, Moskova Konferansı'nda alınan kararların uygulanmasını sağlamak üzere, 5-6 Kasım tarihlerinde, Kahire'de Türk Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu ile görüşmelerde bulundu. Eden, Kahire'de, Türkiye'den, İngiltere adına hava üsleri, üç Müttefik Hükümet adına da, Türkiye'nin bir ay içinde savaşa katılmasını istedi. Eden, Alman hava kuvvetlerinin Ege'deki üstünlüğünü kırmak için, İngiltere'nin, Güneybatı Anadolu'daki havaalanlarına gereksinmesi olduğunu ileri sürdü. Eden, Türkiye'nin savaşa girmeyi reddetmesi durumunda, İngiliz Hükümeti'nin, Türkiye'ye göndereceği yardımı keseceği uyarısında bulundu. Ancak, Eden'in bu istekleri Türk heyeti tarafından benimsenmedi. Türk heyeti, toprakları üzerinde Müttefiklere üs vermekle savaşa katılmak arasında bir fark olmadığını ve Türkiye'nin, yeteri kadar yardım yapılmadıkça, kesinlikle savaşa katılmayacağını bildirdi.

Türkiye havaalanlarını Müttefiklerin kullanımına açtığı takdirde, Almanya, İstanbul'u, Ankara'yı ve İzmir'i bombardıman edebilirdi. Eden, Alman hava hücumlarına karşı koymak için gerekli miktarda avcı uçağı vermeyi önerdiyse de, bu, Türk Hükümeti'ne yeterli bir güvence olarak gözükmemişti.

Menemencioğlu, Eden'in, Sovyetler adına Türkiye'yi savaşa zorladığına kanaat getirmişti.[34] Eden, İngiltere'nin istediğini yap-

34 Menemencioğlu, Eden'i, yalnızca İngilizlerin değil, Sovyetler'in de sözcülüğünü yapmakla suçlamıştı.

madığı takdirde, Türkiye'nin, savaş sonrasında Sovyetler'in karşısında çok zor durumda kalabileceğini ileri sürdü.[35] Menemencioğlu'na göre, Türkiye'nin bir an önce savaşa katılmasını isteyen Sovyetler Birliği'nin amacı, Türkiye'nin ve Türk ordusunun savaşta yıpranması ve güçsüzleşmesiydi. Eden ise, Türkiye için en büyük güvencenin savaşa katılarak, Sovyetler Birliği ile bir ittifak kurması olduğunu öne sürmüştü.

Türkler, Almanlara karşı savaşıp, bütün kaynaklarını tüketmekten ve Sovyetler'in baskı ve emelleri karşısında daha güçsüz bir duruma düşmekten korkuyordu. Türkiye, Almanya'ya diş bilemiyordu. Eğer savaşması gerekiyorsa, bu, düşmanı olarak bellediği Sovyetler'e karşı, bugünkü ve ilerdeki durumunu güvence altına almak için olmalıydı.[36]

Menemencioğlu, 13 Kasım'da, ABD Büyükelçisi Steinhardt'a, Eden ile anlaşamadıkları sekiz noktayı açıkladı: 1) Türk Hükümeti, hava üsleri verme konusu yerine, Türkiye'nin savaşa katılması sorununu tartışmayı yeğlemektedir. 2) Eden, Türkiye'nin savaşa katılmasını önerirken, Türklerin Müttefiklerden yardım bekleyip beklemeyeceklerini belirtmemiştir. 3) Türk ordusu saldırı için hazırlıklı değildir. 4) İngilizlerin Ege Adaları'nı kuşatıp, buralara yeteri kadar güç göndermemeleri, Türkiye'nin savaşa katılmak için hazır duruma gelmesini olumsuz yönde etkilemiştir. 5) Müttefiklerin, kuvvetli bir hava gücünü Türkiye'ye hemen göndermesi karşısında, Türk Hükümeti, Müttefiklere üs verdiği için, Mihver'in şiddetli tepkisiyle karşılaşabilir. 6) Eden'in, 3 Aralık tarihine değin Türkiye'nin hava üsleri vermesi ya da savaşa katılması hususundaki isteği, gerekli askerî hazırlıkları yapmak için yeterli değildir. 7) Eden'in, Müttefiklerin Yakın Doğu ve Balkanlar'la ilgili askerî planlarına ilişkin kısmî bir açıklamada bile bulunmadan, Türkiye'den üs istemesi ya da Türkiye'nin savaşa katılmasını önermesi mantıklı bir

35 Deringil, *op. cit.*, s.210.
36 Weisband, *İkinci Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, s.224.

davranış değildir. 8) İngiliz-Amerikan kuvvetlerinin Balkanlar'a çıkması durumunda, Türk Hükümeti, savaşa katılmakta en küçük bir duraksama göstermeyecektir.

Türkiye, ilke olarak savaşa girmeyi kabul etmişti. Bundan böyle, Türkiye'nin tarafsızlığından söz edilemeyecek; Türkiye'nin savaşa girmeyi kabul ettiği; ancak, henüz hazırlıksız olduğu ve savaşta ne rol oynayacağını bilmediği savları ileri sürülecekti.

Türkiye, savaşa ancak belirli bir stratejik ve askerî planın uygulanması için katılabilirdi. Bu türden stratejik ve askerî bir plan ve amaç olmadıkça ve Ankara'ya askerî konularda bilgi verilmedikçe, Türkiye'nin, Müttefikler arasındaki yerinin ve konumunun belli olmasına imkân yoktu. Ayrıca, İngiltere'nin tüm müttefikleri, ancak kendileri saldırıya uğradıktan sonra savaşa katılmışlardı. Öte yandan, Türk Hükümeti, savaş sonrasında oluşturulacak yeni dünya düzenine ilişkin olarak, Londra ile Moskova arasında görüşmeler yapıldığına inanıyor ve bu görüşmeler sırasında Balkanlar'ın Moskova'nın nüfuzuna terk edileceğinden kaygı duyuyordu.

İngiltere, Numan Menemencioğlu'nu, Türkiye'nin savaşa katılmasının önündeki tek engel olarak görüyordu. İngiliz Hükümeti, Menemencioğlu Dışişleri Bakanlığı'ndan ayrılmadan, Türkiye'nin savaşa katılmasının mümkün olamayacağı görüşündeydi.

Tahran Konferansı (28 Kasım-1 Aralık 1943)

Tahran Konferansı, Roosevelt, Churchill ile Stalin arasında yapılmıştı. Konferans'ın ilk gündem maddesi, Türkiye'nin savaşa katılmasıydı. Churchill, Konferans'ta, Türkiye üzerinde baskı yapmak doğrultusunda çaba harcamıştı. ABD Başkanı Roosevelt'in görüşüne göre, Türkiye'nin savaşa girebilmesi için, bu ülkeye yoğun biçimde savaş malzemesinin sağlanması gerekiyordu. Ancak, Roosevelt, "Normandiya Çıkarması" hazırlıklarına ağırlık vermek istiyor

ve bu harekâtın etkisini azaltabilecek hiçbir girişimde bulunulmamasını vurguluyordu. Roosevelt, Türk tarafının çekimserliğini onaylayan bir tutum benimsemişti.

Stalin, önceleri, "gerekirse enselerinden yakalayarak" Türkleri savaşa sokmak gerektiğinden söz ettiyse de, bu kez, bu sorun üzerinde çok diretmemişti. Sovyetler'in bu tutumunun başlıca nedenleri şunlardı: Sovyetler Birliği, her şeyden önce, Fransa'da açılacak olan ikinci cepheye önem veriyordu. Bu cepheden herhangi bir kuvvetin alınıp başka bir tarafa verilmesiyle, bu cephe güçsüzleştirilebilirdi. İkinci olarak, Sovyetler, Türkiye'nin savaşa katılmayacağına kesin olarak inanmışlardı. Churchill, Tahran Konferansı kararlarını bildirmek üzere İnönü'nün Kahire'ye davet edilebileceğini söylediği zaman, Stalin, "İnönü hastalanabilir" diye alay etmişti.[37] Üçüncü olarak da, Sovyetler, Balkanlar'a göz koymuşlardı. Türkiye'nin savaşa katılması, Balkanlar'da bir müttefik cephesinin açılmasını ve İngiliz güçlerinin Balkanlar'a girmesini gerektireceğinden, Ruslar bunu istememekteydi. Türkiye'nin savaşa katılması, Balkanlar'daki askerî ve siyasal durumu İngiltere lehine değiştirebilirdi. Sovyetler'in yapabileceği şey, Türkiye'ye gönderilecek yardımın miktarını azalttırarak, Türkiye'nin fazla güçlenmesini engellemek ve Batılıların büyük kuvvetlerle Balkanlar'a çıkmasını önleyebilmekti.

Tahran Konferansı'nda şu kararlar alınmıştı: 1) İkinci cephenin 1 Mayıs 1944 tarihinde açılması kararlaştırıldı. Churchill, ikinci cephenin Balkanlar'da açılması düşüncesini Sovyetler'e kabul ettirememişti. 2) İkinci cepheyle ilgili olarak, Türkiye'nin de savaşa katılmasına karar verildi. Türkiye'nin savaşa katılması, bu ülkenin havaalanlarının Müttefikler tarafından kullanılması

37 Winston S. Churchill, *Closing the Ring*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1951, s.390.

için zorunluydu. 3) Savaş sonrası barış düzeninin korunması için, bir uluslararası örgütün kurulması düşüncesi bütün taraflarca kabul edildi. 4) Polonya sorunu üzerinde duruldu. Tahran Konferansı'nda, Türkiye'nin savaşa giriş tarihi olarak, 15 Şubat 1944 saptanmıştı.

Churchill, Türkiye'nin savaşa katılması konusunda üçlü çağrıyı reddettiği takdirde, İngiliz Hükümeti'nin, artık Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve Boğazlar'daki haklarına ilgi duymayacağını dile getirdi. Bunun yanı sıra, Türkiye, barış konferansı masasına da oturma şansını yitirecek ve İngiltere, Türkiye'ye silah yardımını kesecekti. Türkiye savaşa girdiği takdirde ise, Churchill, Mısır'da İngiliz-Amerikan komutasında bulunan 17 hava filosunun Türkiye'nin savunmasında kullanılabileceğini ve ayrıca, 3 uçaksavar alayının da Türkiye'ye verileceğini söyledi.

Stalin, Konferans'ta, Türkiye'nin savaşa katılması durumunda, İngiltere'nin Türkiye'ye uçak filoları ve asker göndermesinin hatalı bir hareket olacağını, Almanya'nın yenilmesi için, en zayıf noktası olan Fransa'dan hücuma geçilmesini ve Churchill'in Türkiye'ye göndermeyi düşündüğü filo ve birliklerin Fransa'ya yığılması gerektiğini açıkladı. Roosevelt de, bir Balkan ve Ege harekâtına ve Türkiye'nin savaşa katılmasına, İtalya'daki askerî harekâtı ve kuzey Fransa kıyılarına yapılacak çıkartma harekâtını geciktireceği gerekçesiyle karşı çıkmıştı.

Tahran Konferansı'nda, İngiliz ve Amerikan görüşlerinin taban tabana zıt olduğu, Amerikan ve Sovyet politikalarının ise koşutluk gösterdiği açığa çıkmıştı.

Tahran Zirve Konferansı'nın sonunda, Türkiye'nin, yılın sonuna değin Müttefiklerin yanında savaşa katılmasının askerî açıdan istenilen bir durum olduğuna ve Roosevelt ile Churchill'in, İnönü'yü Kahireye çağırarak, Türkiye'nin savaşa katılmasını istemelerine karar verilmişti.

İngiltere Dışişleri Bakanı, Molotov'a, Türkiye savaşmadığı takdirde, İngiltere ile ilişkilerinin temelden değişime uğrayacağını söylemişti. Churchill de, Molotov'a, Türkiye'nin savaşa girmemede diretmesi üzerine, Boğazlar'ın statüsünün yeniden gözden geçirilmesinden yana olduğunu belirtmişti. Ancak, Churchill, 11 Şubat 1944'te Türkiye'ye ilişkin şunları söylemişti: "Biz Türkiye'nin yalnızca iyiliğini isteriz ve topraklarının, haklarının ve çıkarlarının etkin biçimde korunmasından yanayız..." Churchill'in, Türkiye yönelik politikasının zikzaklarla dolu olduğunu, farklı tarihlerde ve farklı koşullarda farklı söylemlerde bulunduğunu söyleyebiliriz.

Churchill, Tahran Konferansı'nda, Türkiye'ye ültimatom verilmesi için karar çıkartamamış; ancak, üç lider, İnönü'nün hemen Kahire'de yapılacak bir konferansa çağrılması konusunda anlaşmıştı.

Türk devlet adamları, Kahire Konferansı öncesinde, bir yandan, İngiltere'nin aracılığıyla, Sovyet Rusya'nın Türkiye'yi savaşa girmeye zorladığına; öte yandan da, İngiltere'nin, Sovyetler'in baskısı nedeniyle, Türkiye'ye yeteri kadar araç, gereç ve silah yardımında bulunmadığına inanıyordu. Türkler, içinde bulundukları zor durumdan ötürü karşılaştıkları bütün güçlüklerin ardında Sovyet Rusya'nın olduğunu düşünüyor, en çok İngilizlerin, biraz da Amerikalıların, Sovyetler Birliği'nin emperyalist emellerine bilmeyerek yardımcı olduklarını varsayıyordu.

Tahran Konferansı'nda, İran hakkında da bir demeç yayımlanmıştı. Bu demeçte, İran'ın savaşın kazanılmasında hizmeti olduğu, Müttefiklerin, savaştan sonra İran'dan askerlerini çekecekleri ve İran'ın bağımsızlığına saygı gösterileceği belirtilmişti. İngiltere ile Sovyetler Birliği, savaşın bitiminden 6 ay sonra askerlerini İran'dan çekeceklerini ilan etti.

İkinci Kahire Konferansı (4-6 Aralık 1943)

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, İnönü'yü, savaştan yana olan; ancak, Hükümeti ile kamuoyu tarafından frenlenen bir Cumhurbaşka-

nı olarak görmeye başlamıştı. 3 Aralık 1943'te İngiltere Büyükelçisi Hugessen'in Londra'ya gönderdiği telgrafta, Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda İngiltere'nin en büyük umudunun bizzat İnönü'nün olduğu ve her şeyin onunla ilgili uygulanacak taktiğe bağlı bulunduğu belirtilmişti. Hugessen, İnönü'nün savaşa girmeyi kesinlikle istediğini ve halkı kısa bir sürede peşinden sürükleyebileceğini; ancak, etkin bir gazeteci ve milletvekili grubunun İnönü'ye muhalefet ettiğini ifade etmekteydi. Hugessen, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, İnönü'yü güç durumda bırakacak her türlü davranıştan sakınmasını da önermekteydi.[38]

Gerçekte, Milli Şef İnönü'ye muhalefet söz konusu değildi. İnönü, savaşa kesinlikle girmek istemediğine göre, İngiliz baskısına karşı koyabilmek amacıyla, sözü edilen muhalefetin gücünü abartarak, bu baskıyı hafifletiyor ve zaman kazanıyordu.

İkinci Kahire Konferansı başlamadan önce, İngiliz Genelkurmayı, Türkiye'nin savaşa 1944 yılının Şubat ayı ortalarında katılmasının çok uygun olacağını bildirmişti. Churchill, 15 Şubat 1944'te Amerikan ve İngiliz hava filolarının Türkiye'ye geleceğini Türklerin bu filoları kabul etmemeleri durumunda, Müttefiklerin, Türkiye ile işbirliğinden ümitlerini tümüyle keseceklerini açıkladı.

Tahran Konferansı'nda alınan karar uyarınca, Churchill ile Roosevelt İnönü'yü Kahire'ye davet etti. İnönü, Kahire davetini ancak bir koşulla kabul edebileceğini bildirdi; bu koşul, Konferans'ın "eşitler" arasında cereyan etmesi ve kendisinin de Roosevelt ve Churchill ile eşit statüde olduğunun kabul edilmesiydi. Bu, İnönü'nün, Atatürk'ün dış politikada koymuş olduğu ilkelere ne denli bağlı kaldığının bir kanıtıydı![39] Roosevelt, İnönü'ye, yapılacak görüşmelerin "eşit devletler arasında özgür tartışma" ortamında geçeceğine ilişkin taahhütte bulundu.

38 Deringil, *op. cit.*, s.219.

39 İsmet İnönü, Lozan Konferansı'nda da "eşitlik" ilkesi üzerinde ısrarla durmuş ve bu ilkenin Batılı Güçlerin temsilcileri tarafından kabul edilmesini sağlamıştı.

İnönü, Konferans'ta yer alan tartışmalarda, Türkiye'nin yükümlülüklerinden kaçmadığını vurgulamış; ancak, Almanya'nın henüz yenilmediğini ve Türkiye'ye ağır darbeler indirebilecek durumda olduğunu Müttefiklere anlatmaya çalışmıştı.

Kahire Konferansı'nda, Churchill ile Roosevelt, İnönü'ye Balkan cephesi projesini açıklamıştı. Bu proje çerçevesinde, Yunanistan'a bir çıkartma yapılacak; ancak, bu arada Müttefikler, Türkiye'deki havaalanlarında üslenecekler ve ülkede radar şebekesini kuracaklardı. İnönü, bu öneriyi uygun karşılamak eğilimindeydi. Ancak, Dışişleri Bakanı Menemencioğlu aynı görüşte değildi. Bu nedenle, konuya ilişkin olarak, Başbakan Saraçoğlu ile Mareşal Fevzi Çakmak'ın da görüşlerine başvurulmuştu. Sonuçta, Türkiye'nin, savaşa ancak Müttefik destek birlikleri ve yeterli savaş malzemesi gönderildikten sonra gireceği açıklandı.

Kahire Konferansı, Türkiye üzerinde yapılan baskının doruk noktasıydı. Churchill, Müttefiklerin, Sovyetler'den önce Balkanlar'a girmesini istemekte, bu nedenle de, Türkiye'nin savaşa girmesinde ısrar etmekteydi. Stalin'in Türkiye'nin savaşa girmesini istemesinin nedeni ise, Almanya'nın Doğu cephesinde gücü bölüneceği için, Sovyet Rusya üzerindeki Alman baskısının azaltılma olasılığıydı.[40]

İnönü, Roosevelt ile Churchill'in politikaları arasındaki farkı derhal anlamıştı. ABD, Türkiye'ye yönelik daha ılımlı ve anlayışlı davranıyordu. Roosevelt, İnönü'nün savaşa katılmamak için ileri sürdüğü gerekçelere tümüyle katılıyordu. İnönü'nün Roosevelt ile 4 Aralık'ta yer alan görüşmesinde, İnönü, İngiltere'nin, Türkiye'nin hazırlıksız biçimde savaşa katılmasını istediğini öne sürdü. Roosevelt de, İnönü'nün bu görüşüne katıldı. Roosevelt'e göre de, Türk ordusu yeterince donatılmamıştı.

Konferans'ın 5 Aralık'taki üçlü oturumunda, İnönü, Türkiye'nin savaşa girmesine ilişkin olarak, İngilizlerin kesin tarih koyma is-

40 Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1990*, s.149.

teklerine karşı çıkmış ve bu konuda diretilirse, Konferans'ın açmaza gireceğini dile getirmişti.

Türkiye'nin savaşa girme planı, "Operation Saturn" adını alıyordu. Churchill, 6 Aralık'ta İngiliz Genelkurmayı'na gönderdiği memorandumda, İngiliz uçaklarının en geç 15 Şubat 1944 günü Türk havaalanlarından havalanmak üzere, gerekli hazırlıkların yapılmasını bildiriyordu. 15 Şubat'tan sonra da, İngiliz denizaltıları Boğazlar'dan Karadeniz'e geçeceklerdi.

Kahire görüşmelerinde en duyarlı konulardan biri, Türk topraklarında üs yapımı için, İngiliz askerî personelinin sivil görünümlü teknik danışmanlar olarak ülkeye sokulmak istenmesiydi. Menemencioğlu, buna kesinlikle karşı çıkmıştı.

Türklerin Kahire'de uyguladıkları taktikler, mümkün olduğu kadar uzun süre tarafsız kalıp kuvvetlerini korumak, çok silah almak ve Sovyetler'in kendilerini bir oldubittiyle karşı karşıya bırakmaması için hazırlıklı bulunmaktı. Müttefikler üstelerse, Türkiye, savaşa girmeye hazırdı; ancak, gerekli silahları aldıktan ve Balkanlar'a bir İngiliz-Amerikan kuvvetinin gönderilmesinden sonra, savaşa katılmaya "evet" diyecekti. Türk Hükümeti'nin görüşüne göre, savaş sonrası dönemde, Sovyetler Birliği, Avrupa'yı tehdit edecek en büyük tehlike olacaktı. Bu nedenle, Türk askerî gücü en hızlı biçimde kuvvetlendirilmeliydi. Zamanı geldiğinde, Türkiye, İngiltere ve ABD, komünist tehdidine karşı, Balkanlar'a güçlü bir askerî kuvvet gönderebilmeliydi.

İnönü, Adana'da belirlenen listelerdeki yardımın yalnızca yüzde 4'ünün gönderildiğini öne sürdü. Öte yandan, İnönü, Müttefiklerle Türk birlikleri arasında etkili işbirliğini sağlayacak olan bir Balkan harekâtı ortak stratejisinin belirlenmediğini düşünüyordu. İnönü, Müttefiklerin, Türkiye'nin savaşta ne rol oynayacağını ancak savaşa katıldıktan sonra söylemesini kabul edemeyeceğini de açıklamıştı.[41]

41 Weisband, *İkinci Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, s.257.

İnönü'nün önerdiği Müttefik orduları arasında askerî işbirliği planı, ancak Türkiye'nin savaşa katılmasından sonra yapılacaktı.

Churchill, Türkiye'nin, 15 Şubat 1944 tarihinde savaşa katılmasında diretiyordu. Churchill'e göre, Müttefik askerî yardımı, 15 Şubat'a değin büyük ölçüde gerçekleştirilecek ve 15 Şubat'ta Müttefik hava kuvvetleri ile personeli Türkiye'deki havaalanlarına gelmeye başlayacaktı. Eğer Türkiye, 15 Şubat'ta ülkesindeki havaalanlarının ve üslerinin Müttefiklerce kullanımına izin vermezse, Müttefiklerin bundan sonra Türkiye ile işbirliğinde bulunma ümidi kalmayacaktı. Türkiye'nin görüşüne göre ise, Müttefik hava kuvvetlerinin Türkiye'deki havaalanlarından ve üslerinden yararlanmaları, Alman ordusunun Türkiye'ye karadan ve havadan karşı saldırısını davet edecekti. Bu tür bir saldırıya karşı Türk ordusunun donanımı ise, yeterli ölçüde gerçekleştirilememişti.

Kahire Konferansı, Türkiye'yi savaşa bir adım daha yaklaştırmıştı. Ancak, Türk tarafı, 15 Şubat 1944'te Müttefik hava kuvvetlerini kabul edip etmeme hakkını saklı tutmuştu. İngiltere Dışişleri Bakanı Eden'e göre, Türkiye'yi istenilen yönde ilerletmek açısından çok az yol katedilmişti.[42]

Savaş yıllarındaki Türk diplomasisinin birinci döneminin sona erip, ikincisinin başlamasını İkinci Kahire Konferansı sağlamıştı. Birinci dönem, Sovyetler ile Nazilerden gelebilecek askerî tehdide karşı düşünülmüştü; ikinci dönem ise, Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa üzerindeki emellerini engelleme amacını güdüyordu. İkinci Kahire Konferansı, Türk dış politikasının, askerî tehlikeleri uzakta tutmayı hedef alan savaş dönemi stratejisinden, savaş sonrası dünyasında doğabilecek siyasal çatışmalara karşı yöneltilmiş bir politikaya dönüşmesine başlangıç oluşturmuştu.

İnönü, Kahire Konferansı ertesinde, Mareşal Fevzi Çakmak'a Türk Silahlı Kuvvetleri'nin durumunu sormuştu. Fevzi Çakmak,

42 Deringil, *op. cit.*, s.225.

Türk ordusunun hiçbir şekilde Almanların karşısında tutunabilecek durumda olmadığını söyledi. Çakmak, ayrıca, Türkiye'nin 300 savaş uçağının ancak üçte birinin uçacak durumda bulunduğunu, uçaksavar bataryaları mürettebatının ise tümüyle eğitimsiz olduğunu sözlerine ekledi. Türk kuvvetleri, denizden çıkartına yapacak durumda da değildi. Fevzi Çakmak, bunların yanı sıra, yabancı kumandanların Türk ordularına komuta etmesinden duyduğu kaygıyı da dile getirmişti.

Türk-İngiliz ilişkilerinde, 1943 yılının Aralık ayında, Türk-Sovyet ilişkileri derecesinde olmasa da, ona yakın derecede bir gerginlik ve soğukluk yaşanıyordu. İngiltere'de, Türkiye'ye karşı daha sert tavır takınılmasını savunanlar artıyordu.

Öte yandan, von Papen ile Menemencioğlu arasında 18 Aralık'ta gerçekleşen bir görüşmede, Menemencioğlu, Türkiye'nin tarafsız kalacağını yinelemişti. Menemencioğlu, Müttefiklerin, Türkiye'deki havaalanlarını ya da hava üslerini zorla işgal etmeleri olasılığına karşı, her türlü önlemin alındığını açıkladı. Menemencioğlu, 30 Aralık 1943 tarihinde de, von Papen'e, Müttefik baskıları karşısında Türkiye'nin güç durumda olduğunu; ancak, Ankara'nın tarafsızlık politikasından ayrılmayacağını bildirdi.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

1944 YILINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

İkinci Dünya Savaşı'nın Seyri

Müttefikler, 6 Haziran 1944'te, Normandiya kıyılarına çıkartma harekâtını gerçekleştirmişti. Bu çıkartma harekâtı, "Operation Overlord" ismini taşıyordu. Tarihin en büyük çıkartması olan bu harekât başarılı olmuş, Müttefik güçleri, Fransa'nın güneyinden gelen birliklerle 24 Ağustos'ta Paris'te birleşerek kenti kurtarmıştı. 3 Eylül'de, Brüksel ile Amsterdam'a giren Müttefikler, 25-26 Eylül 1944'te de, Ren nehrini aşmaya başlamıştı. Artık Alman topraklarına girilmişti.

Normandiya çıkartmasının başarılı olması üzerine, Sovyetler de, 23 Haziran 1944'te, Doğu Cephesi'nde genel bir saldırıya girişmişti. Bu saldırı, Sovyet ordularının Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya girmesini sağlamıştı. Sovyetler Birliği, 1944 Temmuz'unda, Polonya'nın doğu bölgesini işgal etmiş ve bölgenin yönetimi, Moskova'nın oluşturduğu Lublin Hükümeti'ne verilmişti. Bu arada, İngiltere ile ABD, Londra'daki Polonya Hükümeti'nin Lublin Hükümeti ile anlaşmaya varması için baskı yapıyordu. Öte yandan, 1 Ağustos 1944'te, Alman işgaline karşı Polonya direnmesi başlamış; ancak, iki ay süren ayaklanma Polonya'nın yenilgisiyle sonuçlanmıştı.

Sovyet güçleri, Ağustos'ta Romanya'yı işgale başlamıştı. Romanya ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan ateşkes anlaşmasına göre, Romanya, Besarabya'yı Sovyet Rusya'ya terk ediyor ve Sovyet Yüksek Komutanlığı, Romen topraklarında tam hareket öz-

gürlüğüne sahip oluyordu. Transilvanya ise Romanya'ya geri veriliyordu.

Sovyetler, 5 Eylül 1944'te, Bulgaristan'a savaş ilan etmiş, Bulgar Hükümeti, 8 Eylül'de ateşkes istemişti. 9 Eylül'de, Sovyet yanlısı ve Anavatan Cephesi lideri Georgiev, Kral II. Simon'u yeni bir rejimi kabule zorlayan Hükümet'in başı olarak ortaya çıktı. Sovyetler Birliği, 15 Eylül'de Bulgaristan'ın istilasını tamamlamış ve Bulgaristan ile ateşkes anlaşmasını 28 Ekim 1944'te imzalamıştı.

Balkanlar'ın Sovyet işgali altına girdiğini gören İngiltere, Yunanistan'ı da Sovyetlere kaptırmamak için, 15 Eylül'de Yunanistan'a 4.000 kişilik bir kuvvet çıkarmıştı. İngiliz çıkartma kuvvetleri, Peleponez yarımadası karşısındaki Kitera adasını işgal etti.

Eylül sonunda, gerek Finlandiya gerek Romanya Sovyetler Birliği'ne teslim olmuştu. Ekim başında, Sovyet ordusu Macaristan'a saldırmış; 5 Ekim'de, Tito ile varılan anlaşma uyarınca, Kızılordu Yugoslavya'ya girmeye başlamış; Ekim ayı sonunda, Bulgar kuvvetleri, işgalleri altında bulundurdukları Selanik ve Doğu Yugoslavya'dan çekilmişti. Çekilme emri, 9-18 Ekim tarihlerinde, Churchill'in Moskova'yı ziyaretinden sonra Sovyetler'le vardığı anlaşma uyarınca, Sovyetler tarafından verilmişti.

Öte yandan, 14 Ekim'de, Atina ve Pire kurtarılmıştı. İngiltere'nin Yunanistan'ı Alman işgalinden kurtarması, Türkiye'de büyük bir sevinçle karşılandı. Türkiye, Sovyet Rusya'ya karşı, İngiltere'nin Balkanlar'a ayak basmasını kendisi açısından bir tür güvence sayıyordu.

Bu arada, 21 Ağustos-9 Ekim 1944 tarihlerinde, Dumbarton Oaks'ta bir toplantı yapılmış, bu toplantıda, "Atlantik Beyannamesi"nin ruhuna uygun "Birleşmiş Milletler Anayasası"nın oluşturulmasına karar verilmişti. Konferans sırasında ortaya çıkan başlıca anlaşmazlık konusu, oylama usûllerine ilişkin olmuştu. Sovyetler Birliği, Güvenlik Konseyi'nde alınacak kararlarda, her daimi üyenin veto hakkı olması ve kararların oybirliğiyle alınması konuların-

da diretmişti. Sonunda şöyle bir uzlaşmaya varıldı: Güvenlik Konseyi üyelerinin oybirliği kararı olmadan da, bir anlaşmazlığa barışçı çözüm yolu bulunabilecekti. Konsey'in daimi üyeleri, ancak anlaşmazlıkları çözebilmek için kuvvet kullanılmasını gerektiren durumlarda, veto haklarını kullanabileceklerdi.

Churchill, Balkanlar'da ve Orta Avrupa'da Sovyet yayılmasını önlemek amacıyla Stalin ile bir anlaşma yapmak üzere, Moskova'ya gitmiş ve 9-20 Ekim 1944'te Stalin'le görüşmüştü. Churchill, Balkan ülkelerinin iki devlet arasında nüfuz bölgelerine ayrılması konusunda bir anlaşmaya varmayı başarmış ve bu anlaşma, tarihe "Yüzdeler Anlaşması" olarak geçmişti. Bu anlaşma ile, Romanya Sovyet, Yunanistan İngiliz nüfuzuna bırakılmıştı. Yugoslavya ve Macaristan, yüzde 50 İngiliz, yüzde 50 Sovyet nüfuzu altında olacaktı. Bulgaristan ise, yüzde 75 Sovyet, yüzde 25 İngiliz nüfuzuna terk edilmişti. Bulgaristan, Romanya, Macaristan, vs. ülkelerde bulunan işgal kuvvetlerinin yönetimi, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin katılacağı üçlü Müttefik Denetleme Komisyonu'nun denetimi altında olacaktı. Bu anlaşma, savaştan sonra dünyanın birbirleriyle anlaşmazlık içinde bulunacak bloklara bölünmesine doğru atılan ilk adım olmuştu.

Pasifik'te, General Mac Arthur'un ısrarı üzerine, Filipinler'e saldırı ön plana alınmıştı. Burası ele geçirildikten sonra, Çin ile doğrudan bağlantı kurulacaktı. Ekim 1944'te, ABD'nin Filipinler'i ele geçirmek üzere gerçekleştirdiği Leyte Savaşı'nda, Japon donanması hemen hemen ortadan kaldırılmıştı. Japonya, bu yenilgiden sonra artık belini bir daha doğrultamayacaktı.[1]

1 Kasım'da, İngilizler Yunanistan'a yerleşti. Öte yandan, Sovyet işgal güçleri de Aralık ayında Varşova'ya girmişti. Almanlardan kurtulan Balkan ülkeleri, bu kez kendilerini Sovyetler'in kucağında bulmuşlardı.

1 Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1990*, s.143.

İkinci Kahire Konferansı'nda alınan kararları gerçekleştirmek üzere, Ocak 1944'te, Hava Generali Linnell başkanlığında bir İngiliz askerî heyeti Ankara'ya gelmişti. İki taraf arasındaki görüşmeler, genellikle, Türkiye'nin Müttefik Devletlerden istekleri üzerinde geçti. Türk tarafı, İngilizlerden 500 Sherman tankı, 300 savaş uçağı ile en az 180.000 ton araç ve gerecin hemen Türkiye'ye verilmesini istedi.[2] Churchill, İngiltere Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen'e gönderdiği talimatta, Türkiye'nin İngiltere'nin sağlayamayacağı miktarda yardım istemesi durumunda, Türkiye'ye yapılan yardımın tamamen kesileceğini ve savaş sonunda Türkiye'nin yalnız kalacağını Türk yetkililere söylemesini bildirdi. Ancak, İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, Churchill'e, Türkiye ile kopukluğu gündeme getirebilecek uygulamalardan kaçınmasını önermişti. Bunun üzerine, Churchill, Türkiye'ye yönelik tepkisini yumuşattı.

İngiltere'ye göre, Türkiye, gereğinden fazla istekte bulunmuş ve bu nedenle, görüşmeler çıkmaza girmişti. İngiltere Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen, Türkiye'nin istekleriyle İngiltere'nin elindeki olanaklar arasında büyük fark olduğunu ileri sürdü. İngilizlere göre, Türkiye'nin istemiş olduğu silahlar ve malzeme verilecek olsa bile, bunların gönderilmeleri, Türkiye'deki ulaştırma olanakları ve ulaşım sistemi nedeniyle savaş sonuna değin sürebilecek ve bu arada, Türkiye yine "savaş dışı" kalmış olacaktı.

Türkiye'ye göre, İngiltere ile yürütülen askerî görüşmelerden olumlu bir sonuç alınamamasının başlıca nedeni, İngiltere'nin, Türkiye'ye taahhüt ettiğinden daha az yardımda bulunması ve Türkiye'yi kaderiyle yalnız başına bırakmak istemesiydi. Türkiye, kendisine yeterli miktarda askerî malzeme sevkiyatı yapılmadan, topraklarında hava ve deniz üsleri vermeye hazır değildi.

2 Weisband, *İkinci Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, s.273.

İngiliz askerî kurulunun Ankara'dan ayrılması ile, savaş dönemindeti İngiliz-Türk ilişkileri en olumsuz noktaya çekilmişti. Bunu takiben, İngiltere, 2 Mart'ta, Türkiye'ye yapmakta olduğu silah ve malzeme yardımını durdurmuş, ABD de, 1 Nisan'da, Türkiye'ye yapılan "Kiralama ve Ödünç Verme" yardımına son vermişti.

1944 yılında, Müttefiklerle Türkiye arasında önemli bir diğer uyuşmazlık konusu da, Boğazlar'dan geçen Alman gemileri olmuştu. 1936 tarihli Montreux Sözleşmesi'ne göre, Boğazlar, savaş zamanında Türkiye'nin tarafsız olması durumunda, savaşan tarafların askerî gemilerine kapalı olacaktı. Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin 4. maddesi uyarınca, savaşta eğer Türkiye savaşan taraflardan biri değilse, bütün ticaret gemileri, hangi bayrağı taşırlarsa taşısınlar, Boğazlar'dan serbestçe geçebilecekti. Aynı Sözleşme'nin 3. maddesi uyarınca, Türkiye, Boğazlar'ın giriş ya da çıkışlarında kuracağı sağlık denetleme istasyonları ile, Boğazlar'dan geçen gemileri durdurup denetleyebilecekti. Böyle bir maddenin konulmasından amaç, "sağlık denetimi" adı altında durumları şüpheli görülebilecek gemileri aramak ve gemilerin gerçekten savaş gemisi olup olmadığını saptamaktı.

1944 yılı Ocak ve Şubat aylarında, İngiltere Büyükelçisi Hugessen, "refakat gemisi" olduklarını ileri süren Alman savaş gemilerine Boğazlar'dan geçiş izni verilmesini protesto etmişti. Türkler, bu gemilerin 20 ile 40 ton arasında küçük gemiler olduklarını ve ticaret eşyası taşıdıklarını öne sürmüştü. İngilizler, bu gemilerin Ege Denizi'ndeki savaşta kullanıldığında, çeşitli silahlar taşıdıklarında ve gemilerde top yuvalarının olduğunda diretmişti. Türkler ise, savaşan tarafların ticaret gemilerinde top yuvaları bulunmasının normal olduğunu ve bu durumun, gemilerin ticaret gemisi niteliğini değiştirmediğini ileri sürmüştü.[3]

Mayıs ayı sonunda, İngiltere Büyükelçiliği, 5 Alman gemisinin Boğazlar'dan geçeceğini Türklere haber verdi. 26 Mayıs'ta gemiler

3 *Ibid.*, s.328, 329.

Türklerce durduruldu. 29 Mayıs'ta, Alman Büyükelçiliği, 11 geminin daha Boğazlar'ın bir ucunda, 6'sının da öbür ucunda durdurulmasından yakındı. Almanlar, bu gemilerin ticaret gemileri olduğunu ileri sürerek, bunlara geçiş izni verilmesinde diretti. Gemilerde olağandışı bir şeyin bulunmaması üzerine, Türkler, gemilerin Boğazlar'dan geçmesine izin verdi.

3 Haziran'da, İngiltere Büyükelçisi Hugessen, 6 Alman askerî nakliye gemisinin Boğazlar'dan geçiş izni aldığı ve gece Çanakkale'den çıkış yaparak Ege'ye açıldıkları haberini almıştı. Bu tür olaylar, Türkiye'yi güç durumda bırakıyor ve Menemencioğlu, bu olaylarda şahsen İngiltere'nin şimşeklerini üzerine çekmiş görünüyordu. Antony Eden, Türk Hükümeti'nin, Boğazlar'da yetersiz denetlemelerle yetindiğini söylüyordu. Ancak, şu noktayı göz ardı etmemek gerekiyordu ki, Montreux Sözleşmesi'nin hazırlanışında, Türkiye'nin Boğazlar'da denetleme hakkını ele geçirmemesi için, İngiltere elinden geleni yapmıştı. Bu kez, yine aynı İngiltere, Türkiye'nin denetleme hakkını yeterince titiz bir biçimde uygulamamasından şikâyet ediyordu.

İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden, İngiliz Parlamentosu'nda yaptığı bir konuşmada, 5 Haziran 1944'te bazı Alman savaş gemilerinin Türk Boğazları'ndan geçtiğini açıklamış ve Türk Hükümeti'ni sert bir biçimde kınamıştı. Londra'nın diretmesi üzerine, Alman "Kassel" gemisi Boğazlar'dan geçişi sırasında aranmış ve geminin ticaret gemisi şeklinde kamufle edilmiş bir Alman savaş gemisi olduğu ortaya çıkmıştı.[4] Bunun üzerine, Ankara, Alman Hükümeti'ni resmen protesto etmiş ve bundan böyle tüm Alman gemilerinin Boğazlar'dan geçişleri sırasında sıkıca aranmasına karar vermişti. Türkiye'nin bu politika değişikliğinde, savaşta artık Mütte-

4 "Kassel" adlı geminin Türk yetkililerince aranmasının sonucunda, 9 mm.lik zırhı, tank taşımak için 30.000 ton kapasitede maçunaları, 5 makinalı tüfeği, 2 topu ve 65 sandık cephanesi olduğu ortaya çıkmıştı. Bkz: *Ibid.*, s.331.

fiklerin ağır basmaya başlamasının ve Almanya'nın gerilemesinin de önemli rolü olmuştu.

Türkiye, 1944 yılının Mayıs ve Haziran aylarında Sovyet Rusya'ya başvurarak, Balkanlar'ın güvenliği konusunda iki ülke arasında daha yakın bir siyasal işbirliğinin kurulabilmesi için, anlaşma yapmayı önermişti. Sovyet Rusya, bunun mümkün olabilmesi için, Türkiye'nin savaşa girmesi gerektiği yanıtını verdi. Türkiye bu koşulu kabul etmeyince, Türk-Sovyet ilişkilerinde de yakınlaşma gerçekleşememişti.

İngiltere ve ABD, 14 Nisan 1944 günü, Türkiye'ye, Almanya'ya krom gönderilmesinin derhal durdurulmasını, aksi takdirde, Türkiye'ye ekonomik ambargo ve abluka uygulayacaklarını bildiren ortak bir nota verdi. Bunun üzerine, Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, 20 Nisan 1944 günü TBMM'de yaptığı konuşmada, Türkiye'nin, İngiltere ile olan ittifakından ötürü tarafsız bir devlet sayılamayacağını ileri sürerek, Almanya'ya krom ihracatının 21 Nisan 1944 günü itibariyle durdurulacağını açıkladı.

Türkiye, 10 Haziran 1944'te aldığı bir kararla da, Almanya ile müttefiklerine yapılan ihracatı yüzde 50 oranında azalttı.[5]

Menemencioğlu'nun İstifası

1944 ilkbaharından itibaren, Menemencioğlu'nun dış politikadaki ağırlığı kaybolmaya başlamıştı, çünkü Türkiye'nin, artık tarafsızlık politikasına bağlı kalmayı sürdürmesi giderek güçleşmekteydi.[6] Dış politika, İnönü ve Saraçoğlu tarafından belirlenmeye başlanmıştı.

5 Harry N. Howard, "The Entry of Turkey into World War II," *Belleten*, c.XXXI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,1967, s.264.

6 Menemencioğlu, 1944'te Ankara'daki Mihver temsilcilerine yaptığı açılamada, kendisinin Dışişleri Bakanı olarak kaldığı sürece, Türkiye'nin tarafsızlık politikasını terk etmeyeceğini bildirmişti. Türk Genelkurmayı da, Menemencioğlu'nun politikasını yerinde buluyordu, çünkü Batı Trakya ve Bulgaristan'daki üslerinden kalkacak Alman uçakları, başta İstanbul olmak üzere, Türkiye'nin üç büyük kentini kolaylıkla yıkabilme olanağına sahipti.

11 Haziran'da, 3 Alman gemisinin Boğazlar'dan Ege'ye geçmesinden Müttefikler çok rahatsız olduklarını Türk Hükümeti'ne bildirdi. Sözde şilep olarak Boğazlar'dan geçen bu gemilerin kolaylıkla savaş gemisine dönüştürülebilecekleri ve bu olayda Ankara'nın gereken titizliği göstermediği ileri sürülmüştü. Bu durumda, Menemencioğlu, görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı.

Türk Hükümeti, 15 Haziran 1944 günü şu açıklamayı yaptı: "Hariciye Vekilimizin son günlerde takip ettiği politikayı Vekiller Heyeti tasvip etmemiştir. Bunun üzerine, Hariciye Vekili istifa etmiştir. Hariciye Vekilliği'ni vekâleten Başvekil idare edecektir."

Menemencioğlu, Müttefiklerin gözünde, Alman yanlısı ve Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa katılmasını önleyen kişiydi. Gerçekte ise, Menemencioğlu'nun dış politikasının İnönü'nün dış politikasından farklı olduğu söylenemezdi. Menemencioğlu'nun istifası, Müttefikler açısından, Müttefik yanlısı dış politika değişikliğinin bir göstergesiydi.

Uluslararası İlişkiler profesörlerinden A. Suat Bilge, "İnönü, İngilizleri yatıştırmak için, Menemencioğlu'nu harcadı" demekteydi.[7]

Türkiye'nin Almanya ile Diplomatik İlişkilerini Kesmesi (2 Ağustos 1944)

15 Haziran 1944'te, İngiltere, Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesmesi için, Türkiye'ye resmî başvuruda bulundu. İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, Türkiye'yi Almanya ile ilişkilerini kesmesi için zorlamak üzere, ABD Dışişleri Bakanı Hull'ı ortak eylemde bulunmaya çağırdı. Hull, Türk Hükümeti'ne yapılacak öneride İngilizleri desteklemeyi kabul etti. İngiltere, ayrıca, Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesmesinin Türk ekonomisine vereceği zararları karşılamaya da söz verdi.

7 Weisband, *İkinci Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, s.334, 335.

İngiltere Büyükelçisi Hugessen, 30 Haziran'da, Başbakan Saraçoğlu'na, Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesmesiyle, İngiltere'nin, Türkiye'ye tam bir müttefik gibi davranacağını söylemişti. 1 Temmuz'da, Saraçoğlu ile görüşen ABD Büyükelçisi Steinhardt da, Türkiye'nin atacağı bu adımın onun Birleşmiş Milletler'e girebilmesi için son fırsat olduğunu anımsattı.[8]

Bakanlar Kurulu, bu çok önemli konuyu 3 Temmuz'da görüştü. Türkiye, barış konferansında tam bir müttefik muamelesi görmesi koşuluyla, Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesmeyi kabul etti. Bunu Türkiye'nin savaşa doğru atmış olduğu bir adım olarak değerlendiren ABD ve İngiltere, Türkiye'nin bu koşulunu kabul etti.

Sovyet Hükümeti'nin tutumu ise, Türkiye'nin ya savaşa girmesi ya da tek başına bırakılması doğrultusundaydı. Sovyet yetkilileri, Türkiye'nin, Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesmesine savaşta yer almaya doğru atılmış ilk adım gözüyle bakmamaktaydı.

7 Temmuz 1944'te, Eden, İngiliz Hükümeti'ne, Türkiye'nin Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesmesinin savaş ilanından daha iyi olduğunu, çünkü bunun Almanya üzerinde aynı etkiyi yapacağını; öte yandan da, Türkiye'ye savaş malzemesi gönderilmesi konusunda uzun görüşmelerin yapılmasını gerektirmeyeceğini bildirdi.

Ribbentrop, 9 Temmuz'da, Salzburg'ta, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Saffet Arıkan ile yaptığı bir görüşmede, Türkiye'nin, Almanya ile siyasal ve ekonomik ilişkilerini kesmesi ve Almanya'ya karşı savaşa katılması durumunda, Doğu Avrupa'nın Bolşevikleştirilmesini dolaylı biçimde desteklemiş olacağını dile getirmişti. Ribbentrop, Türkiye'nin Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesmesinin, Türkiye'yi, en sonunda zorunlu olarak Almanya ile savaşa sokacağı görüşündeydi. Ribbentrop'a göre, Türkiye, Müttefiklerin taleplerini kabul edecek olursa, bağımsızlığını yitirebilecekti. Bu takdirde, Müttefiklerin taleplerinin sonu gelmeyecekti. Saffet Arıkan ise, Ribbentrop'a, Türk dış politikasının kesinlikle değişmeyeceğini bir kez daha yinelemişti.

8 Howard, *op. cit.*, s.204.

Churchill, 11 Temmuz'da Stalin'e yazdığı bir mektupta, Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesmesinin Müttefiklerin çıkarına olduğunu; ancak, Türkiye'yi savaşa katılmaya zorlamanın yararsız olduğunu yazmaktaydı, çünkü savaşa girdiği takdirde, Türkiye, Müttefiklerin veremeyecekleri miktarda yardım isteyecekti. Stalin de, 15 Temmuz'da Churchill'e verdiği yanıtta, artık Türkiye'yi savaşa girmeye zorlamanın yararsız olduğunu, savaştan sonra da Türkiye'nin çeşitli isteklerinin göz önüne alınmayacağını ileri sürmekteydi. Sovyet Rusya, 27 Temmuz'da ABD Hükümeti'ne, Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesmesi önleminin çok geç olduğunu ve bunun Sovyetler Birliği'ni tatmin etmediğini bildirdi. Sovyetler Birliği, ayrıca, Türkiye'yi kendi bildiği gibi hareket etmede serbest bırakacağını ve ona artık baskıda bulunmayacağını da ifade etmişti.

Görüldüğü gibi, savaşın bu aşamasında, Türkiye'nin, savaşa katılıp katılmaması ya da Almanya ile ilişkilerini kesip kesmemesi gibi, siyasal ve askerî sorunlarla daha çok İngiltere ilgileniyor, Sovyetler Birliği ise, bu tür gelişmelerle hiç ilgilenmiyordu.

İngiltere, Türkiye'yi, hâlâ Müttefiklerin dünyasında görmek istiyor ve Türkiye'nin, savaş sonrasındaki politika sahnesinde yalnız kalmasını önlemeye çalışıyordu. Sovyetler Birliği ise, o güne değin herhangi bir destek görmediği Türkiye'nin, Müttefikler dünyasında yer almasını istemiyor, savaş sonrasında Türkiye ile tek başına kalmak ve savaşın yol açtığı siyasal ve askerî sorunları, Türkiye ile tek başına görüşmek ve çözüme kavuşturmak istiyordu.

Öte yandan, ABD, Türkiye'nin, Almanya ile ilişkilerini kesmesini olumlu bir adım olarak değerlendirmişti.

Türkiye, 2 Ağustos 1944'te, Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesmiş; ancak, Almanya'ya karşı derhal savaşa girmek kararında olmadığını ilan etmişti.

İnönü, 1944 Kasım başında, TBMM'yi açış konuşmasında şu noktalara değinmişti:

> "Memleketimiz İngiltere ile olan ittifaka büyük değerini vermeyi sürdürecektir. Hiçbir millete karşı gizli niyeti ve ihtilaf-

lı sorunu olmayan Türkiye Cumhuriyeti, milletçe maddî ve manevî alanlarda ilerleme gayretleriyle, milletler ailesi içinde dostluk ve iyi geçinme ilişkileriyle bir barış ve istikrar öğesi olarak yaşamak azmindedir."[9]

Böylece, İnönü, gelecekte de Atatürk'ün "yurtta barış, dünyada barış" politikasına devam edileceğini vurgulamış olmaktaydı.

9 Turan, *op. cit.*, s.248.

DOKUZUNCU BÖLÜM

1945 YILINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Yalta Konferansı (4-11 Şubat 1945)

4-11 Şubat 1945 tarihlerinde, Roosevelt, Churchill ile Stalin arasında Yalta Konferansı toplandı. Yalta Konferansı, savaş içinde yer alan Müttefikler arasındaki diplomatik konferansların sonuncusuydu. Bu Konferans, savaş sonrası dünya düzeni ile ilgili olarak toplanmıştı. Yalta Konferansı'nda, "Birleşmiş Milletler" örgütünün kurulmasını gerçekleştirmek üzere, 25 Nisan'da San Francisco'da uluslararası bir konferansın toplanmasına karar verildi. Ancak, bu konferansa katılacak devletler için, 1 Mart 1945 gününe değin Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmiş olma koşulu getirilmişti. Bunun üzerine, Türkiye, 23 Şubat 1945'te Almanya ile Japonya'ya savaş ilan etti.

Yalta Konferansı'nda şu kararlar alınmıştı:

Sovyetler Birliği, Uzakdoğu savaşına katılmayı kabul etti. Sovyetler Birliği'ne, Japonya'ya karşı savaşa girmesinin karşılığı olarak, Sakhalin adasının güneyi, Küril adaları ve Port Arthur ile Mançurya'daki demiryolu ayrıcalıkları verilmiş ve Dış Moğolistan Sovyetler'in nüfuz alanına konulmuştu.

Almanya, 3 işgal bölgesine ayrılacak; ancak, İngiltere ile ABD, kendi bölgelerinde Fransa'ya da bir kısım ayıracaktı. Sovyetler Birliği, Almanya'nın doğu bölgesini; İngiltere, kuzeybatısını; ABD de,

güneybatı bölgesini işgal edecekti. Sovyet işgal bölgesi içinde kalan Berlin de, ortak işgal altında bulunacaktı.[1]

Almanya, 20 milyar dolar tamirat borcu ödeyecekti.

ABD, Sovyetler Birliği, Çin, Fransa ve İngiltere, 5 büyük devlet sayılarak, bunlara BM Güvenlik Konseyi'nde sürekli temsil yetkisi verildi. Güvenlik Konseyi'nin sürekli üyeleri için veto ilkesi kabul edildi.

Churchill ile Roosevelt, Sovyetler Birliği'nin 1941 sınırlarını kabul etti. Polonya'nın doğu sınırları için, 1919 Paris Barış Konferansı'nda saptanan "Curzon Çizgisi" kabul edildi. Polonya'nın batı sınırları için, Ruslar, Oder-Neisse nehirleri çizgisini ileri sürdü; ancak, iki tane Neisse nehri olduğundan, nihai sınırın çizilmesi sonraya bırakıldı. Churchill ile Roosevelt, Moskova'nın oluşturduğu Lublin Hükümeti'ni, Londra'da sürgündeki Polonya Hükümeti'nden birkaç demokrat politikacının katılması koşuluyla kabul etti.[2]

Boğazlar statüsünün Sovyet Rusya lehine değiştirilmesine ve bu durumdan Türkiye'nin haberdar edilmesine karar verildi.

İkinci Dünya Savaşı'nın en önemli konferanslarından biri olan Yalta Konferansı'nda, önceki konferanslarda olduğu gibi savaşın yürütülmesine ilişkin sorunlardan çok, yenilmiş devletlerle yapılacak barışın koşulları ile uluslararası işbirliği konusu ve kurtarılan Avrupa devletlerinin durumları üzerinde durulmuştu.

Yalta'da üç lider, güvenilir ve sürekli bir barışın ancak bütün uluslar arasında oluşturulacak işbirliği sayesinde gerçekleştirilebileceğini ileri sürmüş, bunun için en yakın zamanda "Birleşmiş Milletler" örgütünü kurmak azminde olduklarını dile getirmiş ve bu amaçla, San Francisco'da, Mihver'e savaş açmış olan bütün devletlerin katılacağı bir konferansın toplanmasını kararlaştırmıştı.

1 Yalta'da, Batılıların Berlin'e nasıl geçecekleri belirlenmemişti. Bu sorun, ilerideki yıllarda Batılılar ile Sovyetler Birliği'ni bir çatışmanın eşiğine kadar getirecekti.

2 Polonya'da, Sovyetler Birliği'nin işgal bölgesinde kurduğu ve Lublin kentinde kurulduğu için "Lublin Komitesi" adını alan komünist hükümet ile Alman ve Sovyet işgalleri sırasında Londra'ya kaçan mülteci hükümet bulunmaktaydı.

Kurtarılan Avrupa devletlerinin durumuna gelince; Churchill, Roosevelt ve Stalin, Yalta'da "Kurtarılmış Avrupa Demeci"ni yayımlamıştı. Bu demece göre, üç devlet, Avrupa uluslarının siyasal ve ekonomik sorunlarını "demokratik usûller"le çözmelerine yardım edecek ve "her ulusun kendi hükümet biçimini kendi istediği gibi seçmek hakkı"na saygı gösterecekti.[3]

Yalta Konferansı'nın 10 Şubat 1945 günü yapılan 7. oturumunda, Stalin'in, Boğazlar sorunu ile Montreux Sözleşmesi'nin durumunu ortaya atması nedeniyle, Konferans'ta Türkiye de söz konusu edilmişti. Stalin, Montreux Sözleşmesi'nin artık eskimiş olduğunu ve değiştirilmesi gerektiğini ileri sürmüştü. Böylece, Sovyetler Birliği, Boğazlar üzerindeki tarihsel emperyalist emellerini uluslararası alana taşımış olmaktaydı. ABD ile İngiltere, Sovyet Rusya'ya, Boğazlar'da daha geniş geçiş serbestisi tanınmasını kabul etti.[4] Ancak, ABD Hükümeti, Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki egemenliğini ihlal edecek bir statüye taraftar değildi. ABD, İngiltere ile Sovyetler Birliği'nin Dışişleri Bakanları'nın Londra'da yapacakları toplantıda, Sovyet Hükümeti'nin Montreux Sözleşmesi'ne ilişkin olarak yapacağı somut önerilerin görüşülmesi ve uygun bir zamanda Türk Hükümeti'nin bu önerilerden haberdar edilmesi kararlaştırıldı. Ancak, Potsdam Konferansı'na değin böyle bir toplantı yapılmadığından, Sovyetler Birliği, bu konu üzerinde ancak Potsdam'da durabildi. Burada üzerinde durulması gereken nokta, Montreux Sözleşmesi'nin Sovyetler'in çıkarlarını gözetecek şekilde değiştirilmesine İngiltere ile ABD'nin de razı olmasıydı.[5]

Yalta Konferansı, savaştan sonra "Birleşmiş Milletler"in tüzüğünü hazırlamak üzere, 25 Nisan'da San Francisco'da bir konferansın toplanması kararıyla sona erdi.

3 Bu demeçte, "demokrasi" kavramından ne anlaşılması gerektiği açıkça belirtilmediği için, taraflar, bu kavramı kendi anladıkları biçimde yorumlamışlardı.

4 1944 Ekim'inde Churchill Moskova'da Stalin ile buluştuğu zaman, Sovyet temsilcileri, bu sorunu İngilizlere açmışlar ve Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmesi konusunda İngilizlerin de onayını almışlardı.

5 Armaoğlu, *"İkinci Cihan Harbinde Türkiye,"* s.175.

Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya Savaş İlanı (23 Şubat 1945)

28 Aralık 1944'te ABD Büyükelçisi Steinhardt, Dışişleri Bakanı Hasan Saka'ya, Müttefiklerin, Türkiye'nin Japonya ile ilişkilerini kesmesini istediklerini söylemişti. Bunun üzerine, Türkiye, 3 Ocak 1945'te, Japonya ile diplomatik ilişkilerini kesmeye karar verdiğini açıkladı.

Almanya ile Japonya'ya savaş açma ve "Birleşmiş Milletler Beyannamesi"ne Türkiye'nin de katılması hususlarındaki Hükümet önerisinin kabulü için yapılan açık oylamada, karar hazır bulunan 401 milletvekilinin oyu ile Meclis'ten geçi. Böylece, Türkiye, 23 Şubat 1945'te, 1 Ocak 1942 tarihli "Birleşmiş Milletler Beyannamesi"ni imzalamış ve Almanya ile Japonya'ya savaş ilan etmişti, çünkü BM'nin kurulmasını gerçekleştirmek üzere toplanacak olan San Francisco Konferansı'na, ancak 1 Mart 1945 tarihinden önce Almanya'ya ve Japonya'ya savaş ilan etmiş olan devletler davet edilebilecekti.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den Talepleri (19 Mart 1945)

Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazları'na yönelik öncelikli amacı, Boğazlar'ı, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine kapatmaktı. Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin getirdiği düzenin, Boğazlar'ı, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine tümüyle kapayamaması Sovyet güvensizliğinin devamına yol açmıştı.

İkinci Dünya Savaşı sonunda kendini güçlü, Türkiye'yi de güçsüz ve yalnız gören Sovyetler Birliği, Montreux düzenini değiştirmek istemişti. Sovyetler Birliği, güçsüz bir Türkiye'nin, Boğazlar'ı, kendisine karşı yöneltilecek bir saldırı durumunda, istese de kapalı tutamayacağından sürekli kaygı duymuştu.

19 Mart 1945'te, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 17 Aralık 1925 tarihinde Paris'te imzalanmış ve süresi 7 Kasım 1945'te bitecek olan "Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması"nın, İkinci Dünya Savaşı sonunda ortaya çıkan yeni duruma uygun olmadığından ve geliştirilmeye muhtaç olduğundan feshini istediğini bildirdi. Türkiye, 20 yıldır Türk dış politikasının temeli olan ve iki ülke arasındaki dostluğun simgesi haline gelmiş bulunan bu antlaşmaya çok önem vermekteydi.

1925 tarihli "Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması"nın feshi ile, Sovyetler'in, Stalingrad Muharebesi'nden beri Türkiye'ye karşı giderek belirginleşen antipatisi, artık tehdide dönüşmüş olmaktaydı.

31 Mart 1945'te, Dışişleri Bakanı Hasan Saka, ABD Büyükelçisi Steinhardt'a, Sovyetler Birliği'nin, Boğazlar konusunu, yalnızca Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin ilgilenmesi gereken bir konu haline getirme eğiliminden söz etmişti. Ancak, Türkiye, ABD'den beklediği desteği göremedi. Bu tarihte ABD, henüz Sovyetler Birliği ile işbirliğini tamamen dışlamamakta ve bu devleti tahrik edici davranışlardan kaçınmaktaydı.[6] Ancak, Roosevelt'in ölümü üzerine ABD Başkanı olan Harry Truman, savaş sonrası dönemde Sovyetler Birliği ile işbirliği yapılabilmesi konusunda Roosevelt'e kıyasla daha karamsardı.

4 Nisan 1945'te, Türk Hükümeti, Sovyet Hükümeti'nin günün çıkarlarına daha uygun bir anlaşma için yapacağı önerileri dikkat ve iyi niyetle irdelemeye hazır olduğunu bildiren uzlaştırıcı yanıtını Moskova'ya iletti. Türk Hükümeti, yeni bir anlaşmanın koşullarını araştırma ve Sovyet dostluğunu kazanma çabalarından vazgeçmemişti.

6 Faruk Sönmezoğlu, *II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası*, Der Yayınları, İstanbul, 2006, s.33.

Görüşmeler için Ankara'ya çağrılan Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, Haziran başında Moskova'ya dönünce, İnönü'nün ittifak önerisini ileri sürdü. Molotov, bunu olumlu karşılamış; ancak, istedikleri koşulların yerine getirilmesi durumunda, böyle bir ittifakın gerçekleşebileceğini söylemişti.

Molotov, 7 Haziran'da, Selim Sarper'e, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında yeni bir paktın yapılabilmesi için, şu önerilerde bulundu: 1) 16 Mart 1921 tarihli "Türk-Sovyet Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" ile saptanan Türk-Sovyet sınırında,[7] Sovyetler Birliği lehine bazı düzeltmelerin yapılması;[8] 2) Boğazlar'ın, Türkiye ile Sovyetler Birliği tarafından ortaklaşa savunulması ve bunu sağlamak için, Sovyetler Birliği'ne Boğazlar'da deniz ve kara üsleri verilmesi; 3) Boğazlar rejimini saptayan Montreux Sözleşmesi'nde yapılması gerekli değişiklikler konusunda, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında bir ilke uzlaşmasına varılması.

Türk Hükümeti, Sovyetler Birliği'nin ilk iki önerisini reddetti. 3. maddeye ilişkin olarak da, Montreux Sözleşmesi'nin, yalnızca Türkiye ile Sovyetler Birliği'ni değil, bu sözleşmeyi imzalamış olan bütün taraf devletleri ilgilendirdiğini ve bu nedenle, onların görüşlerinin de dikkate alınması gerektiğini ileri sürdü. ABD ile İngiltere, savaş süresince Sovyetler'le yürüttükleri işbirliğini, barış düzeni içinde de yürütebilecekleri ümidini hâlâ yitirmemişti. Bu nedenle, bu iki devlet, Sovyet Rusya'yı gücendirebilecek kesin bir tutum almaktan kaçınmıştı.

7 16 Mart 1921 tarihli antlaşmada, "Türkiye" deyiminden Misak-ı Millî sınırları içinde kalan arazinin kastedildiği ve bu arazinin Kars ile Ardahan'ı da kapsadığı öngörülüyordu. Batum ve çevresi Sovyet Gürcistanı'na terk edilecek; ancak, Türkiye, Batum limanını serbetsçe kullanabilecekti. Nahcivan ise, başka bir devlete terk edilmemek koşuluyla, Azerbaycan'ın koruyuculuğu altına konulmuştu. Boğazlar sorunu, Karadeniz'e sahildar devletlerin temsilcilerinin katılacağı bir konferansta ele alınacaktı. Sovyet Hükümeti, Çarlık Rusyası'na verilmiş olan kapitülasyon haklarından feragat etmişti.

8 Sovyetler Birliği, Van Gölü'nden başlayıp, Kars, Ardahan, Artvin, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Gümüşhane illerini içine alan ve Giresun'a değin uzanan Doğu Karadeniz şeridinin kendilerine bırakılmasını istemekteydi.

İnönü, daha sonraki bir tarihte, Sovyet isteklerini şöyle değerlendirmişti:

> "Bizim için Rusya çok önemlidir, çünkü Türkiye, Rusya'nın yumuşak karnıdır. Ruslar, güneyi emniyete almak isterler. Ondan sonra kuzeyden gelecek bir saldırıya rahatlıkla karşı koyarlar. Çünkü geniş toprakları vardır, kalabalık nüfusu vardır, içeri çekilirler ve bir yerde kıstırırlar, ama güney emniyette ise. Buna ilave olarak, Boğazlar vardır. Boğazlar, Ruslar için çok önemlidir. Bizimle gittikçe dostluğu artırıp, Boğazlar'da biraz daha emniyete kavuşmak isterler. Stalin, bir hata yaptı. Türkiye'yi kaçıran ve uzaklaştıran bir hata. Böylece, Ruslar, güneylerinde ne yapacaklarını kestiremez hale geldiler. Biz de, zorunlu olarak yeni bağlantılar kurduk."[9]

Türk Hükümeti'nin Sovyet isteklerini reddetmesi üzerine, Sovyetler Birliği, 1945 yılının ortalarından itibaren Türkiye üzerinde ağır bir siyasal baskı uygulamaya başlamıştı. Türkiye de, Sovyetler Birliği'nin karşısında yalnız kalmamak için, İngiltere ile ABD'ye daha çok yakınlaşma ve bu iki devletin desteğini sağlama çabasına girişmişti.

ABD Başkanı Truman, Boğazlar konusunda anılarında şöyle yazmaktaydı: "Karadeniz Boğazları, Süveyş Kanalı ve Panama Kanalı gibi su yolları, bütün dünya milletlerine ve gemilerine açık olmalıdır." Sovyetler'in toprak istemlerine ilişkin olarak ise Truman, bu sorunun Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında çözüme kavuşturulması gerektiğini öne sürmüştü.[10]

9 Necdet Uğur, *İsmet İnönü*, 3. basım, Yapı Kredi Yayınları-457, İstanbul, Ocak 2002, s.29.
10 Ekinci, *op. cit.*, s.722.

San Francisco Konferansı (25 Nisan-26 Haziran 1945)

5 Mart 1945'te, Türkiye, San Francisco Konferansı'na resmen davet edildi ve BM'nin kurucu üyeleri arasında yerini aldı. Türkiye, San Francisco Konferansı'na, Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın başkanlığında, aralarında Türkiye'nin ABD Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydur, Feridun Cemal Erkin ile Anayasa Profesörü Nihat Erim'in de bulunduğu bir heyetle katıldı.

San Francisco'da 25 Nisan 1945'te başlayan toplantılar 2 ay sürdü ve 26 Haziran'da sona erdi. Bu toplantılarda, "Birleşmiş Milletler Anayasası" ile "Uluslararası Adalet Divanı"nın statüsünü belirleyen metin hazırlandı.

BM Anayasası'nda, örgüte katılabilmek için, "demokratik bir rejime sahip olunması gerektiği" yolunda hükümler yer almıştı. Türkiye, San Francisco'da, ABD ile İngiltere'ye, yakında Türkiye'de çok partili yaşama geçileceğinin güvencesini verdi.[11] Böylelikle, Türkiye, Sovyetler Birliği karşısında, Batı'nın demokratik devletlerinin desteğini kazanmak istiyordu.

Türk yetkililer, genellikle, "Birleşmiş Milletler Anayasası"nı eksik ve kusurlu bir metin olarak değerlendirmiş ve bu anayasanın yürürlüğünün büyük devletlerin birliğine ve iyi niyetine bağlı olduğuna inanmıştı. Bu iyi niyetin ve birliğin gösterilememesi durumunda, "Birleşmiş Milletler" örgütü, barışı ve küçük devletlerin egemenliğini korumakta çok sınırlı kalacaktı. Türkiye de, diğer küçük devletler gibi, çok geçmeden büyük devletlerden birinin politikasının dümen suyuna sürüklenebilecekti. Böyle bir durumda ise, BM'nin, Türkiye'ye pek büyük bir yararı olamayacaktı.

"Ulusların barış içinde yaşamalarının sorumluluğu büyük devletlere düşer" felsefesinin egemen olduğu İkinci Dünya Savaşı son-

11 İnönü, 19 Mayıs 1945 günü Gençlik ve Spor Bayramı'da verdiği demeçte, Türkiye'de çok partili yaşama geçileceği yolunda ilk ipucunu vermişti.

rası dönemde, "Birleşmiş Milletler"in varlık nedeni bugün dahi sorgulanmaktadır.

Potsdam Konferansı (17 Temmuz-2 Ağustos 1945)

17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihlerinde ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında Potsdam Konferansı yapıldı. ABD'yi, Konferans'ta, Roosevelt öldüğü için Truman temsil etti. İngiltere'yi, Konferans'ın yarısında Churchill, Temmuz sonundan sonra da Başbakan Clement Attlee temsil etti. Sovyet Rusya'yı ise Stalin temsil etmişti.

Potsdam Konferansı'nda şu kararlar alınmıştı:

Konferans'ta, öncelikle, Almanya'nın Nazizm'den ve askerlikten arındırılması konusu ele alındı. Almanya'nın Nazizm'den arındırılabilmesi için, savaş suçlularının Nürnberg Mahkemesi'nde yargılanması gerekmekteydi. Almanya, Nazizm'in ortadan kaldırılması ve demokrasi rejiminin kurulabilmesi için, bir süre işgal altında kalacaktı. Batılı devletlerin işgal bölgelerinde, yerel özerkliğe sahip devletlerden kurulu bir federasyon gerçekleştirilecekti. Sovyet işgal bölgesinde ise, "halk demokrasisi" adı altında merkeziyetçi ve komünist bir yönetim kurulacaktı. Almanya'da "demokratik" bir rejim kurma konusunda, Potsdam'da dört devlet anlaşmıştı; ancak, "demokrasi"nin tanımı konusunda bu devletler arasında bir anlaşma sağlanamadığı için, Sovyetler ile Batılılar, işgal bölgelerinde kendi anlayışları doğrultusunda bir "demokrasi"yi uygulamıştı. Ayrıca, İngiltere, ABD, Sovyetler Birliği ile Fransa, kendi işgal bölgelerinde, Alman savaş endüstrisinin barış ekonomisinin gereksinmelerine yanıt verecek şekilde örgütlenmesine birlikte çalışacaktı.

Konferans'ta, Polonya'nın doğu bölgesinin Sovyetler'e, Almanya'nın doğu bölgesinin de Polonya'ya verilmesi ilke olarak kabul edilmişti. Polonya'nın Batı sınırlarının saptanması Almanya ile yapılacak barışa bırakılmıştı. Bu barış yapılamadığı için, Polonya'nın

bugünkü Batı sınırları fiilî bir duruma dayanmaktadır. Sovyetler Birliği, 16 Ağustos 1945'te Polonya ile yaptığı bir antlaşma ile, Polonya-Sovyet Rusya sınırını "Curzon Çizgisi" olarak Polonya'ya kabul ettirmişti. Öte yandan, Polonya'da, Yalta Konferansı'nda kurulması kararlaştırılmış olan koalisyon hükümeti, Potsdam Konferansı toplandığı sırada kurulmuş ve Batılılarca da tanınmıştı.

Avusturya ile Viyana, Almanya'da olduğu gibi, 4 devlet arasında işgal bölgelerine ayrılmıştı.

Sovyetler Birliği, tamirat borcu üzerinde ısrar etmişti.[12]

Boğazlar konusunda, Sovyetler Birliği, Boğazlar'ın, Sovyet Rusya ile Türkiye'nin ortak denetimi altına konulmasını istemiş; ancak, bu istek kabul edilmemişti. ABD ile İngiltere, Sovyetler için ancak Boğazlar'dan tam geçiş serbestisine taraftardı. Boğazlar konusunda karar alınamayıp, her devletin kendi görüşünü Türkiye'ye bildirmesine karar verilmişti.

Potsdam'da Boğazlar

Potsdam Konferansı'nda ele alınan önemli konulardan biri, Türk Boğazları'nın durumu olmuştu. Montreux Sözleşmesi'nin, Sovyet ticaret ve savaş gemilerinin Boğazlar'dan her zaman serbestçe geçmesini sağlayacak şekilde değiştirilmesi yolundaki Sovyet isteğine, daha önce gerek Churchill gerek Roosevelt ilke olarak karşı çıkmamıştı.[13] Bu konuda Potsdam'da bir görüş ayrılığı ortaya çıkmadı. Ancak, Sovyetler Birliği'nin, Boğazlar konusuna yalnızca kendisi ile Türkiye'yi ilgilendiren iki taraflı bir sorun olarak bakması ve Boğazlar'da deniz ve kara üsleri istemesi büyük tartışmalara yol aç-

12 Sovyetler Birliği, bu ısrarında haklı sayılabilirdi, çünkü Almanlar, Sovyetler Birliği'ni işgal ettiği zaman, tüm endüstriyi yakıp yıkmalarına karşın, örneğin, Fransa'yı işgallerinde böyle yapmamışlardı.

13 Montreux Sözleşmesi'nin bu hususlara ilişkin hükümleri için bkz: Tuncer, *op. cit.*, s.158-163.

mıştı. Churchill ile Truman, Sovyetler'in bu isteğine itiraz etmişti. ABD Başkanı Truman, Boğazlar sorununun ABD'yi ve bütün dünyayı ilgilendirdiğini söyleyerek, Türk Boğazları için düzenlenecek yeni rejime ABD'nin de katılması gerektiğini dile getirmişti.

Truman, 1946 yılından başlayarak, Boğazlar düzeninde Türk egemenliğini zedeleyecek ve Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin Montreux'de sağladıkları hakları ortadan kaldıracak her türlü değişikliğe karşı bir tutum benimsemişti. Churchill de, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nde bazı makul değişiklikler yapılabileceğini; ancak, Türkiye'den toprak ve Boğazlar'dan üs istemenin Türkiye'yi açıkça tehdit etmek anlamına geleceğini ve bu konuda yapılan baskılara karşı olduğunu belirtmişti. Churchill ayrıca, Sovyet Rusya'nın, Boğazlar sorununu Türkiye ile başbaşa çözüme kavuşturmaya çalışmasını onaylamadığını da öne sürmüştü.

Potsdam'da, Boğazlar konusunda yapılan görüşmeler kesin bir sonuca bağlanamamıştı. Ancak, ABD ile İngiltere'nin, Montreux rejiminin değişmesine karşı olmadıkları ve ABD Hükümeti'nin, Boğazlar'ın yeni rejimi konusunda söz sahibi olmak istediği ortaya çıkmıştı. Türkiye de, Boğazlar'ın, ulusal egemenliğini ve bağımsızlığını zedelememek koşuluyla, yeni bir rejime tabi kılınmasını kabul etmişti.

Yalta Konferansı'ndan farklı olarak, Potsdam'da, Sovyetler Birliği Boğazlar'da üs istiyordu. İngiltere ve ABD ise, Sovyet ticaret ve savaş gemilerine, savaşta ya da barışta, Boğazlar'dan tam geçiş serbestisinin tanınmasını ve bu serbestinin üç büyük devletle diğer ilgili devletler tarafından güvence altına alınmasını önerdi. İngiltere ve ABD'ye göre, böyle bir güvence karşısında, Sovyet Rusya'nın Boğazlar'da üs istemesine de gerek kalmayacaktı.

Potsdam Konferansı'nda, tarafların Boğazlar rejimi konusunda ortak bir görüşe varamamalarının sonucunda, her üç tarafın da, görüşlerini ayrı ayrı Türkiye'ye bildirmesine karar verilmişti.

Potsdam'da, iki önemli nokta ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri, Montreux Sözleşmesi'ni imzalayan devletler arasında olmamakla birlikte, Potsdam'da alınan karar sonucunda, ABD'nin de, Boğazlar sorununda söz sahibi olmak hakkını kazanması; ikinci nokta da, ABD'nin, Montreux rejiminin değiştirilmesine karşı olmadığının anlaşılmasıydı.

Türk Hükümeti, 20 Ağustos 1945'te, Londra ile Washington'a birer nota vererek, şu hususları öne sürdü:

1) Geçiş serbestisine ve Boğazlar bölgesinde barışın korunmasına ABD güvencesinin de katılması; 2) Boğazlar için bulunacak formülün, Türkiye'nin egemenliğine ve güvenliğine hiçbir engel oluşturmaması; 3) Sovyetler Birliği'nin taleplerinin doğurduğu huzursuzluğa kesin olarak son verilmesi.

İnönü, TBMM'nin yeni çalışma yılını başlatırken yaptığı konuşmada, Boğazlar konusuna ilişkin şunları söylemişti:

"İkinci Dünya Savaşı'nda Montreux Sözleşmesi'nin herhangi bir şekilde zararlı olduğunu söylemeye imkân yoktur. Boğazlar'ın güvenli ellerde olduğu ve bütün milletlerin çıkarına olan serbest geçişin hiçbir engel karşısında bulunmadığı sabit olmuştur." İnönü, Sovyetler'in toprak isteklerine ilişkin olarak ise şu hususlara değinmişti: "Açıkça söyleriz ki, Türk topraklarından hiç kimseye verecek bir borcumuz yoktur. Şerefli insanlar olarak yaşayacağız ve şerefli insanlar olarak öleceğiz!"[14]

Savaşın Sona Ermesi

İtalya, 29 Nisan 1945'te teslim olmuş; 30 Nisan 1945'te Hitler intihar etmiş; 2 Mayıs'ta, Almanya Müttefiklere teslim olmuş ve 7 Mayıs 1945'te de, General Jodl, Almanya adına kayıtsız şartsız teslim belgesini imzalamıştı. Böylece, Avrupa'daki savaş sona ermişti.

14 Turan, *op. cit.*, s.260.

Öte yandan, Uzakdoğu'da, Filipinler'in ele geçirilmesinden sonra, Pasifik adalarını atlama taşları olarak kullanıp, giderek Japon adalarına yaklaşmak ve bu adaları ele geçirmek, ABD'nin temel savaş stratejisini oluşturmuştu. ABD, 1945 Şubat'ında Iwo Jiwa adasını ele geçirdi. Okinawa adasının ele geçirilmesi ise üç ayı almıştı. Mart ayında da, Tokyo bombalanmaya başlandı.

Japonya'yı dize getiren atom bombası olmuştu. ABD uçakları, 6 Ağustos 1945'te Hiroshima ve 9 Ağustos'ta da, Nagasaki üzerine birer atom bombası attılar. 14 Ağustos 1945'te, Japonya teslim oldu ve 2 Eylül 1945'te, teslim belgesini ABD'nin Missouri zırhlısında imzaladı.

İkinci Dünya Savaşı sona ermişti!

ONUNCU BÖLÜM

1945-1950 YILLARINDA TÜRKİYE'NİN ABD VE SOVYETLER BİRLİĞİ İLE İLİŞKİLERİ

İsmet İnönü, savaş ertesinde, Türkiye'yi savaş içinde kalmış olduğu yalnızlığından kurtarmak, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve güvenliğini tehdit etmesine karşı koyabilmek ve ekonomik yardım sağlamak gerekçeleriyle, savaştan en güçlü devlet olarak çıkan ABD'nin yanında yer almayı yeğlemişti. Böylelikle, Türkiye, savaştan sonra ayakta kalabilmek ve varlığını koruyabilmek için, Batılı devletlerin yanında yer almayı seçmişti. Bu, bence, savaş koşullarının Türkiye'ye dikte ettiği bir durumdan kaynaklanmaktaydı. Oysa, 1950 Mayıs'ında yapılan seçimlerle işbaşına gelen Demokrat Parti iktidarında, Türkiye'nin körükörüne Batı'ya bağımlı bir duruma getirilmesi, Demokrat Partili yöneticilerin istek ve iradeleriyle gerçekleştirilmiş ve Batı'ya bağımlı dış politika, ne yazık ki, ülkemizi, bugüne değin benimsenen bu yanlış dış politika tercihi nedeniyle, çok olumsuz gelişmelerle karşı karşıya bırakmıştır!

İkinci Dünya Savaşı ertesinde, Türkiye'yi Batı ile yakın ilişkiler kurmaya iten nedenlerin başında, Türkiye'ye yöneltilen Sovyet tehditleri gelmekteydi. Sovyetler Birliği karşısında duyduğu güvenlik kaygısıyla, Türkiye, 1952 yılında NATO'ya katılmış, ondan sonra da, ABD ile kurduğu bir dizi ikili anlaşmalar ağı ile kendini ABD'nin savunma düzenine bağlamıştı. Türkiye'yi Batı ile yakın

ilişkiler kurmaya iten ikinci neden, ekonomik kalkınmasını gerçekleştirmek için gerekli gördüğü dış yardımdı. Bu nedenle, Türkiye'nin, ABD'nin ve savaştan sonra kendilerini toparlayan Avrupa devletlerinin desteğini aramaktan başka çaresi yoktu. Türkiye'nin Batı ile yakın ilişkiler kurmasının üçüncü nedeni ise, Atatürk Devrimi ile başlayan "Batılılaşma" çabalarıydı.[1] Ancak, burada hemen şu noktayı vurgulamak isterim ki, Atatürk ile İnönü'den sonra iktidara gelen Türk yöneticileri, "Batılılaşma"yı, öncelikle Batı ile sıkı dış ilişkiler kurmak anlamında yorumlamışlar ve Atatürk'ün, "Batılılaşma" kavramını algılamasından büyük ölçüde sapmışlardır.[2]

ABD Notası (2 Kasım 1945)

ABD'nin, Boğazlar konusundaki yeni tutumunu açıkça gösteren ilk belge, 2 Kasım 1945 tarihinde Türkiye'ye verdiği nota olmuştu. Nota'da, Montreux Sözleşmesi hükümlerinin zamanın koşullarına uydurulması için, uluslararası bir konferansın yapılması önerilmekte ve Sözleşme'de şu değişikliklerin yapılması istenmekteydi:

1- Montreux Sözleşmesi'ne göre, Türkiye savaş zamanında muharip olduğu takdirde, Türkiye ile savaş halinde bulunan bir devletin bayrağını taşımayan bütün ticaret gemileri, düşmana yardım etmemek koşuluyla, Türk Boğazları'ndan serbestçe geçebilir. ABD Notası'nda, bu hükmün değiştirilmesi ve Boğazlar'ın, barışta ve savaşta, bütün devletlerin ticaret gemilerine açık olması öngörülmekteydi.

2- Montreux Sözleşmesi'ne göre, savaş zamanında Türkiye muharip olmadığı takdirde, savaşan devletlerin savaş gemileri Boğaz-

1 Mehmet Gönlübol-Halûk Ülman, "Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı, 1945-1965", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c.21, no.1, 1966, s.147.

2 Atatürk için "Batılılaşma", Türkiye'nin uygar ve çağdaş bir devlet olabilmesi için atacağı adımları içeriyordu.

lar'dan geçemez. ABD Notası'na göre, Boğazlar, Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin savaş gemilerinin geçişine her zaman açık olmalıydı.

3- Montreux Sözleşmesi'ne göre, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemileri, bazı koşullar ve tonaj kayıtları altında, barış zamanında Boğazlar'dan serbestçe geçebilirler. ABD Notası'na göre, bu hüküm de değiştirilmeli, barış zamanında, Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin açık izni olduğu durumlar istisna edilmek üzere ve BM adına gönderilecek savaş gemileri dışında, Boğazlar, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine her zaman kapalı tutulmalıydı.

4- Montreux Sözleşmesi'nin zamanın koşullarına uydurulması için, bu Sözleşme'de bazı değişiklikler yapılmalıydı. Sözleşme'deki "Milletler Cemiyeti" deyimi, "Birleşmiş Milletler" deyimi ile değiştirilmeli ve Japonya, bu sözleşmeyi imzalayan devletler arasından çıkarılmalıydı.

Görüldüğü gibi, ABD, Boğazlar'dan geçişte Karadeniz devletlerine ait gemilere daha geniş yetkiler verilmesini kabul etmekteydi, çünkü bu tarihte ABD, savaş yıllarında Sovyetler Birliği ile oluşturulmuş olan işbirliğinin savaştan sonra da sürdürülebileceği inancını taşımaktaydı. ABD Notası'nda Türkiye açısından olumlu olan ise, Truman'ın, Boğazlar'ın uluslararası güvence altına alınarak Boğazlar'dan geçiş serbestisinin sağlanması görüşünün terk edilmiş olmasıydı. ABD görüşündeki bu değişikliğin nedeni, Boğazlar'a uluslararası su yolu statüsü tanınmasının, Boğazlar'ın her iki yakasının silahsızlandırılmasını da beraberinde getirebileceği ve bunun da, Türkiye'nin savunmasını zayıflatacağı yolundaki kaygılardı.

İngiltere, 21 Kasım 1945'te, Boğazlar'a ilişkin görüşünü Türkiye'ye bildirmişti. İngiltere, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesinden yana olmakla birlikte, Boğazlar'ın, yalnızca Türkiye ile Sovyetler arasında bir sorun olmadığını, Türkiye ya da Sovyetler Birliği'nin, söz konusu değişiklikler için, uluslararası bir konferansın toplanmasını istemesi durumunda, İngiltere'nin de buna katılacağını öne sürmüştü.

Başbakan Saraçoğlu, ABD Notası'nı yanıtlamak üzere, 5 Aralık 1945 tarihinde yaptığı basın toplantısında, Türk Hükümeti'nin, ABD'nin önerilerini temel alan ve ABD'nin de katılacağı bir uluslararası toplantıyı kabul ettiğini, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ni değiştirmek için toplanacak konferansta ABD'nin yer almasının bir gereksinme olduğunu belirtti. Saraçoğlu, Amerikan görüşünün esas bakımından iyi olup, bir tartışma ve görüşme zemini olarak kabule değer olduğunu dile getirdi. Türkiye'nin amacı, Sovyetler Birliği'ne karşı ABD'nin desteğini sağlamaktı.

Potsdam Konferansı sırasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak talebini iki ülke arasındaki bir sorun olarak gören ABD, Konferans'tan bir süre sonra bu görüşünü değiştirmiş ve Türkiye'nin toprak bütünlüğüyle ilgilenmeye başlamıştı. Bu tutum değişikliğinin başlıca nedeni, Ortadoğu ile ilgili gelişmeler ve Sovyetler Birliği'nin İran üzerinde uyguladığı baskıydı. İkinci Dünya Savaşı sırasında İran'ı İngiltere ile birlikte işgal eden Sovyetler Birliği, savaşın ertesinde bölgeden çıkmak istememişti. Gerek İran'ın jeopolitik konumu gerek bu ülkenin petrol kaynaklarının Batı dünyası için önemi, ABD'nin, Sovyetler Birliği'ne yönelik yumuşak politikasını gözden geçirmesine neden olmuştu.

Sovyetler Birliği Notaları (7 Ağustos 1946 ve 24 Eylül 1946)

Sovyetler Birliği, Boğazlar'a ilişkin görüşlerini, 7 Ağustos 1946 tarihinde verdiği bir notayla Türk Hükümeti'ne açıkladı. Sovyetler Birliği, bu notanın bir örneğini de ABD'ye iletmişti. Nota'da, Sovyetler'in, Boğazlar'a ilişkin şu önerileri yer almaktaydı: 1) Ticaret gemilerinin barışta ve savaşta tam geçiş serbestisine sahip olması; 2) Karadeniz'de kıyısı olan devletlerin savaş gemilerine her zaman geçiş serbestisinin tanınması; 3) Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemileri için, barışta ve savaşta geçiş yasağının konulması; 4) yeni Boğazlar rejiminin, yalnızca Karadeniz'e kıyısı olan

devletler tarafından düzenlenmesi; 5) ticaret ve geliş geçiş serbestliği ile Boğazlar'ın güvenliğinin, en ziyade ilgili ve bu işe en liyakatli devletler olan Sovyet Rusya ile Türkiye tarafından ortaklaşa sağlanması.

ABD Hükümeti, Sovyet Hükümeti'ne 19 Ağustos 1946'da verdiği bir nota ile, Sovyet Notası'nın 4. ve 5. maddelerini kabul edemeyeceğini bildirdi. ABD Hükümeti'nin görüşüne göre, Boğazlar rejimi, yalnızca Karadeniz'e kıyısı bulunan devletleri değil, ABD de dahil olmak üzere, diğer devletleri de ilgilendiren bir sorundu. Yine ABD Hükümeti'nin görüşü uyarınca, Boğazlar'ın savunması, Türkiye ile Sovyetler Birliği tarafından gerçekleştirilmeyecek, Türkiye, Boğazlar'ın savunulmasında başlıca sorumlu devlet olmayı sürdürecekti.

ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Acheson, 7 Ağustos 1946 tarihli Sovyet Notası'nın, Boğazlar rejimini düzenlemekten çok, Türkiye'yi Sovyet egemenliği altına koymak amacıyla kaleme alındığını savunmuştu.[3] Acheson'un görüşüne, ABD Başkanı Truman da katılmıştı.[4] Truman'a göre, 7 Ağustos 1946 tarihli notadaki Sovyet istekleri kabul edilecek olursa, ABD ile İngiltere'nin Boğazlar konusunda söz sahibi olmaları olanaksızlaşacak ve Türkiye'nin bağımsızlığı ortadan kalkacaktı. Boğazlar'ın ortak savunması bahanesiyle Türkiye'ye girecek olan Sovyet güçleri, çok geçmeden bütün Türkiye'yi denetimleri altına almak isteyecekti.

Öte yandan, İngiltere de, 21 Ağustos'ta Sovyet Hükümeti'ne verdiği notada, 4. ve 5. maddelerde yer alan Sovyet isteklerini kabul etmediğini belirtmiş ve Türkiye'nin, Boğazlar'ın denetimi ve savunulmasında sorumlu olarak kalmayı sürdürmesini ileri sürmüştü.

3 Ülman, *İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947*, s.79.

4 1947'den sonra dünyanın iki kutba ayrılması (bipolarisation) giderek hızlanmıştı. ABD'yi, Sovyetler Birliği karşısında Türkiye'yi desteklemek kararı almaya zorlayan dünyanın iki kutba ayrılma olgusuydu.

Sovyet Notası'nı, Türk Hükümeti, 22 Ağustos 1946 tarihli bir notayla yanıtladı. Bu Nota ile, Türkiye, Montreux Sözleşmesi'nin, savaş ve ticaret gemilerinin Boğazlar'dan geçişi ile ilgili hükümlerinde bazı değişiklikler yapılabileceğini kabul etmekle birlikte, Sovyet Notası'nın 4. ile 5. maddelerini reddettiğini bildirdi. Bu gelişmeler, Sovyet tehdidi ve tehlikesinin bundan böyle Türkiye üzerinde giderek ağırlaşacağını açıkça gösteriyordu.

Sovyetler Birliği, Türkiye'ye verdiği 24 Eylül 1946 tarihli ikinci notasında, Boğazlar'ın, yalnızca Karadeniz'e kıyısı olan devletler, yani Sovyetler Birliği, Sovyet uydusu olan Romanya, Bulgaristan ve Türkiye tarafından belirlenecek bir rejimle yönetilmesi ve Türkiye ile Sovyetler Birliği tarafından ortaklaşa savunulması konusundaki isteğini yinelemişti. Sovyetler Birliği, bu kez, Karadeniz'e kıyısı olmayan İngiltere ile ABD'nin Boğazlar sorununa karışmaması için, bu notanın birer örneğini İngiliz ve Amerikan Hükümetlerine iletmemişti. Ancak, Türkiye, 24 Eylül Notası'ndan hem ABD'yi hem de İngiltere'yi haberdar etti. ABD ve İngiltere, Sovyetler Birliği'ne gönderdikleri notalarda, Türkiye'nin yanında yer aldıklarını ifade ettiler.[5] Bu iki Batılı demokrat devletin Sovyetler Birliği'ne karşı kesin tutum takınmasında, Türkiye'nin demokratikleşme yolunda atmış olduğu adımların ve çok partili düzene geçmesinin önemli rolü olmuştu.[6]

Başbakan Recep Peker, bu vesileyle, *Daily Telegraph* gazetesi muhabiri Buckley'e Türkiye'nin dış politikasını şöyle özetlemişti:[7]
1) Türk ulusunun egemenlik haklarını ve Türk vatanının bütünlü-

5 ABD, 9 Ekim'de, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye gönderdiği 24 Eylül 1946 tarihli Nota'ya ilişkin Moskova'ya ilettiği Nota'da, Sovyet isteklerini reddetmiş, Sovyetler Birliği'ni, Boğazlar'a karşı bir harekete girişmemesi konusunda uyarmıştı.

6 Demokrat Parti, 7 Ocak 1946'da kurulmuş ve partinin başkanlığına Celal Bayar getirilmişti.

7 1946 genel seçimlerinin ertesinde, İnönü, Şükrü Saraçoğlu'nun yerine, Recep Peker'i Başbakanlığa getirmişti.

günü korumak; 2) Türkiye'nin müttefiklerine ve dostlarına güven ve sadakat; 3) "Birleşmiş Milletler" örgütüne samimi bağlılık; 4) Türkiye'nin bütün komşularıyla samimi dostluk ilişkilerini sürdürmek. Özellikle, Sovyet Rusya ile Milli Mücadele sırasında oluşturulan ve iki büyük dünya savaşı arasında gelenekselleşen samimi dostluk ve karşılıklı güven ortamını yeniden kurmak; 5) Dünyanın her tarafıyla normal ve karşılıklı ticari ilişkileri yeniden kurmak.[8]

Türk Hükümeti, ikinci Sovyet notasına yanıtını 18 Ekim 1946'da vermiş ve Sovyetler'in isteklerini geri çevirmişti. Böylelikle, Türkiye, Sovyetler'in üs, toprak ve Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmesi önerilerini reddetmişti.

Şu hususun altını çizmek isterim ki, Türkiye, 1945-1947 yıllarında, Sovyetler Birliği karşısında yalnız olmasına karşın, Sovyet isteklerine boyun eğmemişti. 1947 yılından itibaren, Sovyetler'in gerçek amaçlarının Batılı devletler tarafından anlaşılmaya başlanması üzerine, ABD, Türkiye'yi Sovyetler Birliği karşısında yalnız bırakmamaya karar vermiş ve iki devlet arasında "Truman Doktrini" ile başlayan yakınlaşma, yalnızca Türkiye'nin değil, her iki devletin de karşılıklı çıkarlarına uygun görülmüştü.

"Truman Doktrini" ve Türkiye

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, savaş sırasında yükselen gıda maddeleri ve hammadde fiyatları giderek normale döndüğünden, bu maddeleri ihraç eden Türkiye'nin gelirlerinde bir azalma söz konusu olmuştu. Öte yandan, Türkiye, Sovyet tehdidiyle karşı karşıya bulunduğu için, savaş bittiği halde 600.000 kişilik ordusunu terhis edememiş ve silah altında tutmak zorunda kalmıştı. 1946 bütçesinin neredeyse yarısı, bu kalabalık ordunun harekâta hazır halde

8 Ekincikli, *op. cit.*, s.115'ten "Başbakan Peker'in Daily Telegraph Muhabiri'ne Boğazlar Meselesi Hakkında Verdiği Demeç," *Ayın Tarihi*, sayı 155, Ekim 1946, s.57, 58.

tutulmasına harcanmıştı. Savunmaya yönelik bu yüksek askerî harcamanın sonucu olarak, Hükümet, yatırım yapacak ya da ülkeyi sanayileştirecek maddi olanaklardan yoksun kalmıştı. Bu nedenle, Türkiye'nin dış yardıma gereksinmesi olmuştu.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Türkiye'nin elinde 245 milyon dolarlık altın ve döviz stoku olduğu halde, Sovyetler Birliği ile savaş olasılığını düşünerek bu stoku kullanmak istemeyen Türk yöneticileri, karşı karşıya bulundukları ekonomik güçlükleri yenebilmek için, bir yandan, uzun vadeli iç istikrazlardan (borçlanma); öte yandan da, dış kredilerden yararlanmak yoluna gitmeyi kararlaştırmıştı.[9]

Türkiye, kendisine yönelik Sovyet tehdidiyle baş edebilecek başlıca güç olarak ABD'yi gördüğü için, savaşın ertesinde bu devlete yaklaşma politikasını benimsemişti. ABD, savaş sonrası dönemde, dünyaya egemen olan iki bloktan birinin en güçlü devleti konumundaydı.

7 Mayıs 1946 tarihinde, Ankara'da, Türkiye ile ABD arasında bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre, Türkiye, ABD'ye 4,5 milyon dolar ödeyerek, o zamana değin ABD'den "Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu" çerçevesinde almış olduğu tüm araç gereç ve malzemeyi kendi mülkiyetine geçirme hakkını elde ediyordu.

Ekim 1946'da, ABD ile İngiltere, Türkiye'ye yardım konusunda bir anlaşmaya varmıştı. İngiltere, Türkiye'ye askerî yardım sağlarken, ABD'nin de, ekonomik yardımda bulunması kararlaştırılmıştı. Ancak, İngiltere, 21 Şubat 1947'de, ABD Hükümeti'ne, biri Türkiye diğeri de Yunanistan konusunda iki memorandum (muhtıra) verdi. Bu memorandumlarda, bu iki devlete savaşın sona ermesinden bu yana yapılmakta olan İngiliz askerî ve ekonomik yardımının, İngiltere'nin o sırada geçirdiği büyük ekonomik buhran nedeniyle, 1947 Mart'ından sonra kesileceği yer almaktaydı. Türkiye konu-

9 Ülman, *İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947*, s.90.

sundaki muhtırada, ayrıca, Türkiye'nin Batı savunması için önemi ileri sürülerek, Türkiye'ye hem ekonomik hem de askerî yardım yapılması gerektiği, bu yardımları artık İngiltere'nin yapamayacağı ve bunun için de, bu sorumluluğun ABD tarafından üstlenilmesi gerektiği belirtiliyordu. İngiltere, ABD'den bu konuda hızla harekete geçmesini istemişti, çünkü herhangi bir gecikme, Türkiye ile Yunanistan'ın bağımsızlıklarını yitirmesine ve Ortadoğu bölgesinin Sovyet egemenliği altına girmesine neden olabilirdi.

ABD Hükümeti, Türkiye ile Yunanistan'a doğrudan doğruya yardım yapmak yolunu kabul etti. 1947 yılı başlarından itibaren, ABD'nin yeni dış politikası, "containment", yani "Sovyetler'i durdurma" politikası niteliğinde olacaktı.[10] ABD'li yöneticiler, 1945 ve 1946 yıllarında, Sovyetler Birliği'nin genişleme ve yayılma politikası izlediğine tanık olmuştu. İşte, büyük ölçüde bu nedenle, ABD, Batı dünyasının savunması açısından çok önemli bir yerde bulunan Türkiye ile Yunanistan'ı, Sovyetler Birliği karşısında yalnız bırakmamak yolunu seçmişti.

Başkan Truman, Türkiye'yi ve Yunanistan'ı destekleme kararını kendi ismiyle anılan bir ilkeye dayandırmıştı. "Silahlı azınlıkların ya da dış baskının boyunduruk sağlama çabalarına direnen özgür insanları destekleme" diye tanımlanan bu karara, "Truman Doktrini" ismi verildi. Türkiye'de Ağustos 1946'da iktidara gelen Recep Peker Hükümeti, ABD ile ilişkileri artırmayı yararlı hatta zorunlu görmüştü. Hükümet programında bu konuda şunlar yer almıştı:

> "ABD ile olan ilişkilerimiz, karşılıklı sevgi, saygı ve işbirliği sayesinde, sürekli olarak gelişme göstermektedir. Bütün çabalarını aynı soylu ideallere vakfetmiş olan iki millet arasındaki tanışma imkânları arttığı oranda, bugünkü mutlu sonuçları da-

10 ABD Hükümeti, savaştan sonra Sovyetler Birliği ile işbirliğini sürdüremeyeceğini anlayınca, doğrudan doğruya bu devletin karşısında yer alma politikasını benimsemişti.

ha olumlu gelişmelerin izlemesi de muhakkaktır. Hükümetimiz, bu yolda bütün çabaları harcamaktadır."[11]

ABD Başkanı Truman, Kongre'ye 12 Mart 1947 günü gönderdiği mesajında, Türkiye ve Yunanistan'a 400 milyon dolarlık askerî ve ekonomik yardım yapılması için, kendisine yetki verilmesini istedi. Truman, mesajında, daha çok Yunanistan'a yapılacak yardım üzerinde durmuştu. Hem İkinci Dünya Savaşı'nda büyük zarar görmesi hem de savaş sonrasında bir iç savaşın yer alması, Yunanistan'ın, özellikle ekonomik açıdan oldukça güç duruma düşmesine neden olmuştu. Bu nedenle, Türkiye, ABD'den yalnızca askerî yardım alırken,[12] Yunanistan, hem askerî hem de ekonomik yardım almıştı.

ABD Kongresi'nde 18 Mart 1947'de ele alınan yasa tasarısıyla, ABD Başkanı'na, Türkiye ve Yunanistan'a askerî uzmanlar gönderme ve bu iki ülkeye yardım yapılabilmesi için, 400 milyon doları (300'ü Yunanistan, 100'ü Türkiye için) kullanabilme yetkisi verildi. Tasarı, 22 Mayıs 1947'de Başkan tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi.

Bu yasa uyarınca yapılacak yardım, Başkan'ın bilgi ve onayı olmadan, Türkiye ve Yunanistan tarafından yardımın amaçları dışında kullanılamayacaktı. Türk ve Yunan Hükümetleri, bu iki ülkeye yapılan yardımın yerinde ve amacına uygun olarak kullanılıp kullanılmadığını denetlemek için, ABD tarafından gönderilen yetkililere gerekli bilgiyi vermekten kaçınmayacaktı.

Bu yasa tasarısında yapılan "Vandenberg Değişikliği" uyarınca; a) BM Güvenlik Konseyi ya da Genel Kurulu, Türkiye ve Yunanistan'a yapılan yardımın kesilmesini isterse, b) Türk ya da Yunan Hükümetleri artık yardım istemediklerini bildirirlerse, c) ABD Başkanı, bu yasanın amaçlarının gereği gibi gerçekleştirilmediğine ya da gerçekleşme olanağı kalmadığına karar verirse, Türkiye ve Yunanistan'a yapılan ABD yardımına son verilecekti.[13]

11 Turan, *op. cit.*, s.262.

12 Türkiye, savaş sonrasında, ekonomik açıdan Yunanistan kadar güç durumda gözükmüyordu. Bu nedenle, ABD'li yöneticiler, Türkiye'ye ekonomik yardım yapmayı gerekli görmemişlerdi.

13 Sönmezoğlu, *op. cit.*, s.39.

ABD ve Türkiye yetkilileri, 12 Temmuz 1947'de, Türkiye'nin ABD'den aldığı yardımdan nasıl yararlanacağının temel hükümlerini içeren genel bir anlaşmayı imzaladılar. Bu anlaşma, "Türkiye'ye Yapılacak Yardım Hakkında Anlaşma" başlığını taşıyordu. Anlaşmayı, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına Dışişleri Bakanı Hasan Saka, ABD Hükümeti adına ise ABD'nin Ankara Büyükelçisi Edwin C. Wilson imzalamıştı. Anlaşmada, yardımın şu 2 amaçla verildiği belirtilmişti: a) Türk güvenlik kuvvetlerini güçlendirmek, b) ekonomik istikrarı sağlamak.

"Truman Doktrini" çerçevesinde yapılacak olan ABD yardımının, amacına uygun ve verimli bir biçimde kullanılıp kullanılmadığını Amerikan makamları nasıl denetleyebilecekti? Türk yöneticileri, büyük bir yabancı devletin Türkiye'nin içişlerine karışmasını önlemek ve Türk kamuoyunu bu hususta rahatlatmak amacıyla, anlaşmaya ABD yardımının kullanılma yer ve biçimlerine ilişkin açık hükümler koydurmak istememişler ve bu yöndeki isteklerini ABD Hükümeti'ne de kabul ettirebilmişlerdi.

Yardım, Türkiye'deki "Amerikan Misyonu" Başkanı'nın Türk Hükümeti ile danışarak saptayacağı biçimde yapılacaktı. Yardım, silah ve mühimmatın yanı sıra, bunların kullanımlarına ilişkin gerekli bilgi ve teknik desteği de içerecekti. Türk Hükümeti de, ABD Misyonu'na aldığı yardımın nasıl kullanıldığına ilişkin raporlar verecekti. Anlaşma'nın 3. maddesi şöyleydi:

> "Türkiye, ABD'nin onayı olmadıkça, sözü geçen madde, hizmet ve bilgilerin sahipliğini üçüncü taraflara devredemez, bunları resmî Türk yetkilileri dışında kimsenin kullanmasına izin veremez ve bunları verildikleri amacın dışında kullanamaz."[14]

14 Türkiye'nin 1964'te Kıbrıs'a müdahale kararı üzerine, ABD Başkanı Johnson, Türkiye Başbakanı İsmet İnönü'ye 5 Haziran 1964'te yazdığı mektupta, bu maddeye atıfta bulunarak, ABD'nin bu anlaşma çerçevesinde Türkiye'ye verdiği silahların Kıbrıs'a yapılacak müdahalede kullanılamayacağını ileri sürmüştü.

ABD'li yöneticiler, Türkiye'ye yapılan askerî yardımı başlıca iki amaca yöneltmeye çalışmıştı: 1) Türk ordusunu modern silahlarla donatmak, bu silahların kullanılması konusunda orduyu yetiştirmek ve böylelikle, Türkiye'nin savunma gücünü artırmak; 2) Türk bütçesinin hemen hemen yarısını tutan ve Türk ekonomisi açısından ağır bir yük oluşturan askerî masrafların azaltılmasını sağlamak. Ancak, ABD'den gönderilen malzemenin bakımı için yılda 400 milyon lira ödenmesi gerektiğinden, bütçedeki askerî masrafları azaltmak mümkün olamamıştı. Ayrıca, ABD'den gönderilen malzemenin yedek parçaları da ancak aynı devletten satın alınabileceğine göre, bir de dolar bulmak güçlüğü ortaya çıkmıştı. Türkiye'nin, yeterli Amerikan doları bulma konusundaki güçlükleri, ülkenin bazı üretim ve tüketim mallarını ABD'den almak istemesiyle daha da artmıştı. Bunun üzerine, Türk yöneticiler, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerde ortaya çıkan bu dengesizliğin üstesinden gelebilmek için, ABD'den ekonomik yardım isteminde bulunmuşlardı.

ABD Hükümeti'nce Türkiye'nin askerî gücünü artırma amacıyla yapılan yardımlar, Türk Hükümeti'ni iyice ABD'ye yakınlaştırmış ve ABD'ce uygun görülebilecek bir dış politika izlemeye yöneltmişti. Kişisel ilişkilerde olduğu gibi, devletler arası ilişkilerde de, borç alan devletin, borç veren devlete bir ölçüde bağımlı duruma gelmesi ve o devletin politikası doğrultusunda bir politika izlemeye mahkûm olması kaçınılmazdır! Benim burada şu soru aklıma gelmekte: Acaba Atatürk'ümüz hâlâ hayatta olsaydı, O da böyle bir politikayı izlemeyi yeğler miydi?..

Türkiye'nin ödeme sıkıntısı karşısında, ABD yönetimi, yapılan yardımdan doğan borcun 4.5 milyon dolarlık bölümü ödenecek olursa, geriye kalanından vazgeçileceğini açıklamıştı. Başbakan Şükrü Saraçoğlu, bundan duyulan mutluluğu dile getirirken, Türkiye'nin, ABD'ye yalnızca maddî değil, aynı blokta yer almaktan doğan manevî borcu olduğunu da söyledi:

"Biz bu parayı vermekle, borcumuzun yalnızca maddî kısmını ödüyoruz. Bir de manevî borcumuz vardır ki, onu da hürriyet, adalet, istiklâl ve insanlık davalarında, ABD'nin bulunduğu saflarda bulunmak suretiyle ödemeye çalışacağız."[15]

İşte, büyük bir devletten borç alma, Türkiye'yi, ister istemez bundan böyle Batı Bloku'nda yer almaya yöneltmiş ve Türkiye'nin, uluslararası toplulukta genellikle "Batı'nın sözcüsü" olarak nitelendirilmesine yol açmıştı! Böylelikle, Atatürk'ün başlıca dış politika ilkelerinden biri olan "tam bağımsız dış politika"dan giderek ayrılınmış ve Batı yanlısı bir dış politika izlenmeye başlanmıştı.

Marshall Planı ve Türkiye

Türkiye'nin dış kredi konusunda gerçekleştirdiği ilk girişim, 1945 yılının sonlarına doğru, İhracat ve İthalat Bankası aracılığıyla ABD'den istenen 300 milyon dolarlık borç olmuştu. Ancak, ABD, dünyadaki Sovyet tehdidi açıkça ortaya çıkıncaya değin, Türkiye'nin bu isteğine olumlu bir yanıt vermemişti. ABD'nin, 1946 Ekim'inde, Türkiye'ye yapmayı kararlaştırdığı yardım yalnızca 25 milyon dolar olmuştu.

ABD Dışişleri Bakanı George Marshall, 5 Haziran 1947 günü Harvard Üniversitesi'nde verdiği bir söylevde, kendi ismiyle anılacak olan planını açıkladı. "Marshall Planı"nda, Avrupa devletlerinin, ABD'nin yardımını istemeden önce, ekonomik gereksinmeleri doğrultusunda ortak bir ekonomik iyileştirme programı belirlemeleri öngörülmüştü. "Marshall Planı" çerçevesinde, Avrupa devletleri, öncelikle kendi aralarında ekonomik işbirliğine gitmeli ve birbirlerinin eksikliklerini tamamlamalıydı. Bunun sonucunda bir açık ortaya çıktığında, ABD, bu açığın kapatılması için yardım etmeliydi.

15 Turan, *op. cit.*, s.262.

ABD yönetimini "Marshall Yardımı"nı yapmaya yönelten başlıca neden, 6 yıllık savaşın Avrupa ülkelerinin ekonomik kaynaklarını tüketmiş olmasıydı. Savaş bütün ülkelerde ağır tahribat yapmıştı. Avrupa ülkelerinde insanlar açtı ve işssizlik yaygındı. Sovyet Rusya, bu durumdan yararlanarak, komünizm propagandasını güçlendirmişti. Komünizm propagandası, fakirliğin egemen olduğu toplumlarda çok etkili olmaktaydı.

ABD'li uzmanlar, başlangıçta Türkiye'ye ekonomik yardım yapılmasına taraftar görünmemiş ve bunun gerekçelerini şöyle sıralamışlardı: "Marshall Planı", bir ulusal ekonomik kalkınma programının finansmanı için değil, öncelikle, savaştan yıkılmış olarak çıkan Avrupa'nın kalkınması için hazırlanmış olan bir plandı. Türkiye, savaştan yıkılmadan çıkmıştı ve bu nedenle, yardım almak bir yana, toprak altı ve üstü zenginlikleriyle Avrupa'nın kalkınmasına katkıda bulunabilecek durumdaydı. Ayrıca, Türkiye'nin altın ve döviz stokları, 15 aylık bir dönem için yeterli görünmekteydi.

Türk Hükümeti, ABD Hükümeti'ne yeniden başvurarak, Türkiye'nin durumunu bir kez daha gözden geçirmesi isteğini iletti. Türkiye'ye yapılan askerî yardımın umulan ekonomik sonuçları doğurmadığını gören ve gelişmiş bir ekonominin Türkiye'nin askerî gücü ve iç düzeni açısından önemini anlayan ABD Hükümeti, henüz "Avrupa Ekonomik İşbirliği Anlaşması" imzalanmadan, Türkiye'yi "Marshall Planı" içine almayı kararlaştırdı.

"Marshall Planı" çerçevesinde Türkiye'ye yapılan ekonomik yardımın amacı, öncelikle Türk savunmasının güçlendirilmesiydi. Başka bir deyişle, Türkiye'ye yapılan Amerikan ekonomik yardımının amacı, Türk ekonomisinin geliştirilmesinden çok, Türk savunmasının güçlendirilmesi olmuştu.

12 Temmuz 1947'de, İngiltere, Fransa, Belçika, İtalya, Portekiz, İrlanda, Yunanistan, Türkiye, Hollanda, Lüksemburg, İsviçre, İzlanda, Avusturya, Norveç, Danimarka ve İsveç'in katılımıyla, "Ekonomik İşbirliği Konferansı" Paris'te toplandı. Bu Konferans'ta, Tür-

kiye'yi Dışişleri Bakanı Hasan Saka temsil etti. Konferans'ta, Hasan Saka, Türkiye'nin, savaş sonunda hazırladığı "Ekonomik Kalkınma Programı"nı gerçekleştirmek amacıyla, 615 milyon dolarlık ekonomik yardıma gereksinmesi olduğunu ileri sürdü.

"Ekonomik İşbirliği Konferansı"na katılan 16 devlet, 22 Eylül'de, ABD'ye sunulmak üzere "Avrupa Ekonomik Kalkınma Programı"nı hazırladı. ABD Kongresi, bu ortak planı finanse etmek üzere, 3 Nisan 1948'de "Ekonomik İşbirliği Kanunu"nu çıkardı. ABD, bu yasaya dayanarak, daha ilk yılında 16'lara 6 milyar dolarlık ekonomik yardım yaptı.

Türkiye, 3 Nisan 1948 tarihli "Ekonomik İşbirliği Kanunu"ndan yararlanabilmek için, 4 Temmuz 1948'de, ABD ile "Ekonomik İşbirliği Anlaşması"nı imzaladı. Bu çerçevede, 1948-1952 yıllarında, Türkiye, ABD'den *hibe*, *borç*, *dolaylı yardım* ve *teknik yardım* olarak, toplam 350 milyon dolar civarında bir kaynak sağlamıştı.

SONUÇ

İNÖNÜ'NÜN DIŞ POLİTİKASININ DEĞERLENDİRİLMESİ

1923-1945 yıllarında, Türkiye'de dış politika, bizzat Cumhurbaşkanı tarafından saptanmakta ve Cumhurbaşkanı'nın yönergeleri doğrultusunda, Hükümet ve Dışişleri Bakanlığı tarafından uygulanmaktaydı. Tabii burada şu çok önemli hususu unutmamak gerekir ki, bu yıllarda Cumhurbaşkanlığı makamında, önce Atatürk, daha sonra da İnönü gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu durumunda olan iki lider bulunmaktaydı. Bazı tarihçiler, dış politikanın tek bir kişi tarafından saptanmış olmasını "diktatörce" bir uygulama olarak nitelendirebilirler; ancak, yineliyorum, bu yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasını saptayan ve uygulayan kişilerin Atatürk ve İnönü olmaları göz önüne alınırsa, "diktatörlük" kavramı, hiç kuşkusuz, söz konusu edilmemelidir!

Atatürk ve İnönü dönemlerinde, dış politika konularındaki kararlar Çankaya'da alınırdı. Çankaya'da alınan kararlar, CHP Meclis Grubu'na getirilir ve Meclis Grubu, yalnızca dış politikada alınan kararlara ilişkin bilgilendirilirdi. CHP Meclis Grubu'nun, İnönü'nün aldığı bir kararı kabul etmemesi düşünülemezdi. CHP Meclis Grubu'nun, dış politika alanındaki karar alma sürecinde herhangi bir katkısının olduğunu söylemek mümkün değildi.[1]

TBMM'nin de, bu yıllarda, dış politika alanındaki karar alma sürecinde hiçbir önemli katkısı olmamıştı. TBMM, dış politika alanında Çankaya'da saptanan politikaların ve alınan kararların, CHP

1 Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, c.2, s.571.

Meclis Grubu'ndan geçirilmesinden sonra yasal hale getirilmesini sağlayan resmî karar alma mekanizmasının son halkasını oluşturmaktaydı. Meclis Dışişleri Komisyonu da, İnönü'nün çizdiği politikayı sürekli izleyen bir komiteden başka bir şey değildi.

Refik Saydam'ın, Başbakanlığı döneminde dış politika konularıyla yakından ilgilenmediği sezilmekteydi. Dışişleri Bakanı olarak Şükrü Saraçoğlu, İnönü ile yakın çalışma içindeydi ve dış politikanın saptanmasından birinci derecede sorumluydu. Ancak, dış politika kararlarının son onay makamı bizzat İnönü'ydü ve ve dış politika çizgisi nihai olarak İnönü tarafından belirlenmekteydi. Saraçoğlu, Başbakanlığı döneminde dış politika ile Refik Saydam'a kıyasla daha yakından ilgilenmişti. Bu yıllarda, İnönü, Saraçoğlu ve Menemencioğlu üçlüsünün dış politikanın gerçek mimarları olduğu söylenebilirdi.

İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde, Türk dış politikasının büyük bir uzak görüşlülük ve isabetle saptanmış ve yürütülmüş olduğu hatırdan çıkarılmaması gereken bir gerçektir. İnönü'nün dış politikaya ilişkin öngörüleri her zaman şaşırtıcı derecede doğru çıkmıştır.

İnönü'nün dış politikası, temel olarak Atatürk'ün dış politikasından farklı değildi. İnönü, gerçekçi ve maceracılıktan uzak bir dış politika uygulamıştı. Savaş sırasında, Batılı devletler ya da revizyonist bir dış politika izleyen Almanya ile İtalya'nın yanında yer almak seçeneğiyle karşı karşıya kalan İnönü, var olan statükonun değişmesinden yana olmadığı için, Batılı devletlerle ittifak yapmış; ancak, bu ittifaka karşın, savaşan tarafların arasında yer almayarak, savaşın bitimine değin Türkiye'yi savaşın dışında tutabilmeyi başarmıştı.

İnönü'nün, savaş yıllarında uygulamış olduğu dış politikayı, acaba "tarafsız" olarak nitelendirebilmek mümkün müdür? Türkiye, İkinci Dünya Savaşı yıllarında uyguladığı dış politikayı "tarafsız" olarak nitelendirmekle birlikte, Müttefik Devletler ve Mihver Devletleriyle ittifak ilişkileri oluşturmaktan da kaçınmamıştı. Ancak, gerek Müttefiklerin gerek Mihver Güçlerinin kendisini savaşa sokma çabaları karşısında, Türkiye, savaşa kesinlikle katılmama konusundaki tavrını savaşın bitimine çok az bir süre kalana değin başarıyla sürdürebilmişti. İnönü, 1943 yılının Aralık ayında Roose-

velt ve Churchill ile Kahire görüşmesinde, koşullu olarak savaşa katılmayı kabul etmiş; ancak, sonradan gelişen olaylar, İnönü'nün bu tutumunun savaşa girmemek için zaman kazanmaya yönelik bir taktik olduğunu göstermişti.

Birinci Dünya Savaşı'nda bizzat savaşmış ve bu savaşın ülkesini ne denli bir yıkıma sürüklemiş olduğunun bilincinde bir asker olarak İsmet İnönü, Türkiye'yi, kendisine hiçbir çıkar sağlamayacak olan İkinci Dünya Savaşı'nın dışında tutma yolunda elinden gelen her çabayı harcamıştı. İnönü'nün uyguladığı temel taktik şu olmuştu: Avrupa'daki siyasal ve askerî güç dengesi içinde, farklı Güçleri birbirlerine karşı oynayarak, Türkiye'nin, bu Güçlerden herhangi birine yakınlaşmasını kesin olarak önlemek ve bu sayede zaman kazanarak, savaşa girmemeyi başarabilmek. Bu amaçla, Türkiye, savaş yılları boyunca, Müttefik Devletler ile Mihver Devletleri arasında bir denge politikası izlemişti.

Savaş yıllarında Türk dış politikasının temel çizgisinin belirlenmesinde, savaştaki genel askerî gidiş çok önemli bir rol oynamıştı. Savaştaki askerî gelişmelerle Türkiye'nin diplomatik manevraları her zaman koşutluk göstermişti.

İnönü, Türkiye'nin askerî açıdan zayıf ve hazırlıksız olduğu görüşünü savaş boyunca her vesileyle ileri sürerek, Müttefiklerin ülkesini savaşa sokma baskılarından kurtulabilmişti. 1939-1945 yıllarında, üç Büyük Güç'ün, yani İngiltere, Almanya ve Sovyetler Birliği'nin baskısıyla karşı karşıya kalan Türk devlet adamları hareket özgürlüklerini korumayı bilmişlerdi. Ayrıca, İnönü, Türkiye'yi savaşa sokma konusunda İngiltere ile ABD'nin görüş farklılığından yararlanmasını da bilmişti.

Bilindiği gibi, Türkiye, savaşın ilk yılında, İngiltere ile Fransa'nın müttefiki olmuştu. Öte yandan, 1941 yılında, Almanya ile bir saldırmazlık paktı imzalamıştı. Türkiye, böylelikle, her iki tarafa da eşit uzaklıkta "aktif tarafsız" bir devlet olmuştu.[2] Ancak, şu hususun da göz ardı edilmemesi gerekir ki, kendini "tarafsız" bir devlet olarak niteleyen Türkiye, savaşın ilk gününden itibaren, ülkesine

2 Ekincikli, *op. cit.*, s.75.

karşı herhangi bir saldırı olacak olursa, buna savaşla karşılık vereceğini bütün savaşan taraflara ilan etmiş ve onları bu söyleminin doğruluğuna inandırmıştı.

İkinci Dünya Savaşı'nda izlenen Türk dış politikası, kanımca, başarılı olmuştur. İnönü'nün dış politikası, savaşın gidişatından ve sonuçlarından son derece olumsuz etkilenebilecek olan Türkiye'yi, savaş dışı tutmada büyük başarı kaydetmiştir. Türkiye, 1939-1945 döneminden bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruyarak çıkmıştır.

1945-1950 yıllarında ise, İnönü, Türkiye'yi, savaşın neden olduğu olumsuzluklardan koruyabilmek ve devletin varlığını sürdürmesini mümkün kılabilmek amacıyla, savaştan en güçlü çıkan devlet konumunda olan ABD'den askerî ve ekonomik yardım almaya karar vermişti. İnönü acaba bu politikasıyla, Atatürk'ün "tam bağımsızlık" üzerine kurulu dış politikasından ayrılmış mıydı?.. Benim bu soruya yanıtım "hayır" olacaktır, çünkü 1939-1945 yıllarında dünyada hüküm süren savaş koşulları, tüm dengeleri alt üst etmiş ve savaştan doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenmiş devletler, savaş ertesinde olağanüstü önlemler almak zorunda kalmışlardı. İşte, Türkiye de bu devletlerden biri olarak, savaşın hemen ertesindeki yıllarda kendisine yönelik Sovyet tehdidi ve tehlikesi karşısında, güvenliğini ABD'nin yanında yer almakla sağlayabileceği düşüncesiyle hareket etmişti.

Atatürkçü dış politikadan asıl sapma, 1950'de iktidara gelen Demokrat Partili yöneticilerle birlikte gerçekleşmişti. Demokrat Parti iktidarı, Türkiye'nin uluslararası toplulukta "Batı'nın sözcüsü" olarak nitelendirilmesine neden olmuş ve Türkiye'yi, adeta Batı'nın uydusu konumuna indirgemişti.

Son Söz

İsmet İnönü, Türk tarihine, Atatürk'ten sonra "İkinci Adam" konumunu hak etmiş bir devlet adamı olarak geçmiştir. İsmet İnönü'nün, "devlet adamı" niteliğine sahip oluşunu yabancı tarihçiler şöyle değerlendirmiştir:

"Devlet adamı, devlete ve vatandaşların tümüne karşı üzerine aldığı ve onlarla paylaştığı sorumlulukların önemini duyumsamış ve algılamış biri olarak, yönettiği devleti var olan düzeyinden daha yüksek bir gelişme düzeyine etkin olarak çıkaran adamdır."[3]

İsmet İnönü Cumhurbaşkanlığı görevinden ayrıldıktan sonra, yetmiş altı yaşındaki İngiltere Başbakanı Sir Winston Churchill, İnönü'ye 31 Mayıs 1950 tarihli şu mektubu göndermişti:

"Her ne kadar benim Türkiye'nin siyasal işlerine karışmaklığım doğru olmayabilirse de, Türkiye'nin alın yazısını çizdiğiniz uzun dönemin kapanmış olduğunu şahsen büyük üzüntü duyarak okumuş bulunuyorum.

"Bana öyle geliyor ki, tarih, General olarak kazandığınız zaferlerden başka, Türkiye Cumhuriyeti'ni, İkinci Dünya Savaşı'nın vahim tehlikeleri içinden nasıl sıyırıp geçirdiğinizi ve aynı zamanda, Mustafa Kemal tarafından sert mücadelelerle kurulmuş olan liberal ve gelişmiş hükümet sistemini nasıl koruduğunuzu hayranlıkla yazacaktır."[4]

İnönü, hiç kuskusuz, büyük bir devlet adamıydı; ancak, o hiçbir zaman ikinci bir Atatürk olamayacaktı. Zaten İnönü'nün kendisinin de böyle bir niyeti ya da isteği yoktu. O, her zaman Büyük Atatürk'ün yanında yer almayı, O'nun ölümünden sonra da, O'nun izinden yürümeyi ve O'nun tamamlayamamış olduklarını yaşama geçirmeyi kendine hedef olarak benimsemiş ve bu yolda hiçbir ödün vermeden ilerlemeyi Atatürk'e ve Türk ulusuna olan vazgeçilmez bir vefa borcu olarak görmüştü.

Türk ulusu, İsmet İnönü'yü her zaman minnetle anımsayacak ve onun yaptıklarından daima takdirle söz edecektir!

3 İsmail Hüsrev Tökin, *İsmet İnönü, Şahsiyeti ve Ülküsü*, Ülkü Basımevi, Ankara, 1946, s.15.
4 Erden, *op. cit.*, s.256, 257.

FOTOĞRAFLAR

Atatürk'ümüz

Celal Bayar
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı
(25 Ekim 1937-25 Ocak 1939)

Dr. Refik Saydam
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı
(25 Ocak 1939-8 Temmuz 1942)

Şükrü Saraçoğlu
Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı
(11 Kasım 1938-8 Temmuz 1942)
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı
(8 Temmuz 1942-7 Ağustos 1946)

Recep Peker
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı
(7 Ağustos 1946-10 Eylül 1947)

Hasan Saka
Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı
(15 Eylül 1944-9 Eylül 1947)
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı
(10 Eylül 1947-15 Ocak 1949)

Şemsettin Günaltay
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı
(16 Ocak 1949-22 Mayıs 1950)

Numan Menemencioğlu
Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı
(13 Ağustos 1942-15 Haziran 1944)

Necmettin Sadak
Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı
(10 Eylül 1947-22 Mayıs 1950)

Selim Sarper
Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi
(1944-1946)

Sir Winston S. Churchill
İngiltere Başbakanı
(10 Mayıs 1940-26 Temmuz 1945)

Clement Attlee
İngiltere Başbakanı
(26 Temmuz 1945-26 Ekim 1951)

Anthony Eden
İngiltere Dışişleri Bakanı
(22 Aralık 1940-26 Temmuz 1945)

Sir Hughe Knatchbull-Hugessen
İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi
(1939-1944)

Franklin Delano Roosevelt
ABD Başkanı
(4 Mart 1933-12 Nisan 1945)

Harry S. Truman
ABD Başkanı
(12 Nisan 1945-20 Ocak 1953)

Cordell Hull
ABD Dışişleri Bakanı
(4 Mart 1933-30 Kasım 1944)

George Marshall
ABD Dışişleri Bakanı
(21 Ocak 1947-20 Ocak 1949)

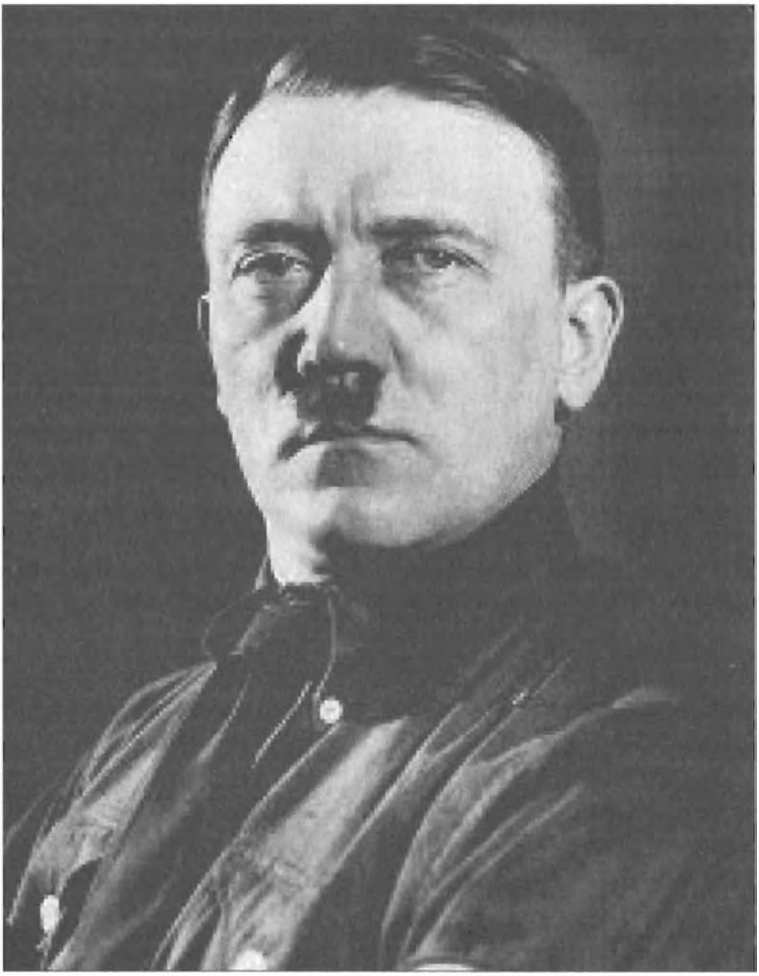
Laurence Steinhardt
ABD'nin Ankara Büyükelçisi
(1942-1945)

Josef Stalin
Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu Başkanı
(6 Mayıs 1941-5 Mart 1953)

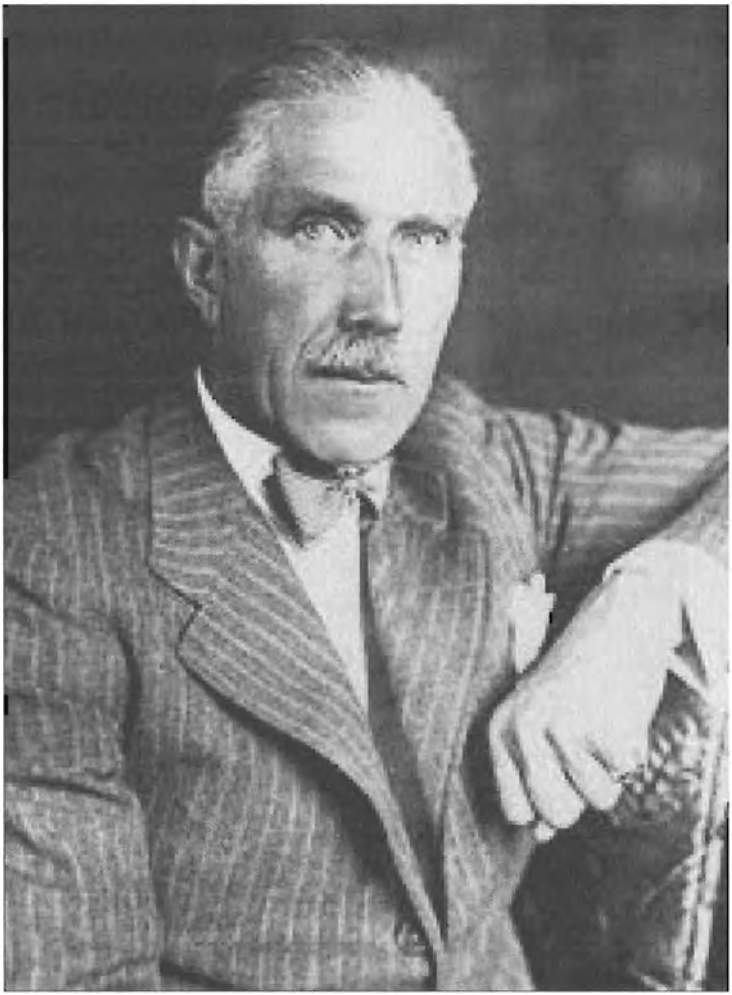
Vyaçeslav Mihailoviç Molotov
Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı
(Mayıs 1939-1949)

Adolf Hitler
Almanya'nın "Führer"i
(2 Ağustos 1934-30 Nisan 1945)

Joachim von Ribbentrop
Almanya Dışişleri Bakanı
(4 Şubat 1938-30 Nisan 1945)

Franz von Papen
Almanya'nın Ankara Büyükelçisi
(7 Nisan 1939-Ağustos 1944)

Benito Mussolini
İtalya'nın Faşist Diktatörü
(3 Ocak 1925-25 Temmuz 1943)

KAYNAKÇA

AÇIKALIN, Cevat, "Turkey's International Relations," *International Relations*, vol.XXIII, no.4, October 1947.

AKŞİN, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, 4. basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Şubat 2008.

ARMAOĞLU, Fahir, "İkinci Dünya Harbinde Türkiye," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c.13, no.2, 1958.

———, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, 1914-1980*, 2. basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984.

ARTUÇ, İbrahim, *İsmet Paşa, Bir Dönemin Öyküsü*, İstanbul, 1993.

ATAÖV, Türkkaya, "Turkish Foreign Policy: 1923-1938," *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, c.II, Ankara, 1961.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, c.2 (1938-1950), 5. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.

———, *Tek Adam, 1922-1938*, c.III, 21. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.

BİLGE, A. Suat, *Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, 1920-1964*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992.

BOWEN, Wayne, "Türkiye ve İkinci Dünya Savaşı: Taraflı Fakat Savaşmayan Ülke," çev. Mehmet Emin Baysal, *Türkler*, derleyenler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, c.16, Yeni Türkiye, Ankara, 2002.

BOZDAĞ, İsmet, *Siyasal Kıyamet, Bitmeyen Devlet Kavgası*, Truva Yayınları, İstanbul, Temmuz 2007.
CEMİL, M., *Lozan*, c.2, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1933.
CHURCHİLL, Winston S., *Closing the Ring*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1951.
———————, *The Grand Alliance*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1951.
———————, *The Hinge of Fate*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1950.
———————, *Their Finest Hour*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1949.
———————, *Triumph and Tragedy*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1953.
DERİNGİL, Selim, *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, 3. basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Şubat 2003.
———————, *Turkish Foreign Policy During the Second World War: An 'Active' Neutrality*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
EKİNCİ, Necdet, "İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları" *Türkler*, derleyenler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, c.16, Yeni Türkiye, Ankara, 2002.
EKİNCİKLİ, Mustafa, *Türk Dış Siyaseti (İnönü-Bayar Dönemleri)*, Berikan Yayınları, Ankara, Şubat 2007.
ERDEN, Ali Fuad, *İsmet İnönü*, 2. basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, Ekim 1999.
ERKİN, Feridun Cemal, *Dışişlerinde 34 Yıl*, c.II, I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.
———————, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1968.
ESMER, Ahmet Şükrü, "Türk Diplomasisi (1920-1955)," *Yeni Türkiye*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1959.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *İsmet İnönü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 794, Ankara, 1987.

GLASNECK, Johannes u. Kircheisen, Inge, *Türkei und Afghanistan. Brennpunkte der Orientpolitik im Zweiten Weltkrieg*, Berlin (Ost), 1968.

GOLOĞLU, Mahmut, *Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*, İstanbul, 1982.

———————, *Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1974.

GÖNLÜBOL, Mehmet, *Turkish Participation in the United Nations, 1945-1954*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963.

GÖNLÜBOL, Mehmet-Sar, Cem, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990.

———————, "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası," *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 9. basım, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996.

GÖNLÜBOL Mehmet-Ülman, Halûk, "Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı, 1945-1965," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c.21, no.1, 1966.

GREW, Joseph C., *The Turbulent Era, A Diplomatic Record of Forty Years, 1904-1945*, 2 vols., Houghton Mifflin Co., Boston, 1952.

HARRİS, George, *Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective, 1945-1971*, Washington, 1972.

HALE, William, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, çev. Petek Demir, İstanbul, 2006.

HOWARD, Harry N., "The Entry of Turkey into World War II," *Belleten*, c.XXXI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1967.

HUREWİTZ, J. D., *Diplomacy in the Near and Middle Eeast*, A Documentary Record, 2 vols., D. Van Nostrand Co., New York, 1956.

İNÖNÜ, İsmet, *Hatıralar*, yayıma hazırlayan: Sabahattin Selek, 3. basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, Ekim 2009.

İNÖNÜ, İsmet, *Hatıralar*, 2. Kitap, Bilgi Yayınları, Özel Dizi: 21/2, Ankara, Kasım 1987.

JAESCHKE, Gothard, "I. ve II. Dünya Savaşlarında Türkiye'nin Dış Politikası," *Türkler*, derleyenler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, c.16, Yeni Türkiye, Ankara, 2002.

KARACAN, Ali Naci, *Lozan*, Latin Matbaası, İstanbul, 1971.

KIRK, George, *The Middle East in the War*, Oxford University Press, London, 1952.

KNATCHBULL-HUGESSEN, Sir Hughe, *Diplomat in Peace and War*, John Murray, London, 1946.

KOÇAK, Cemil, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

———————, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, c.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

KUNERALP, Zeki, der., *İkinci Dünya Harbi'nde Türk Dış Siyaseti; Dışişleri Bakanlığı'nın Onbir Telgrafı*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1982.

KURAT, Yuluğ Tekin, "Elli Yıllık Cumhuriyet'in Dış Politikası," *Belleten*, c.XXXIX, no.154, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975.

LANGER, William L. and Gleason, S. Everett, *The Challenge to Isolation*, Harper and Brothers Publishers, New York, 1952.

———————, *The Undeclared War, 1940-1941*, Harper and Brothers Publishers, New York, 1953.

LENCZOWSKI, George, *The Middle East in World Affairs*, 3. edition, Cornell University Press, Ithaca and London, 1962.

LORD KINROSS, *Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Sander, 9. basım, Sander Yayınları, İstanbul, 1984.

MERAM, Ali Kemal, *İsmet İnönü ve İkinci Cihan Harbi, Bu Harpte Türk Siyaseti*, İstanbul, 1945.

MERAY, Seha L., *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969.

Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları, der. Kadri Kemal Kop, Akay Kitabevi, Ankara, 1945.

ORAL, Cavid, *Akdeniz Meselesi*, c.II, İstanbul, 1945.

ORTAÇ, Yusuf Ziya, *Dünya Gözile İsmet İnönü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1940.

ÖNDER, Zehra, *II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*, çev. Leyla Uslu, Bilgi Yayınevi, Ankara, Nisan 2010.

ÖYMEN, Onur, *Silahsız Savaş*, Remzi Kitabevi, İstanbul, Haziran 2002.

ÖZAKMAN, Turgut, *Cumhuriyet, Türk Mucizesi*, 27. basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, Ekim 2009.

PAPEN, Franz von, trans.: Briand Connell, *Memoirs*, André Deutz, London, 1952.

RUSTOW, Dankwart, *Turkey: America's Forgotten Ally*, New York, 1987.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih, 1918-1990*, 2. basım, İmge Kitabevi, Ankara, Şubat 1991.

———————, *Türkiye'nin Dış Politikası*, derleyen: Melek Fırat, İmge Kitabevi, Ankara, 1998.

SÖNMEZOĞLU, Faruk, *II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası*, Der Yayınları, İstanbul, 2006.

The Eden Memoirs, The Reckoning, Cassell and Company Ltd., London, 1965.

TOKER, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları: Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*, 4. basım, Ankara, 1998.

TÖKİN, İsmail Hüsrev, *İsmet İnönü, Şahsiyeti ve Ülküsü*, Ülkü Basımevi, Ankara, 1946.

TUNCER, Hüner, *Atatürkçü Dış Politika*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Ocak 2008.

TURAN, Şerafettin, *İsmet İnönü: Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

UĞUR, Necdet, *İsmet İnönü*, 3. basım, Yapı Kredi Yayınları-457, İstanbul, Ocak 2002.

ÜLMAN, A. Halûk, *İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1961.

————————, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968)," *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c.23, no.3, 1968.

VERE-HODGE, E.R., *Turkish Foreign Policy; 1918-1948*, Ambilly-Annemasse, 1950.

WEISBAND, Edward, *Turkish Foreign Policy 1943-1945*, Princeton University Press, Princeton, 1973.

————————, 2. *Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, çev. M. Ali Kayabal, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1974.

YAVUZALP, Ercüment, *Liderlerimiz ve Dış Politika*, Ankara, 1996.

YETKIN, Çetin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, Nisan 1983.

ZEREN, Ziya, *İsmet Paşa Devri*, Samsun, 1958.

YAŞAMÖYKÜSÜ

Hüner Tuncer, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu.

1971-1975 yıllarında, Siyasal Bilgiler Fakültesi "Uluslararası İlişkiler Kürsüsü"nde asistanlık görevinde bulundu ve "Uluslararası İlişkiler" dalında doktora derecesini aldı.

1975-1977 yıllarında, Viyana Diplomasi Akademisi'nde yüksek lisans öğrenimi gördü.

1977-1997 yıllarında, Dışişleri Bakanlığı'nda diplomat olarak görev yaptı. Yurtdışında görev yaptığı yerler şunlardı: Kopenhag Büyükelçiliği, Meksiko Büyükelçiliği, Milano Başkonsolosluğu, Oslo Büyükelçiliği ve Pretoria (Güney Afrika) Büyükelçiliği.

1997 yılında, Kültür Bakanlığı Müsteşar Yardımcılığı'na atandı ve 1998'de bu görevden emekliye ayrıldı.

Kasım 1998'de, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde verdiği "Doçentlik" sınavının sonucunda, "Siyasi Tarih Doçenti" unvanını aldı.

1998-1999 yıllarında, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde ve ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde yarızamanlı öğretim üyeliği yaptı.

1999-2003 yıllarında, Atılım Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamzamanlı öğretim üyeliği yaptı.

2003-2007 yıllarında, ODTÜ Tarih Bölümü'nde yarızamanlı öğretim üyeliği görevinde bulundu.

2008-2009 yıllarında, Hacettepe Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde yarızamanlı öğretim üyeliği yaptı.

14 Aralık 2010'da "Avusturya Devleti Bilim ve Sanat Şeref Nişanı"nı aldı.

Doç. Dr. Hüner Tuncer'in, yayımlanmış olan kitapları şunlardır: *"Eski" ve "Yeni" Diplomasi* (4. basım, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2005); *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)* (Ümit Yayıncılık, Ankara, 1996); *Irkçılıktan Özgürlüğe, Güney Afrika* (Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1997); *Dr. Hadiye Tuncer'e Armağan* (Sanat Kitabevi, Ankara, 1999); *Çözemediklerimiz* (Ümit Yayıncılık, Ankara, Mart 2000); *19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri* (Ümit Yayıncılık, Ankara, Aralık 2000); *İdealler Kuşağı'ndan Bir Örnek: Dr. Hadiye Tuncer* (Ümit Yayıncılık, Ankara, 2002); *"Doğu Sorunu" ve Büyük Güçler, 1853-1878* (Ümit Yayıncılık, Ankara, Nisan 2003); *Kıbrıs Sarmalı; Nasıl Bir Çözüm?..* (Ümit Yayıncılık, Ankara, Şubat 2005); *Küresel Diplomasi* (Ümit Yayıncılık, Ankara, Ocak 2006); *İç Politikadan Dış Politikaya Türkiye'nin Sorunları ve Küreselleşme* (Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006); *Bir Kadın Diplomatın Anıları* (Logos Yayınları, İstanbul, 2007); *Atatürkçü Dış Politika* (Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008); *Osmanlı-Avusturya İlişkileri (1789-1853)* (Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008), *Diplomasinin Evrimi/Gizli Diplomasiden Küresel Diplomasiye...* (Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009), *Osmanlı Devleti ve Büyük Güçler (1815-1878)* (Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009) *Osmanlı'nın Rumeli'yi Kaybı (1878-1914)* (Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010). *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler* (3. basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2010), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı,* Kaynak Yayınları, İstanbul, Nisan 2011.

Doç. Dr. Tuncer'in, kitaplarının yanı sıra, çok sayıda makalesi çeşitli bilimsel dergilerde yayımlanmıştır.

Hüner Tuncer

İSMET İNÖNÜ'NÜN DIŞ POLİTİKASI

(1938-1950)
İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye

Doç, Dr. Hüner Tuncer, bu kitabında, İkinci Dünya Savaşı yılları olan 1938-1945 döneminde ve 1950 yılına değin geçen sürede, Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün izlediği dış politikayı genel hatlarıyla anlatmakta ve bu politikaya ilişkin kişisel yorumlarını dile getirmektedir.

İkinci Dünya Savaşı yılları, savaşın izlediği genel seyir ve Türkiye'nin savaşan devletlerle ilişkileri olmak üzere, ayrı bölümler halinde irdelenmektedir.

Tarihimizde Büyük Atatürk'ten sonra "İkinci Adam" konumunu hak etmiş olan İsmet İnönü, Türkiye Cumhuriyeti'ni, Avrupa'nın büyük devletlerinin baskılarına karşın, savaş dışında tutabilmeyi başarmış olan bir devlet adamıdır. Hüner Tuncer'in bu kitabında, İnönü'nün bu amaçla uyguladığı hünerli diplomasiyi izleyebilmeniz mümkün olabilecektir.

ISBN 978-975-343-634-2

KAYNAK YAYINLARI